

В. ВИННИЧЕНКО

Т О М

IV

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КИЇВ — ВІДЕНЬ

1919 р.

З друкарні А. Гольцгавзена у Відні.

Друковано 15 тисяч примірників.

В. Винниченко.

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ

і інші оповідання.

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ.

Ми постановили далі не йти.

Власне, діло було так: я рішуче стояв за те, щоб перебратись на той бік Дніпра, пройти в степи і там нанятись. Але Кузь поскріб своє рябе, заросле підборіддя, глянув у небо і сказав:

— Не! Лагер тут. Кончено. Лягай, братці.

Грицунь моментально поклав клунок на землю і ліг, так наче се постановив не Кузь, а він сам. Ліг, закинув руки за голову і з величезним задоволенням став дивитись у небо.

А Кузь сів на свій клунок, закурив і хазяйським діловитим оком озирнувся круг себе. Нічого. Все було, як слід: Дніпро мрійно хлюпавсь майже під самими ногами; по небу, як розсипане пірря, пливли хмарки; сонце старалось, немов для Кузя, і пекло в спину.

— Харашо! — похвалив Кузь і запхнув кисет у кишеню. — Нада спочить.

Ми лягли біля самої дороги. Як би схотіти, то ми могли б піднятись трошки вище й бути на великій площі Там було багато люду, крамниць і старий млин. Од млина ходила круг його густа тінь і, коли пересуватись за нею, то можна цілий день лежати у холодку. Лежать і виглядають собі наймачів.

Я сказав се Кузеві. Але Кузь циркнув крізь зуби в воду і недбало одповів, що йому «сонце ні по чом», що «салдат сонця не боїться, а как раз обратно».

Грицунь дивився в небо і тільки иноді позирав на мене, що я скажу на його... чи то пак, на Кузеві слова.

Я ліг теж. В крайньому разі я міг скинути одержу і скотитись в Дніпро.

— Понятно — сказав Кузь. — А не наймемось тут, пойдьом у лоцманські села, там у день по десяти рублів возьмьом. Лоцмани у поход поїшли, косить нема кому, от баби й наймуть. А то на Дін рибку ловить. Правда, Грицуню?

Але коли б він спитав свій драний чобіт, то той не міг би одповісти йому більшою згодою ніж Грицунь.

Таким чином ми далі не пішли. Правда, у нас була ще велика паляниця, пів пачки махорки шістнадцятий номер і двадцять три копійки грішми. Ми могли не поспішати. І коли я стояв за те, щоб іти далі, то хіба через те, що люблю степ.

Ми пролежали два дні. Ми мали все, що треба людини: на небі сонце, під ногами воду. Коли сонце передавало куті меду, ми залізали в Дніпро і сиділи в йому скільки нам хотілось.

Але на третій день Грицунь уранці задумливо сказав, що він їв би тараню, як би була. Кузь сплюнув і промовчав.

Я поглядав на один город, що був з самого краю, коло води. На тому городі росла цибуля, горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така, що її можна було б варить у тих горщечках, котрі стирчали на кілках біля хати.

І в той день до нас підходили наймачі і питались, чи не нанялись би ми. Але Кузь з зневагою озирав кожного з ніг до голови і питає:

— А чому даєте?

Давали стільки, що Кузь не хотів навіть з ними й говорити далі.

— Тоже фрайер! — хитав він у слід кожному.

І, помовчавши, додавав, що ми десять рублів у день візьмемо, як підемо у лоцманські села. А то рибку на Дін ловить.

Грицунь мрійно дивився у небо. Йому сонце також було «ні по чом». Скільки б ні смалило, а не могло б зробити синіше його очі або смуглявіше лице. Ото й всього було в його волі, що вишпекти ще одну-дві біленькі плямочки на щоках. І було б похоже, що якась дівчина пальцем у муці потикала Грицуневі лице. Не сміючи розцілувати, тільки потикала.

Так ми лежали собі на березі Дніпра. Хвилі й хмарки щось, мабуть, цікаве говорили Грицуневі, бо він весь час задумливо посміхавсь і жмурих до них віясті сині очі.

Кузь латав сорочку, сидячи на теплому камені при воді, і співав собі з таким спокоєм і задоволенням, немов він тільки й мріяв все життя добратись до сього каменя й латать сорочку.

Я дивився на хвилі.

Ми всі були задоволені. У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було і варить і навіть пекти. Ми в сьому переконались. Ми могли з наймом не спішити.

Але на четвертий день уранці ми раптом за нашими спинами почули гуркіт величезної гарби, а в гуркоті дзвінкий сміх і крики. Сміялось і кричало до нас обличчя дівчини, що сиділа поруч з понурим, серйозним і страшенно засмаженим парубком. Здавалось, він доручив їй сміятись і за себе, тому не мав ніякої потреби навіть посміхатись.

І дівчина кричала й сміялась до всякого хто їй зустрівся по дорозі. Такий, десь, був її звичай.

Але Грицунь подивився на се инакше. Він озирнувся, сперся на лікоть і, засміявшись, закивав до неї головою, немов вона сміялась тільки до його.

Кузь перестав співати і, повернувшись до дороги, почув рясний червоний ніс свій. Очі його без всякого задоволення пробігли по гарбі з двома обличчями.

— Драстуйте! — крикнула голова дівчини. — А вже спеклись добре? Ха-ха-ха!

Можна було подумати, що вона саме й посадила нас тут.

— А добре... — привітно засміявся Грицунь.

Я поважно мовчав. Я не маю звичаю вступати у балачки зо всякими дівчатами, які тільки й знають, що реготати.

Їхні коні йшли помалу, як всякі порядні селянські коні, яким трапляється на дорозі горбик. Правда, запряжені були в «економічеську» гарбу, що була вдвоє довша за них.

— Може, наймаєте? — крикнула дівчина і чогось аж висунулась з-за драбин. А очі її наче прилипли до Грицуня.

— Може й наймаємось — поважно й голосно обізвався з каменя Кузь, тим даючи знати, що в цих справах належить звертатись уже ні до кого іншого, як до його.

Дівчина нерішуче повернулась до понурого засмаженого парубка, що той скаже. Може взятъ сих людей підвезти до площі, а там прикащик найме їх.

Але парубок неохоче хмуρο глянув на нас і, одвернувшись до коней, стьобнув батою їх, і крикнув:

— А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами і затюпали. З-під колес димом піднялась курява і як в хмарі закутала дівчину. Вона щось і крикнула, але ми не розібрали. Грицунь аж сів.

Потім знов ліг і, спершись на лікоть дивився в той бік, де клубом котилась по дорозі за гарбою курява. Чогось посміхався, як до хвиль або до хмарок. І раптом ліг горілиць, заклав руки за голову і глибоко зітхнув.

Я також ліг і дивився на той бік Дніпра. Там далеко-далеко над могилою було синє-синє небо. Немов очі у сієї дівчини, що так по дурному сміялась. Ще й на мене глянула.

Пролетіла чайка над водою, тонка, гнучка, немов із сірої бляхи зроблена. У тієї дівчини брови загнуті, як крила чайки.

Раптом Грицунь сів, глянув на мене, на Кузя і промовив.

— А той... А може б ми пішли найматись?

Я посміхнувся, а Кузь глянув з-під лоба на його і нічого не сказав. Він на такі дурниці і одповідать не хотів. Струсив свою сорочку, розіп'яв її на руках і з прихильністю та уважно бдивляючись її, серйозно заспівав:

«Юж ми йшли да йшли да йшли,
Йй в Расвюшкү прийшли
Да вой люле, вой да люле
Йй в Расвюшкү прийшли»...

Грицунь почекав, потім нахилився до свого клунку і почав звязувать його.

Я не рушився. Кузь разів два зиркнув на Грицуна, але співав іще серйозніше.

— Так ви не той... не йдете найматься? — спитав Грицунь.

Кузь опустил сорочку, замовк і здивовано озирнув його з ніг до голови.

— Та ти ето куди? — холодно й строго промовив він.

— Та найматься ж!

Грицунь ніяково посміхнувся.

Кузь ще раз строго подивився на його й сказав:

— Садісь на место! Слушайсь команди. Найматься усі разом будем. Нам у лоцманських селах по десять рублів у день дадуть.

Але Грицунь мовчки нахилився до свого клунка підняв його, закинув за спину і пішов по дорозі.

Кузь глянув на мене, я на Кузя.

— Стой!! — раптом заревів він і кинувся за Грицунем. Той став і озирнувся. Він все так же ніяково посміхався.

Кузь підбіг до його.

— Ти куди? Говори січас!

— Найматься.

— До сієї... куропятки?

— Атож.

Як би Дніпро узяв і повернув свої хвилі назад, Кузь меньше був би здивований, ніж такою поведінкою Грицуня. Ще вчора вони лежали вдвох на піску і Грицунь, поклавши голову на груди Кузя, спав біля його, як біля рідної матері.

— Ну, бачив ти такого дурня? — повернувся Кузь до мене. — Та, ти знаєш, дурню, почом вони дають?

— Ні.

— А ти знаєш, куди вони наймають?

— Ні.

— Ну, і послі сього, може скажеш, що ти не дурак?

— Не.

Кузь від здивовання не міг більше нічого говорити. Він упрів, але навіть піт не витирав з лоба.

Раптом узяв Грицуня за рукав і лагідно, спокійно почав:

— Дурачок ти, Грицунь, накажи мене Бог. Хоч обижайсь, хоч не, а ти дурачок. Поняв? Ну, куди ти йдеш? Куди? По віщо?

Грицунь сказав, що він іде найматись. Кузь цілком резонно одповів йому, що нам поспішати нема чого, бо коли нас тут не наймуть, то ми підем у лоцманські села і візьмемо по десять рублів у день.

Я не хотів мішатись до них. Мені згадалось, що очі дівчини не раз, а два зупинились на мені. Хм! мені все ж таки цікаво було, чого вони зупинялись.

— А, знаєте що? — устав я — може б таки й справді йти найматись?... Якось воно... Поки ще ті лоцманські села, а тут втеряємо.

Кузь грізно повернувся до мене, але я закинув свій клунок на плечі і підійшов до зрадлого Грицуня.

Кузь подивився на мене, на Грицуня, сказав, що «з такими сволочами говорить би не слід» і став теж завязувати свій клунок.

Ми таки нанялись. Нам дали таку ціну, що иншим разом Кузь тільки б циркнув крізь зуби й посміхнувся. А тепер і слова не сказав. Узяв завдатку пятьдесять копійок і кушив штани. Але Грицуневі навіть не похвалився і тут же біля гарби одяг їх на старі. Одяг, закурив цигарку, сперся спиною на драбину і на штани вже не дивився. Вони йому були ні по чом. Схоче дьохтем вимаже і то не жаль. Хай дивиться хто хоче. Він навіть ноги схрестив.

А Грицунь і не бачив того. Він дивився зовсім у другий бік. Сам сидів на драбині, спустивши ноги в гарбу. Навкруги стояв гомін людських голосів, ржання коней, хльоскання батогів. Течіями туди й сюди пливли голови дядьків, жінок, у брилях, картузах, хустках. Грицунь на те не дивився. З неба сміялось сонце, тепло, горяче, пекуче сміялось, — Грицунь того й не помічав. Мені здається, як би Кузь одяг цілком новий піджак, сів верхи на сонце й хльоскав батогом усю юрбу, Грицунь і того б не помітив. Такі вже бувають хвилини з людиною.

Він помічав тільки, як сміялась дівчина. Йому се не трудно було, бо вона сиділа як раз напроти його на другій драбині. У неї була синенька кохточка дзвіночком, на голові біла хусточка, а босі ноги, визираючи з-під коротень-

кої спіднички, грали пальцями. І ноги не могли всидіти спокійно. Вже нема чого казати про очі. Вони нікого не пропускали, всіх помічали, всякого зачіпали. Подивившись на неї, можна було з певністю сказати, що вона приїхала побачитись з усім базаром.

І незнайомих у неї зовсім не було... Крім Грицуня. Вона його просто не помічала. І недалеко сидів, а не помічала.

Коли він звертався до неї, вона як раз у той мент бачила щось дуже цікаве на базарі і вся аж випиналась туди. Грицунь замовкав і червоніючи дивився на мене. Але я посміхався.

А Кузь усе стояв і куриє. Він уже ні до чого не мішався. Хай буде так. У лоцманських ми могли би по десять рублів у день узяти, але хай так.

І він стояв та куриє. А Грицунь сидів на драбині і не помічав нічого.

— А ви, дядьку, збираєтесь мене тут підкурить? — раптом штовхнула дівчина в плече Кузя. Він стояв як раз під нею.

Кузь повернув до неї своє рябе, строге лице, озирнувшись знизу вгору і поважно промовив:

— Тебе б іменно викурить сцюдова нада...

— Ой — зареготалась вона. — А чого так?

— Щоб поменьше зуби продавала...

— А ви купіть. Дешево.

— Я так куплю, що не позбіраєш послі...

— Ой, матінко, який же сердитий сей дядько. Мабуть, маленьким кішка переступила.

Але Кузь одвернувся. Він не хотів більше говорити з нею.

А дівчина раптом повернулась, перехилилась до Грицуня, схопила за плечі і зробила так, ніби, хотіла його перекинути.

У Грицуня спершу в лиці пробіг ляк, а потім зразу весь засяяв.

— А диви! — здивовано придивлялась вона до його. — І в його сині очі... Ех, ти! Тоже...

І випустивши плечі його, почервоніла вся, сіла на своє місце, ще подивилась на Грицуня і, одвернувшись, затихла. Так таки зразу затихла, — не кричала вже, не сміялась, немов весь базар у мент розіхався. Тільки водила очима по людях і очі чудно всіхались.

А Кузь, бачивши все те, бачивши, як зашарилось лице Грицуня, сплюнув, махнув рукою і ліг під гарбою. Хай все іде, як хоче.

Економія була невеличка. Її можна було всю запакувати в скриню і під пахвою занести куди хочеш.

Кузь зразу ж, як приїхали, глянув, висякався і сказав, що се не економія, а старий свинюшник.

Але Грицунь не згодився.

— Та ти, може, ще скажеш, що я луччої не бачив нікада? — з грізним дивуванням подивився на його Кузь.

— А скажу! — посміхнувся Грицунь.

Кузь подививсь на мене, я на Кузя, — такої мови ми ще не чули од Грицуня. Ні, ми не чули від його такого ніколи!

— Значить, я брешу? — криво посміхнувся Кузь. Він уже сподівався навіть і се почути від Грицуня.

Але Грицунь того не сказав. Він тільки сказав, що економія дуже гарна, що тут усе так мило і гарно.

— Так! — циркнув крізь зуби Кузь. — Ето називається «пропав я мальчишка, пропав я навсігда». Ну, дело твоє... Ходім!

Ми пішли на кухню, а Грицунь zostався на дворі. І я, озирнувшись, бачив, як він дивився на вікна управляючого.

Що Грицунь «пропав», про се вже й балакати не варто було. Ми таки й не балакали, а тільки сміялись. Бо се таки справді було смішно і безсоромно: злигались з панською наймичкою, хвойдою, з якоюсь горнишною; яка тільки вміє до всіх зуби виставлять.

— А що в придане візьмеш за нею? — кричали Грицуневі дівчата, вертаючись ввечері з роботи й поспішаючи за ним. (Він завжди біг попереду.)

Грицунь мовчав. Він не любив, коли його про се питали.

— Та що ви його питаєте? Спитайте мене.

— А ти знаєш?

— А знаю.

— А ну?

— А от вам і «а ну!» Маленьке, червоненьке ще й кричить.

— Та бре?! А де ж вона візьме таке придане?

— А конторщики дадуть.

І сонце, заховавшись за старою могилою, сміялось разом з юрбою довгими, червоними посмішками. Тихо, посміхався степ. А позаду співали Грицуневі весільної. І невеличкі ярки обгортались сумом вечера.

Грицунь ще швидче поспішав. Рідко-рідко вечеряв з нами і хутко зникав десь за панським садом. Часом чуть було його тоненький свист, а в кущах, легеньке кахикання дівчини з синіми очима. Звалась вона Оленкою. Кузь же навіть і не сміявся. Чи жив на світі якийсь Грицунь, чи ні, він того не знав. Може, й бачив иноді сього хлопця з смуглявим лицем, але йому не було до його ніякого діла.

Тільки раз, вкладаючись спати, він несподівано муркнув:

— Оттак пропав хлопець... Ех!

• І сплюнув.

А я не чув. Я був зайнятий зорями. — вони що вечора щось говорили до мене і хитро моргали. Тільки я ніяк не міг розібрати проти чого то вони підморгували мені!

Кузь мабуть давно вже не балакав з зорями, раз на завжди покинувши надію розібрати їхню хитру мову. Через те, погасивши цигарку на долоні, натяг свиту на голову й захропів. А я ще довго прислухався до зір.

Ми, звичайно, спали під скиртами. Поважні та старі, вони, мабуть, багато бачили на своєму віку. Стояли, трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло їх, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий, гірковатий дух, не то поту людського, не то сліз, не то чого іншого. Хто його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Я довго що вечера лежав без сну, іноді навіть дождавсь Грицуня. Він, звичайно, приходив поспішно, тихенько, винувато укладався коло Кузя й затихав. Часом зітхав і вертівся. А раз навіть підвівся, сів і, торкнувшись рукою Кузя, ледве чутно покликав:

— Кузь!... А Кузь?

Кузь не ворухився. Кузь не раз хвалився, що у сні чує, як блоха по соломі пролізе, але, видно, брехав, бо Грицуневого кликання зовсім не чув. Не поворухнувся навіть, а ще дужче захропів.

Я теж лежав недвижно. Яке мені діло до того? Грицунь зітхнув, глибоко зітхнув, устав і тихо пішов у степ.

Кузь зразу перестав хропити, почухався і підвів голову.

— От прокляті блохи, спать не дають! — незадоволено промовив він.

Я лежав недвижно. Яке мені діло до того?

— Ти спиш?

Він навіть торкнув мене рукою. Я мовчав. Я собі мав розмову з зорями і до людських розмов не хотів мішатись.

Тоді Кузь устав і став чогось вдивлятись у степ. Він когось виглядав там. Але степ темний був. Тільки здалеку, так ніби коло Двох Могил, щось співало, тихо, сумовито. Голос скидався на Грицунів.

Кузь зітхнув і знову ліг. А я лежав недвижно.

Може з місяць пройшло, може більше; у всякому разі була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає і робітники лежать там сердиті та понурі, як мухи в-осени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити деякі зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два, а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давать такий, що його треба було днів на два класти у воду перед тим, як їсти.

Се все здалося нам малопідходящим. Ми про се сказали таборному. Але таборний спершу послав нас під три чорти, а потім до управляючого. Ми порадилися і рішили піти до управляючого.

В той же вечір Кузь одяг свої нові штани, а дядюшка Терентій піджак з залатаними кишенями, покликали з собою ще душ десять і поважно, урочисто пішли до контори. Кузь два рази скидав картуза і пригладжував чуб. Дядюшка ж Терентій виступав так, наче йшов у неділю до церкви.

Перед конторою звідкись випорхнула Оленка, блиснула до нас червоними яснами й синіми баньками очей і зникла на ганку контори. А зза панського льоху помалу вийшов Грицунь. Він, очевидно, прогулювавсь собі у вечірному холодку.

— А ну, хлопче, завертай! — підморгнув йому дядюшка Сидорець.

Грицунь зупинився.

— Куди?

— А до контори... Забастовку делать.

Грицунь нічого не сказав, почервонів, глянув на Кузя і пішов у другий бік.

В сей мент вийшов управляючий і ні Кузь, ні Сидорець не встигли нічого сказати Грицуневі. А Кузь, видно, збирався таки щось сказати!

Управляючий уважно вислухав дядюшку Терентія.
— Умгу! — обвів нас очима. — Так чого ж ви хочете?
Тут уже Кузь не втерпів і вияснив, чого ми хочемо.

— Дуже в паходах, ваше благородіє, салдацькая харч любопитнее, чим ета — любязно посміхаючись, вертів він картуз у руках. — Просто, ваше благородіє, нікакой інструкції невозможно з таким хлебом. Жуйош, а он как глина. І окромя того, ваше благородіє, горячая пицца од-ставлена. Горячая пицца, ваше благородіє, нашому сословію все одно, що, звиніть, паровику пара...

— Именно! — вставив і Сидорець свою посмішку — як то говориться: «дай коневі вівса, то й жени, як пса». Ми всі зітхнули, бо се була істина.

Кузь, нетерпляче повів оком у бік Сидорця, він не любив, щоб йому перебивали мову.

— Так што, ваше благородіє, — знов посміхаючись трохи соромливо, трохи благаюче, завертів він картуза, — на щот вашого роспоряженія ми просимо. Щоб, значить, пиццу нам луччую!...

— Хм! — понуро посміхнувся управляючий. — Пиццу... Може й плату ще луччу?

— Нет, зачим? Платою ми довольні, ваше благородіє...

— Плата й у ката, аби харч добра — знов уставив Сидорець.

Кузь покосився на його.

— Умгу! — знов посміхнувся управляючий. — Ну, так от що я вам скажу, вислухайте мене як слід...

— З нашим уніманієм, — ввічливо вклонився Кузь.

— Так от що. Харч в економії добра. Кому не правиться, хай забіра пашпорт і на всі чотири боки. Нікого не держим. А хто буде других бунтувать, того зараз же в тюрму. От се моє послідне слово. Обдумайте і хто хоче, хай приходе за пашпортом. Прощавайте.

Спокійно повернувся й пішов у контору. А ми подивились йому в спину, потім один одному в очі і хто посміхнувся, хто почухався, а хто вилаявся.

Кузь не посміхався й не чухався. Одяг свій картуз, струснув головою й рішуче сказав:

— Ну, що ж? Стало бить, будем обдумувать: Гайда, хлопці!

І ми почали обдумувать. Обдумували у полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами у ночі, навіть серед співів у вечері. Правда, тепер співів стало меньше. Співали тільки ті, що рішуче не хотіли забіраць пашпортів. Вони хотіли краще їсти гливтяки, ніж дохнуть на пунктах. Так вони казали. На се їм Кузь одповідав, що вони можуть по десять рублів у день узять, як підуть у лоцманські села, але вони не слухали і співали собі. Кузь ще говорив, що можна піти на Дін і рибу ловить, але вони й на те не приставали і так само співали. Правда, їх було мало і спів був такий же рідкий, як той куліш, що нам варили, але се їх не спиняло.

Особливо се не спиняло Грицуня. Він навіть одного вечера й за панський сад не пішов та все співав. А співаючи, часом щось шепотів то одному то другому. І після того шепотіння спів їхній ставав веселіше.

Кузь тільки поглядав на Грицуня. Він тільки поглядав і циркав крізь зуби. Говорити з сим хлопцем він не мав чого, — хай з ним говорять інші.

І з Грицунем говорив дядюшка Терентій, Сидорець, Галинка з ямочкою на підборідді, чорноброва, наче з п'явками над очима, Оксана, говорив глухий Перепічка, але

Грицунь, мабуть, поговорив попереду з кимсь іншим, та через те вже нікого не слухав. Він тільки посміхався й дивився у бік.

Посміхались і ті, з якими він шепотівся. І зорі в небі посміхались. Мрійно та ласкаво шепотіли в панськiм саду старі дерева, а зза їх, зза старих дерев стиха чулась пісня та легеньке кахикання. Якась дівчина ходила там і ждала, та ждучи, мабуть, застудилася, бо кашляла.

Кузь сидів на призьбі, пихкав цигаркою й дивився в землю. І кожний раз, як пихкав, рябий ніс його і щоки червоною плямкою виступали із тьми. До розмови він не мішався. Навіть і тоді, як піднявся знову крик і сварки, як Грицунь вирвався з юрби й пішов кудись до саду, навіть тоді Кузь нічого не сказав. Він тільки циркнув у бік, піднявся, натяг свиту на плечі і мовчки пішов за скирти.

А ми постановили завтра вранці забірати паспорт. Хай економія управляється тими, що застаються, тими панськими помийницями, лакузами. Хай управляється!

Так ми постановили й розійшлися спати. Тільки чи спалось кому, чи ні, а Кузь усю ніч вертівся, жалючись, що блохи не дають йому спати. Я йому на те нічого не міг сказати. Він навіть разів зо два уставав, виглядав когось, зітхав і знову вкладався. Я лежав і дивився до зір.

Грицунь же в ту ніч не спав з нами. Може він спав з ким іншим, ми того не знали.

А, може, й зовсім не спав усю ніч. Щось було на те схоже, бо коли вранці зустріли його біля кухні, очі йому були стомлені, сонні і мрійно-задумливі.

А проте, коли побачив, що ми всі з клунками рішуче й весело рушили до контори, задумливість його зникла і він пішов за нами. Пішли й ті, що зоставались. Вони голосно сміялись і хотіли подивитись, як нам будуть давать роцот нагаями.

Кузь не звертав на їх уваги. Як людина, котра знає, що робить, він виступав попереду всіх, часто озиравсь назад і, наче унтер-офіцер, голосно й строго кричав:

— Смирно! Всі разом... Не одставать. Не робеть. Пашпорти й роцот, больше нічево!

Поруч з ним ішов дядюшка Терентій і посміхався одними очима. Він теж знав, що робить.

Сонце забарилось за довгими скиртами. Воно, мабуть, знало, що ми в сей день не вийдемо уже на поле, тому й не спішило пекти землю. І через те на подвіррю лежали довгі тіні від дерев і будівель. Трава сивою росою була запорошена і холодок приємно дихав в лице. Тільки вершечки далекого гаю були вже позолочені.

Нас ждали. Управляючий, двоє черкесів, таборні і прикащик. Вони теж посміхались, дивлячись на нас. Черкеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Тут же й синьбока Оленка чогось крутилась. Вона була з мискою в руках, бігла, мабуть, до льоху. Але до того було цікаво подивитись, як нас будуть черкеси роцитувать, що й за льох забулася. Побачивши Грицуня, вся зашарилась і так дзвінко засміялась до прикащика, що аж управляючий повернув до неї своє похмуре, товсте лице з жовтим зівялим носом.

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато подививсь круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи довго балакати, він коротко та ясно заявив управляющому, що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти роцот і йти собі з сеї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся «вармія» наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили, що, именно, ми хочемо забрати пашпорти і роцот.

Управляючий вислухав, байдуже й хмуρο подивився на нас і став казати, що за бунти тепер по головці не глядять, що ми забастовники, що ми слухаємось всяких прой-

дисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже не рано.

Але ми знов сказали, що ми хочемо їсти по людському, а коли нам так не дають, то ми підем собі кудись в інше місце.

Управляючий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикащик посміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуρο дивився на черкесів. Іноді приторкався поглядом до Кузя, але зараз же одскакував ним, немов лице Кузя було горяче, як сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку, хоча вона не раз і не два подивлялась в його бік.

— Так усі хочете забирать пашпорти? — спитав управляючий.

— Усі... Усі...

Управляючий мовчки оглядав нас. Хто його зна що він думав, лице як було понуре, так і не мінялось.

— Так... Ну, так підождасть треба: пашпорти у волості...

Се була новина: пашпорти у волості.

— Як у волості? По какому праву? — крикнув Кузь.

Управляючий навіть не глянув на його.

— А роцоту вам не буде. Хто киди серед літа роботу, тому роцоту не буває.

І, повернувшись, хотів уже йти. Але Кузь сього не міг допустити. Е, се вже було занадто коротко. Та й ми сього не розуміли.

— Як то роцоту не буде? Ми шість тижнів робили!... Осе добра сторія!...

Навіть дядушка Сидорець почервонів і захвилювався.

А Кузь зразу одсунув картуз на потилицю, рішуче підтягнув клунок на плече й закривав:

— Ваше благородіє! Подождіть!

Управляючий озирнувся.

— По такому такому соображенію нам роцоту не буде?

— По такому, що ви кидаєте роботу.

— Ми кидаєм, потому как ви нам...

Але управляючий не хотів далі слухать.

— Роцоту не буде. А пашпорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не помагається... Ето, виходить уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчить.

Управляючий весь одразу налився кровю, підскочив до Кузя, розмахнувся й зо всеї сили ударив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женить його нагаями, бунтовщика!

Але в сей мент трапилось щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки ляснула рука управляючого по лиці Кузя, Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця й, підскочивши до управляючого, схопив його за барки, несамовито закричав:

— Сво-о-лоч! За що беш?! Роцот давай! Січас давай роцот!

Я таким Грицуня ніколи не бачив. І очей таких не бачив ніколи у його, сталевих, дикіх, горячих.

Управляючий аж назад посунувся од його, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут піднялась така буря, що й управляючий, і черкеси, і прикащик вмент опинились у конторі й двері приперли за собою.

А сипьоока Оленка розтеряно стояла на тому самому місці й злякано дивилась на Грицуня. Тільки він її чомусь не помічав, навіть не дивився у той бік, а разом зо всіма гукав:

— Роцот давай! Пашпорти!

І роцот і пашпорти було видано нам у той же день. Пашпорти якось усі знайшлись у конторі. Дядюшка Сидорець за селом уже казав, що вони через те опинились у конторі, що дуже мало черкесів було.

Дядюшка Терентій посміхався одними очима, а Кузь, як командір, ішов поперед усіх і, гордо одсунувши картуза на потилицю, поглядав на панські копи. Сонце пекло його рябе лице, на якому ще виднілися сліди руки управляючого, але сонце йому було ні по чом, салдат сонця не боїться.

Трошки з-заду йшов Грицурнь. Круг його гомоніли та сміялись, але він того не чув. Задумливо дивився кудись у бік у степ, де над могилами ніжними хвилями тріпотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки, як Кузь озирався й, оглядаючи командірським оком «вармію», на хвилинку зупинявся поглядом на йому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя й злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо радісними, але він швидко одвертався й голосно весело затигував:

«Юж ми йшли да йшли, да йшли,
Яй в Расвюшку прийшли»...

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на станції й чекали четвертої кляси.

Грицунь поклав голову на груди Кузеві, як на подушку, і дивився у небо. Зорі, мабуть, вміли з ним розмовляти, бо він посміхався до них і хмурив віясті очі.

Кузь же, закривши руки за голову, дивився на довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо в лоцманських селах, то підемо на Дін і будемо рибу ловить. Те-

пер риба ловиться добре, то заробимо не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим до моря піти.

— Верно я говорю, Грицунь? Га?

— А тож... — зітхав Грицунь і посміхався до зір.

І зорі як дівочі очі, промінясті та мрійні, ніжно посміхались до його.

ДРІВНИЦЯ.

(Моє останнє слово).

Прошу по моїй смерті тільки через тиждень читати сей зшиток, зібравши всіх тих, хто мене знав. Без Андрія Гаюри, (студента університету) і панни Кохерман — не читати.

Так. Я постановив списати своє знамените й багате життя, покласти на груди собі зшиток з сим описом і застрілитись.

Дуже твердо постановив.

Але, здається, тільки дуже наївно брешу собі. Та застрілитись, правда, я, може, й застрілюсь, але зовсім не через те, що так постановив. Можливо, що й постановив я се тільки для того, щоб одтягти хвилину смерті, щоб побазікати про себе трошки, щоб про мене, принаймні, поговорили, а, може, й пожаліли...

А проте, від ваших балачок, мої панове, мені вже тепер нічого не станеться. Правда? (Я ж думаю, що ви читатимете такі се писання, се-б-то, значить, я буду вже там, де нема, ні сліз ані воздыханій, ні вас, мій любий тестю, що гірше сліз і воздыханій.)

Але що б ви вже собі там ні казали, я собі кажу, що ся смерть моя є щось більше за дрібницю, щось крупніше. Хоча... що, воїстину, важного в тому, що помре такий субект, як я? Ну, одним менше, а нас же, Господи, так багато. (Почуваю, що трошки зловживаю смиренням — в

далекій, малюсенькій щілинці душі я все ж таки вважаю себе не таким, «яких багато».)

Ну, словом, смерть моя не буде дрібницею. Се — факт, так я думаю і годі з сим. Але, з другого боку, я певний, що застрілюсь д р і б я з к о в о. От, власне, дрібязково, поганенько, страховито, навіть не бажаючи того в ту хвилину, а через якийсь незначний дрібненький випадок, — висміє мене хто небудь або обнесуть чаєм у знайомих, — сю хвилину, коли в мені гуде шклянка горілочки (ващ приклад, Іване Кіндратовичу, став мені в пригоді, красенько дякую!) — я навіть можу се зробити й зараз, але потім...

А, власне, коли я не брешу собі, то чому, дійсно, не взяти б мені зараз револьвера, приставити до п'яної голови моєї і не рознести її, як гниле яблуко? І без всяких описів, зшитків і пояснень?

Але, знов таки, чому ж мені й не застрілитись тоді, коли я того схочу, хочби списавши двадцять зшитків?

А проте, все се — дурниці і знов... дрібниця. Господи, та невже ж я навіть помру дрібязково?!

Так, почуваю, що й помру дрібязково. Коли б я взяв і, як ковбасу, начинив себе динамітом і розірвався б десь на вулиці, то й ся дика, безглузда смерть прибрала б у мене характер якоїсь жалкої дрібниці. Є люди, які до чого б великого ні доторкнулись, моментально роблять його дрібязковим, банальним, нецікавим. Я знаю по собі, — усе, що моє, мені здається незначним, неважним. Здається, як би я раптом заволодів першою красунею в світі і побув з нею хоч тиждень, вона б загубила всі свої принади.

Ось далеко я стою від сього недавнього і питаю себе: чому все сталося так? Чому я все робив от-так, а не инакше? Через що я прийшов до думки про смерть (хоча, може, й не помру) і через що, скільки я не дивлюсь уперед, — нема у мене інтереса до життя? Нудно. Не горе, не нестер-

пне страждання, не трагізм ситуації — доводить мене до сієї думки, а... невідомо що.

Бачу, по ваших обличчах пробігла думка: ви всі певні, що я стріляюсь через те, що трапилось зі мною у жандарів. Правда?

Ні, не те. І те і не те. Ви думаєте, що як би того не було, я б не стрілявся. А я думаю, що, як би його й не було, я все одно помер би... Мусів би померти.

Ви не розумієте? А я розумію.

Що таке самогубство? Газети дуже просто завжди поясняють: жив собі чоловік, жив-поживав, був, як усі; і трапилось йому нещастя. — згубив багатство, померла близька людина, нещасливо закохався — він взяв і вбив себе. Коли б сього нещастя з ним не трапилось, він би жив і досі.

Що значить самогубство? Я б намалював таку картину: провалля, безодня, темні тумани, гнилі та вохкі, клубами снуються по мокрих обвалах. Вгорі далеко ясніє щось, що, невідомо, може країна засипана квітками, сонцем залита, може те, що зветься щастям, може просто звичайний, обивательський ліхтар. В туманах, над безоднею, в жахливій самоті висить людина, судорожно, цупко держачись за паршивеньку бурянину і уперто задираючи голову до гори. Видно, що довго вже вона висить тут, — сліди від ніг у каменю повибивані, видно, лазила довго з бурянини до бурянини, — висять вони за чим поломані. І раптом дмухнув вітер, камінчик скотився, ударивсь в паршивеньку бурянину, хруснула, тріснула і зірвався чоловік і полетів у безодню, в темні й таємні тумани. Через що він зірвався? Що зломилась бурянина? Ні, того, що не стояв він на ногах, що була під ним безодня, а круг його самота і тумани, темні та вохкі. Чорт мені в бурянині, коли круг земля та цілі дерева? А над безоднею і бурянина до життя прив'язує.

Тепер трошки розумієте, чи ні?

Ще поясню. Читав я раз в одній газеті, що десь в якомусь містечку на полудрабку чужого воза завісився п'яничка-міщанин. Факт звичайний і не цікавий. Але цікаво, через що завісивсь. Тільки через те, поясни газета, що в корчмі йому хтось з насмішкою сказав: «мовчи ти там, стрючкуватий». (Ніс йому, мабуть, був схожий на стрючок.) Міщанин узяв і повісився. Очевидячки, якийсь божевільний п'яничка. Подумаєш, яка персона, за «стриючковатого» на смерть, іменно, на смерть образився.

Так пояснила газета, — бо як же його, справді пояснити таке безглуздя? Жив собі міщанин, п'ячив, нічого не робив, жив собі на втіху і раптом, маєш, од дурниці взяв і завісивсь.

А справа дуже проста: міщанин-п'яничка висів на бурянинці. Довго, мабуть, висів, корчився, дряпався, тумани холодом і самотою стисли груди, дмухнув вітрець, хтось крикнув йому «стриючкуватий!» — міщанин і зірвався.

Тепер, мабуть, краще розумієте, що не того я хочу убить себе, що трапилось зо мною в жандармерії, а того, що я — стрючкуватий. От чого, мої панове. І стрючкуватий, гнилий, самотний я висю в туманах над безоднею. Мені в жандармерії сказали «стриючкуватий» — я й обірвався і лечу.

Я ще не згинув і лечу, а в льоті, як завжди перед смертю, в один мент пролітають картини мого життя. Картини немудрі, картини убогі, картини того, як я лазив між туманів з буряна на бурянинку.

І, дійсно, не йшов, а лазив я в життя. Покірливий лютому законіві, я мусів бути в категорії «дрібязкових». Бурянинки були степами мого плазування.

І, дійсно, як премудро все утворено Творцем: для того, щоб лазити з бурянини на бурянину не треба бачити перед собою далекі простори, не треба великого стремління,

се навіть шкодило б у боротьбі за... бурянинки з другими плазунами.

Озираючись на своє проповзане життя, я з посмішкою бачу, як сей закон гарно здійснився на мені; кожний мій рух, кожна моя акція фатально починалась з дрібниці й кінчалася нею.

Як, наприклад, я вродився? Цілком випадково: мамаша посварилася з папашою за покоївку, до якої дуже прихильно ставився папаша, побігла з розпуки в сад, спиткнулась і... породила мене. А мені ще не час було б з'являтися на світ, принаймні для всіх людей сей перший срок життя починається на місяць пізніше.

Таким чином я з самого початку виступив блискуче.

Порождений під кущиком у буряні серед плазунів, хиба міг я дістати від них далекий зір, стремління вперед, інстинкт неспокоїної, невгамонної боротьби.

На віщо він плазунам і паразитам?

Тай хто б мені се дав? Папаша? Сей рожевий, товстенький, культивований пав'ян, який, чисто як малпа, хитро й вигадливо лазив з векселя на вексель, з закладної на закладну, який за все життя «п р а ц ю в а в» тільки над тим, щоб з-під його не випорсігуло засмоктане, ребрувате тіло селянина.

Чи, може, моя мамаша могла мені задерти голову догори, ся мамаша моя, яка ходила завжди з похиленим лицем, у чорному, з молитвою на устах і духом ладану навіть од хусточки-до-носу. О, моя, «рідна оселя», букете мій з публічного дому і монастиря, як приємно мені пахтить від споминів одних про тебе!

Чи, може, гімназія навчила мене хотіти чогось великого, чогось більшого за кущик буряну? Панській дитині не треба нічого хотіти, у неї все заготовлено ребруватою мужичою дитиною. Спокійно лась і не турбуйсь про ті інстинкти, які тобі непотрібні.

Памятаю, в університеті я трошки почав розшолопувати, що щось немов не так зі мною діється, як от, хоч би наприклад, в романах пишеться. Там і пристрасти великі, і цілі якісь «святі», і саможертви, і таємні бурі переживань.

Тривожно і турботно озирався. Де, у кого те життя, що вони там плещуть про великі цілі, пристрасти величні? Де ж саме?

Уклоняюсь вам, Іване Кіндратовичу: я щільно слідкував за вашим життям, вглиблювся в його, вишукував всі таємности його і, дякую, воно цілком заспокоювало мене: абсолютно нічого ні великого, ні важного, ні таємного не помічав я.

Ну, що, скажіть самі сумлінно, що важного у вашому життю? Ось за всі чотири роки, які я перебуваю у вас на квартирі, у вашій родині, здається, найбільший інтерес збуджував я, се б то не моя особа, але той посаг, який би ви дістали за мною, як би я оженився з Люсею. Все ж останнє було так просто, так пристосовано, що я навіть можу вгадати за десять років наперед, що ви будете робити о пів до пятої в суботу якого хочете місяця. Ранком ви пете чай і шклянку горілки. Так? Ваше трухляве, чотирьохкутне лице жовтого коліру, коліру вашого рідкого волосся, при сьому задумливе й тупе. Очевидячки, думка спить ще. Потім о девятій ви йдете на службу і вертаєтесь о третій або четвертій: випиваєте знов шклянку горілки і обідаєте. Лице ваше ще жовтіше, ніж уранці, і ви наче щось думаєте. Але се буває иподі просто оптичним обманом, — ви просто перетравлюєте їжу. Далі, ви спите і вже навряд чи думаєте що тоді, а прокинувшись, одягаєте пантофлі, випиваєте шклянку горілки і починаєте ходити по вітальні, заклавши руки за свою плескату, широку спину, або приймаєте в кабінеті «пацієнтів». «Пацієнти» ваші якісь темні особи, що таємниче прокрадаються раз-у-раз

через «чорний хід», підлабузнювано посміхаються і в усякому разі не роблять вражіння чесних людей. Очевидячки, обовязки мирового судді остільки великі, що деякі з них можуть бути виконані тільки дома. Потім за вечерею шклянка горілки і... сон. А гуртом — чотирі шклянки горілки, чотирі рази їжа і двічі сон.

Ви не соромтесь, Іване Кіндратовичу, що я так без церемонії повожуся з вашими секретами; коли я постановив не жаліти себе, то, повірте, що з вами церемонитись у мене нема ніякої охоти. У всякому разі, буду говорити тільки те, що було і є. А проте, що більше про вас можна сказати? Все сказано.

Не багато також і про вас, Глафіро Семенівно, можна говорити, — таке нескладне ваше прсживання. Ранком ви пахнете смаженою цибулею і чипляєте на свою велитенську, незграбну постать брудний фартух. На лиці вашому, засіяному маленькими чорними вугрями, наче засіяженому мухами, лежить печать турботи за підлеву до печені, а в рідких, за те великих зубах стирчить цигарка. Ввечері ви пахнете мішаниною цибулі з одеколоном і ходите без фартуха, але з тими ж вугрями і цигаркою.

Осе і все. Правда, ви ще продаєте сусідам молоко од власної корови; тоді ви трошки пахнете ще коровячим гноем і сваритесь з Катєю, що вона занадто повні глечики наливає. Ви навіть з захопленням сердитесь. Се єдине, що можна б вам закинути. Але воно мене дуже турбувало, — письменники в своїх романах не про такі пристрасти писали. І я заспокоювся, зневажливо кривлячи губи, коли читав про них.

Заспокоювався... але не надовго. Уявіть собі, — знов на мене щось находило! І знов я чимсь був незадоволений. Чого мені бракувало? Гроші мені висилались акуратно, вчився я «примірно», мав наречену, в будучині манячила гарна посада.

Ах, мої плазуни, мені здається, що й у вас іноді бувають неспокійні хвилини! І, знаєте, мені здається, що тут винні не ми, а дурна ота людськість, яка вічно кудись преться, чогось хоче, виробляє в собі якісь інстинкти шукання. І дала вона нам осі інстинкти, атрофовані, замерлі, якісь рудіменти, вроді крил у курки. Не літа, не літа курка, а раптом фрр! і полетіла... та й упала. Крила курці ні до чого, а іноді щось викликають, якийсь неспокій.

Ну, та ви пристосувались, щасливі, — умірковано, потихеньку знайшли спосіб заспокоїти себе. Іван Кіндратович шкляночки свої має; Глафіра Семенівна глечички, цибулю і підлеву; папаша мій — «клубнічку»; мамаша — ладан; Люсінька, моя наречена, п'яніно годин по дванадцять часом на день. Пристосувались і — рудіменти не дуже турбують.

Ну, а я не зумів, занадто гострий спосіб у мене з'явився. Переборщив, передав куті меду і мед той замість заспокоєння як раз навпаки — ще більш неспокою дав мені. Бо я, бачите, знайшов собі спосіб в... онанізімі...

Ах, mille pardons! Ви страшенно засоромились. Не від того, що я робив («хто не був грішний сим!» як сказав раз у розмові Іван Кіндратович), а від слова. О, слово, владико дрібязкових, хоч ти можеш засоромити Івана Кіндратовича!

Ну, вибачайте ласкаво, я не буду казати цього слова, я буду казати... «спосіб». Добре?

Ну, так от вживав я цього «способу» від того чогось, що викохала в собі людськість, — занадто гостро. О, Іване Кіндратовичу, я був молодший за вас і в мені, мабуть, більше було цього «чогось». Ваші чотири шклянки — ідеал уміркованості. Я не міг так. Коли я почував, що болото смокче мене, я не спинявся, і не вилізав на горбочок. Ні, ні, я не вилізав, а ні, ще глибше, ще далі, смокчи більше,

більше смороду, по шию, по вуха!! О, Іване Кіндратовичу, я недурно вродився недоноском через дрібницю.

Намятаєте, Глафіро Семенівно, як ви іноді жахались, що в мене синяки під очима і жовтоолювяне лице? Навіть турбувались і санатоґен радили пити (а молока все таки і шклянкою більше не хотіли дати!) Пам'ятаєте? Ах, Глафіро Семенівно, синяки — дурниця, о, зовсім дурниця, синяки й у Люсі бувають (Люсю, ще не червонійте, — рано!). Річ вся у тім, що у мене на душі поробились синяки. От у чім річ, мамаша! І мало того, вона стала самим синяком, вона стала така невеличка, як засохлий пупянок огірка, вона зморщилась і засохла і лежала в малесенькій ямочці. А через те, що була невеличка і лежала в малесенькій ямочці нічого великого не бачила й не боялась. Хоч би слон пройшов наді мною, мені що? І не помітив би. А от комашка, жучок, жаба — то інша річ, сі мене ворушили, таскали, сих я помічав.

І що більше я вживав сього «способу», тим більше зморщувався, а що більше зморщувався, то все більш залезав од комашок. І навпаки: що більше сердили мене комашки, то більше я вживав «способу». Мій «спосіб» і закон дрібниці цілком погодилися, — вони одне одному помагали.

Я знаю, Івану Кіндратовичу хочеться посміхнутись на мою «фільософію». Любий «напаша», я б з охотою теж посміхнувся, коли ж уже не посміхається мені.

Страшенно заважають писати: Глафіра Семенівна боїться, що я втічу і завезу посаг.

Тепер вечір. Я люблю такий час. У кутках стоять тіни. На мене насила важка втома. Я вже не вірю, що убо

себе. Тиха печаль, пізня, солодкоспівна печаль плаче мені в грудях.

Я не помру. Я зморщусь ще більше і скорюсь дрібниці. Я женюсь з Люсею і зцулений, на шпиньках, боязко й покірно пройду все життя своє. Великим — велике, малим — мале.

Зустрів сьогодні Гаюру. Він глянув на мене і зупинився. Я скочив на звощика і, не озираючись, поїхав. В мені ще й у сей мент ниючим болем стоїть сором у грудях. Іване Кіндратовичу, я випив зразу три ваші шклянки. Справді, так краще. З шклянками краще. Я хоч почувую щось.

І от дивно, коли я щось починаю почувати, то перш усього почувую її, мою любу дрібничку. Се — цікаво.

Все ж таки я її почувую, значить, не так уже я її люблю, й мирюся з нею. Ага! Ну, я про себе все ж таки не завжди так погано думав і коли б, наприклад, ще дві шклянки, то я навіть і якомусь Гаюрі не піддався. Я сього зшитка вже нікому не покажу, бо стрілятись я не буду, я ще не такий дурень, але свої думки я вважаю справедливими. І тому я їх запишу дітям на спомин, родителям же і отечеству на пользу. І годі.

2.

Вчора була оргія. Як звичайно. Сьогодні я — мертвий і мертвими очима все таки бачу, що в оргію заховався від Гаюри. І знов вопа, дрібниця: у мене розязався шнурок од черевиків. Як би він не розязався, я б не зустрівся з Гаюрою, бо він вийшов з того переулку, який я встиг би поминути. І все було б инакше.

Ти, Гаюро, все таки не думай, що я тебе злякався, що тебе засоромився. Я себе злякався. Розумієш? Я — злодій перед собою. Я дозволив собі жити тільки поти, поки не розкажу, через що вміраю. Вміраю ж я через те, що ненавижу дрібницю, а жити ширше мені не дозволено, не одмірено. Але хоч мені не одмірено, я все таки сам собі одмірю, се-б-то убу себе; а се вже не дрібниця. Розумієш? Таким чином я сам перед собою уже оправданий у всьому, я сам перед собою вже не дрібний, я — переможець.

Кому охота посміхатись, хай сміються, а ти, Гаюро, і ви, Катю, не смійтесь. Ви можете зрозуміти, а хто розуміє, той не сміється; сміх — привілей дурнів.

Що я не помиляюсь і вірно означив закон свого життя, то се я вам доведу всіма фактами з свого життя. І вам і собі. Більше навіть собі, бо коли не доведу собі, то помірять мені не треба. А я чую, що треба.

Я прошу вибачити за п'яний стіль мого писання, інакше я не можу. Без алкоголю і «способа» мої нерви вялі, як клочча.

Я не буду говорити про попереднє моє життя до історії з тобою, Гаюро. Ти знавш, як я жив в гімназії. Мене називали «пеналом», «акуратом», «протоплязмою», «превосходительством». До університету єдиною важною подією був в моєму життю один вечір, коли до мене прийшов Зозік Костецький і приніс порнографічні картки. Він зайшов випадково (і тут!), бо зі мною зовсім не дружив, йому треба було передати мені чиюсь книжку. В тій книжці і були ті картки. Памятаю, мене обхопило якимсь чадом од них. Я ніч не спав, а ранком у мене були — синяки. Їх ніхто не помітив, а я все таки не міг нікому через щось дивитись прямо в очі.

Більш нічого визначного не траплялось. Але з того вечора я знайшов мій «спосіб», який помагав мені ховатись від усього, що виходило по-за мій «акурат». Коли мені

траплялась неприємність, невдача, я потішав себе «способом». Коли радість підіймала нерви, мене тягнуло заспокоїти їх «способом». Чисто, як ви, Іване Кіндратовичу, своїми шкляночками. Але ви се робите умірковано, а я все ж таки був молодий, необережний. Мені, наприклад, в сьомій, восьмій класі гімназії ставало иноді чогось сумно, без всякої причини; от собі сумно та й годі. Особливо, весною, як земля теплим паром дихала і з'являлась молода, як налита зеленою кровю, травичка. Хотілось плакати, хотілось бути добрим, я навіть давав тоді списувати Зозіку «сочиненія». Мені ставало журно і страшно від всього того. І через те я кожну ніч упивався своїм «способом». І ніч і день, і знову ніч, і знову день. Сум зникав, туга пропадала, я холодно одмовляв Зозіку і не давав списувати «сочиненія».

В університеті я зажив так само. Гроші я мав, лекцій мені давати не треба було, шлях життя стелився мені рівний і спокійний, ні з чим боротись, ні про що не турбуватись. На веяку ж иншу турботу я мав «спосіб».

Але, по закону Вебера і Фехнера, щоб дістати кільки раз одної сили почування, треба причину що разу побільшувати. Знову таки і ви підлягаєте сьому закопові, Іване Кіндратовичу, — раніше ви пили всього кільки чарок, се-б-то одну шклянку і були задоволені. Потім одна вже задоволення не викликала, стали пити дві. Далі три, нарешті чотирі п'єте, а задоволення не в чотирі рази більше, а таке саме, як і від одної.

Правда? Через рік ви будете пити п'ять, шість, а потім... А потім, мабуть, і десять витримаєте.

А я не витримавав сього, (недоносок!). Почались болі голови, нудьга, стомленність, приливи одчаю, незрозуміла апатія, меланхолія, байдужість. Я почав помічати звязок сього з «способом», почав пручатись, почав рятуватись, жах мене опав. Я забігав, як блощиця підсмалена вогнем.

І більш усього все ж таки жахався від того, що жах свій убивав... сим же «способом». Так, так! Бо що б мене могло вирятувати, за що мав халатись?

О, то були приємні часи! Вони і зараз тягнуться, але тепер я не жахаюсь, — я маю найвірніший «спосіб». З якою втіхою я приставлю револьвера до лоба і розібю сю вічно-важку, як піском набиту голову!

Ви думаєте, я тоді не хотів сього зробити? Не думав про се, не «філософствував»? Філософствував, але... се не так легко зробити, як ужити якогось способу. Так мені здається. Я навіть уже знав, що в мені чогось бракує, навіть помічав в собі закон дрібниці. Але треба було багато раз напширнутись на його, щоб нарешті побачити цілком виразно.

Ось цілий ряд сих дрібниць.

Почну з того дня, як почалась ся історія з тобою, Гауро. Се найінтересніший шматок мого життя.

Памятаю, була неділя. У мене саме був період філософування. Прокинувся в той день я рано, а через те хотів сьому приписати свою нудьгу і млявість. Рано ж я прокинувся через те, що мене збудив якийсь гострий одчаяний крик на подвіррі. Схопившись з постелі і підбігши до того вікна, що на подвірря, я, дарма що був холод, висунув голову в квартирку і став дивитись. Але там не було нікого, тільки посеред двору стояла якась фігура обвішана відрами, балцанками і т. и. і поводила задертою догори головою на всі боки. Зобачивши мене, вона вмить заторохкотіла відрами і закричала:

— Бон-н-даррр надá!... Бонни-даррр надá!!.

І се «бонн» виходило у його так одчаянно і разом з тим з якимсь смаком і трохи вніс, на зразок французького «bon».

Я злісно плюнув, зачинив квартирку і ліг знову, але заснути вже не міг. Я лежав, дивився на павутину в кут-

ку стелі і думав, що ось така дрібниця, як сей крик, може споганити чоловікові день; як усі його думки і чуття будуть носити колір незадоволення. Думав про те, як я зможу в сьому настрою сказати, наприклад, кому небудь щось неприємне, як той може образитись і сказати мені теж неприємне, ми обидва образимось, відносини наші підуть иншим напрямом, а від сих відносин залежать інші боки мого життя; як усе, нарешті, може змінитися від того, що бондар прийшов не о дев'ятій, а о сьомій годині ранку. Потім я чув, як у двір увійшла катеринка і овечий, жіночий голос пронизувато заспівав:

«Надену я чорное платє,
В манашки паступлю»...

Катеринка гарчала, захлипувалась, голос боляче різав уха і все се викликало таку злість, що хоч стрибай з вікна на проклятих «артистів».

А ввечері я вже їхав трамваєм і пильнував публіки. Найбільше, памятаю, звернула на себе мою увагу одна парочка, очевидячки, закоханих. «Вона» — чорненька, жвавенька панночка, «він» — руденький худенький юнак, з очима в жовтих віях, і в жовтих рукавичках. Я пильнував, як вони говорили щось одне до одного, перериваючи свою розмову щасливим дрібним сміхом; пильнував їх обличчя і злісно сміявся з них. Я згадав, як «моя» Люся в найжагучійші навіть хвилини «кохання» не дозволяла мені бути з лівого боку у неї і наказувала перейти на правий і се через те, що у неї на лівій щоці, коло носа, була бородавка; а коли ми сиділи, то сама непомітно переміняла місце. І, дивлячись на парочку, я злорадо сміявся сам собі і не вірив тому, що в грудях у них єсть щось цільне, дуже, велике. Єсть, я думав, темне, свідоме або несвідоме полове чуття, є дрібне, обцільне задоволення маленького само-

любства, є просто матеріальна вигода, от і склалося се «святе, велике чуття». Фу, гидота!

Щоб не дивитись на них, а надто на панночку, я вистрибнув із трамваю біля театру і помалу пішов собі вулицею.

Публіка вже збиралась до театру і купчилась коло підїздів; похажали поліцаї; чувся сміх, гуркіт екіпажів, скрикування; не моргаючи, байдуже сяла бліда електрика.

Я йшов зовсім помалу, не маючи ніякого певного напрямку і мляво подивлявся вулицею. Поперед мене посовувалась ще тихіше якась знайома постать. Се був Тищенко. Він був, як звичайно, в куцїй студентській тужурці, в якомусь широкому чорному капелюху і в сірих штанях у чоботи. Він похльоскував себе прутиком по халяві і чадив поганим тютюном. Порівнявшись з ним, я недбало хитнув йому головою, пробурмотів «здоров» і хотів іти далі. Але він, пізнавши мене, широко посміхнувся вузьким лицем і, своїм звичаєм, розмахнувшись, ляснув своєю рукою по моїй, помняв її й спитав:

— Куди і звідки і по віщо?

— Нікуди, нізвідки і ніповіщо... — нехотя в тон йому одповів я. Але йому се вподобалось і він весело голосно зареготався, примусивши озирнутися двох поважних пань.

— Мені стало досадно. Чоловік мало не щодня сидить без обїду, одягається, як якийсь бразилійський авантюриста, сам хоч зараз на город за опудало, здається, веселого нічого нема, — ні, регочеться, наче я йому хто зна що сказав.

— А ти куди? — з увічливости спитав я.

— Я? — скрикнув він. — Ого!... Я, високоповажний добродію, іду сьогодні в оперу!...

Я глянув на його чоботи, капелюх, на вишивану і не першої свіжости сорочку, що визирала з-під тужурки, і нічого не сказав.

— Еге, «Демона» буду слухати, чорт забірай!... Он як!... Тільки, здається, не буду — додав він тихіше. — Розумієш, ніколи не можу піти в оперу... Що зберусь, так і справа якась... От і сьогодні, чорт забірай, справа... Ех!... А я й білета купив. Тепер ходи ось тут, чорта з два комусь перепродаси. Може візьмеш? Гальорка... Шістьдесять копійок.

Він запропонував се так собі, байдужим голосом, очевидно не сподіваючись навіть, що я виручу його, бо мене вже всі в університеті знали, що я не кидаю ніколи «в шапку», не купую лотерійних білетів і не позичаю ні копійки нікому.

Я помітив його тон.

— Давай ! — сказав я теж навмисно байдужим голосом. Він хутко подивився на мене і викрикнув:

— Е?

Я замість відповіді мовчки і байдуже вийняв гроші, взяв білета і, не дивлячись на його, попрощався й помалу потяг до театру.

Але йдучи, я вже думав, — як се все чудно вийшло: треба мені було вийти з трамваю, де лазив сей Тищенко, треба йому було взяти сього байдужого тону, мені образитись, купити білета і от... маєш — у театр. А хто знає, що може вийти в тому театрі. І все дрібниця якась!

Я був злий і на себе і на Тищенка, і в театр мені зовсім не хотілось іти, але я навіть не подумав кинути к бісу білет і не йти. Я ж заплатив шістьдесять копійок!...

Я ввійшов у театр. Я раз-ураз почував себе серед людей ніяково, але за часи «фільософування» особливо. Мені здавалось, що всі сі величезні коридори, залиті електричністю, сі поважні залі з масою людських голів і плечей якось вороже, по чужому відносились до мене, що я в них зовсім зайвий, непотрібний; мені здавалось, що все се срібне освітлення, ся музика, сі люди одягнені так гарно

й чисто, все се стоїть по однім боці, а я по другім, і життя кожного з сих людей тісно звязане з життям всієї залі, а моє стоїть окремо. Через се мені здавалось, що кожний дивиться на мене, оглядає мою хоч і пристойну, але чужу для них фігуру і дивується, чого, мовляв, вона втелючилась сюди. Правда, я вільно ступав по коридорах, заклав навіть руки за спину; лице моє, коли я давав дорогу дамам, виявляло делікатну скромність і, коли я подивлявся мимохіть у дзеркало, ні трішки не відріжнялось від фізіономії таких же скромних, ввічливих студентів, як і я. Але ніяковість тим часом иноді доходила до того, що мені просто важко було дивитись і я мусів протирати хусткою очі, сякаться, нахилити голову, щоб зігнати се важке, неприємне почування.

За те за часи дії мені ставало легше, — освітлення щезало і мені здавалось, що я зливався зо всіма, й очі всіх від моєї фігури переходили на сцену.

І ось, походяючи у другому антракті по коридору, ввічливо прилипаючи до стіни і черкаючи ніжкою перед дамами, я якось подивився на голову якоїсь панни і побачив, що очі її через щось пильно стоять на мені. Мені стало ніяково і неприємно. Я одвернувся і пішов далі, але одійшовши трохи, задав собі питання, чого вона так пильно дивилась на мене. І чи од сього питання, чи од якої невиразної думки мені якось замерло серце. Зустрівшись у-друге з поглядом, я почув, що мені зробилось дивно-приємно від її погляду. Коли вона одвела від мене свої великі, чорні очі, я подививсь на її супутників і в однім з них спізнав свого товариша по гімназії, Гаюру; другий же був мені незнайомий. (Я, Гаюро, розказуватиму так, наче комусь чужому. Коли щось передам неправдиво, прощу виправити. Се саме відноситься й до всіх інших. Так мені зручніше.) Гаюра сміявся і щось оповідав панночці, часто нахилиючись до її смуглястого, циганського обличчя і жар-

товливо прикладаючи руки до грудей. Помітивши мене, він любязно хитнув головою і злегка зняв картуз. Я поспішно і занадто ввічливо одповів йому тим же, прислухуючись в той же час до свіжого, дзвінкого сміху панночки. Се був страшенно приємний сміх: заливчастий, щирий, чисто як у дітей, коли їх лоскочеш. Мені навіть згадалась Котік, Люсіна сестричка, яка дуже любить, щоб її лоскотали. Як і в дитячому так і в панночиному сміху не було нічого робленого, ніякої сухости, або ніяковости, було щось хороше, живе, соковите. Я ще раз озирнувся і подивився на неї. Вона вже не сміялась і дивилась трохи догори на Гаюру блискучими очима і, здавалось, що Гаюрине лице освітлюється не електричністю, а блиском її промінястих, чорних очей. Я думаю, що прекрасне через те робить на людей таке велике вражіння, що воно нагадує їм, яке повинно бути справжнє життя. Панна зробила на мене велике вражіння.

І мені схотілося ще раз почути сей сміх. Я постановив, щоб там ні було, підійти до Гаюри і зазнайомитися з панночкою. Але раптом мене опанувала несмілість і я загадав собі: коли панна, зустрівшись, подивиться на мене, — підійти; не подивиться, — не підходити. І твердо був уже переконаний, що підійду.

І от з заміранням серця я почав дивитися через голови по коридору, шукаючи чорної, як саяка, голови панни і русявої бороди Гаюри. Але їх десь не видно було. Я пішов далі. Проходячи біля афім, я байдуже глянув на них і враз зупинився: біля стіни виднілась довготелеса постать незнаймого другого супутника і з усмішкою когось, очевидячки, слухала; кого він слухав, не можна було бачити, бо затуляла широка Гаюрина спина. Але я догадався, що слухав він панну.

Я рішуче ступив кілька ступнів, але зараз же зупинився і замість того став похожати то туди, то сюди, по-

чуваючи в той же час все більшу та більшу ніяковість од свого наміру, який мені здавався тепер просто нахабним. Що я Гаюрі і що Гаюра мені? В гімназії ми ніколи не дружили, бо він був «мужиченя», ніколи навіть не говорили нічого один з одним, крім «здоров». Крім того він повинен був не любити мене за те, що я не держався шкільної солідарности і не хотів нікому підказувати. В університеті, як і всім відомо, я уникав усяких «землячеств», товариств, організацій і за часи студентських розрухів спокійно виїздив додому, ні трішки не цікавлячись тими розрухами, й акуратно переходив собі з курсу на курс. Він же з першого ж року почав розліплювати по світлицях до куріння проклямації, виступати з промовами в аудиторіях на студентських збірках, і у відповідний момент його виключено з університету, арештовано, випущено. Потім його прийняли, далі знов виключили і знов прийняли. Розуміється, звесь час він був на першому курсі, міняючи тільки що разу факультет. Що ж між нами було спільного, щоб я міг підійти до його? Що міг мати до його я, син поміщика, дворянина, пів-буржуй, пів-бюрократ, до нього, сина столяра, міщанина, пролетаря? Мені зробилося зовсім ніяково й я рішив закинути се дурновате бажання, іти собі на своє місце та чекати початку дії.

Я ще раз подивився на них. Гаюра злегка повернувся у мій бік і задумливо поглажував русяву, чотирьохкутну борідку, дивлячись кудись синіми, злегка пукастими очима. З-за його іноді зявлялось смугляве паннине лице.

Раптом, здавивши щільно щелепи, немов бажаючи заціпити біль ніяковости, я рішуче підійшов до Гаюрі і злегка взяв його за лікоть.

— Здоров, Гаюро! — промовив я розвязно і протяг йому руку.

Він, коли я приторкнувся до його, швидко озирнувся в мій бік, потім, побачивши мене, здивувався і, подаючи

руку, питаюче й чекаюче став дивитись мені в лице. Панночка замовкла і разом з довготелесим серйозно подивилась на мене.

— Ну, як же ся маєш, га? — спитав я, почувуючи на своїм лиці їхні погляди і свою ніякову посмішку.

— Нічого... дякую — пробурмотів він. — А що таке?

— Нічого... тақ. Давно не бачились..

Все було так дурновато: і моє вітання і його питання і моя відповідь. Йому теж, видно, стало ніяково. Щоб сховати се, він повернувся до панночки та довготелесого і, поводячи злегка рукою до мене, сказав:

— Ви не знайомі?... Мій товариш по гімназії...

Я шаркнув ніжкою, і, бурмочучи своє прізвище, простягнув панночці руку.

Я ще й тепер памятаю те страшенно болюче почування ніяковости й сорому, яке важко й гаряче розлилось мені по тілі, коли я подав їй свою спітнілу, аж мокру руку і коли її суха, маленька ручка наче посковзнулась у моїй долоні. Я зараз же помітив, що їй зробилось гидко, бо вона вийняла з кишені хустку і, наче сякаючись, непомітно витерла руку.

Потім ми пішли по коридору: я з панною попереду, а Гаюра з довготелесим позаду. Я вже не памятаю, яку я їй нісенітницю плів, памятаю тільки, що вона слухала мене неуваяжно, бо що-хвилини озиралась до Гаюри й довготелесого і мішалась до їх розмови. Їй, видно, було досадно на мене і хотілось як небудь одчепитись від непроханого товариша. Ті також, мабуть, залюбки попрощались би зо мною; але я ніби не помічав того і ще більшу нісенітницю плів їй. Нарешті, вона запропонувала зупинитись. Ми стали біля стіни, і вона зараз же повернулась до Гаюри з якимсь питанням, якого я не міг почути, бо говорила дуже тихо. Я бачив тільки, як Гаюра посміхнувся, стиснув з покірливим і безсилим виглядом плечима і щось коротко ска-

зав їй. Але тут задзвенів дзвоник і вирятував нас. Я по-прощався і мало не бігцем пішов по коридору, проклинаючи свої «дурноваті бажання» і даючи слово навіть не дивитись на неї, не то що підходити.

Задзеленьчав третій дзвоник. Завісу ще не підіймали, але електричність уже погасла і тільки зрідка горіли лампи. Од раптового переходу з великого світла здавалось зовсім темно. Публіка вже розсілася по місцях, тільки подекуди пробірались між кріслами запізнілі та стояв невеличкий гомін від здержаних балачок. Раптом від мене зачулось якесь фурчання, наче вихор пройшов по листю дерев, почувся шум, виклики, — в повітрі над партером замиготіло щось біле. Я й мої сусіди з ляком подивилися вниз, і я побачив щось чудне: над публікою внизу стояв якийсь стовп невеличких листків і, ввесь колихаючись, розсипався на всі боки. Де-які, ніби кокетуючи, граціозно робили зігзаги і легко сідали на лисину якому небудь генералові; другі, наче соромлячись, завертали в бокові льожі; інші летіли рішуче, серйозно, не звертаючи ніякої уваги ні на піднятий гармідер, ні на генералів, ні на самих поліцаїв, які вмент десь з'явилися і звичливо, але енергійно і швидко одбірали їх у тих, хто держав у руках.

— Проклямації!... Соціялісти!... — почувлось збентежене, схвильоване шопотіння.

Мені чомусь стало страшно. Я напружено став озиратись на всі боки, ніби то я кинув їх, і вже не знаю, чого я хотів тоді, чи втікти, чи дізнатись чогось.

Потім я бачив, як у тому місці, звідки вилетіли проклямації, публіка почала чогось уставати, далі там зайшла голосна і сердита розмова, когось повели кудись, хтось з кимсь сперечався.

Вмить, на протилежнім боці галльорки знов фуркнуло, хтось голосно крикнув щось, замиготіло біле і над партером знов стояв білий рухливий стовп, гарний і страшний.

В сей час блиснула електричність і залила все своїм рівним, байдужим світлом. Наче тільки й чекаючи сього, вся публіка в партері піднялась і стала дивитись на проклямації, які падали їм на голови, на руки, на спинки стільців, на інші дамські зачіски. З лъож випинались і дивились з посмішками й без посмішок на оригінальну картину. Де-хто з публіки брав і починав читати, де-хто скоріше ховав у кишеню, а де-хто боязко одсовувався од них і несміло подивлявся на поліцаїв. Поліцаї ж виявляли просто диво сміливости й натиску: вони бігали по ногах, по стільцях, підстрибували, повзали по підлозі й підхоплювали з лъоту проклямації, видирали з рук читачів, ганяли, кричали, навіть лаялись.

На гальорці теж стояв гомін, бо частина листків і сюди якимсь побитом добулась і розходилась по руках. Але поліцаям було важко добитися в перші ряди і вони тільки бігали позаду з гнівним голосінням і напруженими пиками.

Се вийшло так несподівано, швидко, що я спершу не міг навіть орієнтуватись у тому, що було. Памятаю, що головним почуванням у мене був страх невідомо чого. І тільки, як усе скінчилось так же швидко, як і почалось, як більша частина проклямацій розійшлась по кишенях публіки, а остання торжественно була піднесена пристапу, тільки тоді, як у театрі знов стало темно і піднялась завіса, — я трохи очутився.

Се вперше я бачив «штуки соціялістів», як любить висловлюватись Іван Кіндратович.

«А чи не Гаюра з довготелесим часом кинув? Від його можна сього чекати» — подумав я раптом, але зараз же сам посміхнувся.

«Чого неодмінно він?»

Але мені, мабуть, хотілось так думати, хотілось на те, щоб переконатись, а, значить, ще раз підійти до них. Я

через щось певний був, що, як підійду, неодмінно дізнаюсь.

Як скінчилась остання дія, я хутко одягся і побіг шукати їх. Але скільки я не бігав по коридору, їх не було.

«Ну, то, значить, їх тоді арештували!» — постановив я, виходячи вже з театру і, засунувши руки в кишеню, швидко пішов улицею.

Завернувши в один порожній майже провулок, я раптом попереду почув знайомий Гаюрин голос; він на всю вулицю кричав:

— А життя?... А життя?...

Якийсь голос тихіше відповідав йому. Я придивився: поперед мене йшло три постаті: одна посередині — жіноча, друга з одного боку — висока довготелеса і третя з другого боку — низка, широкоплеча.

— Життя для ідеалу?... Все життя — з обуренням кричав Гаюра.

Йому, видно, порадили балакати тихіше, бо він враз низив тон і я вже не міг чути, що він далі говорив.

«Наплювать! Підійду!...» — одваживсь я і став доганяти їх. Порівнявшись, я підняв картуз, приязно хіхікнув і висловив задоволення, що нам усім по дорозі до-дому. Вони замовкли й подивились на мене. Гаюра щось пробурмотів, довготелесий крякнув, а панна навіть голови не повернула. Кільки хвилин ми йшли мовчки.

— Ні, так, голубчику, не можна... — тихо почав довготелесий. — Так можна дійти до чистого епікуреїзму і заспокоїтись на тому, проти чого ти борешся тепер. Се-б-то розівеш смак до вина, до мягкого крісла, до спокійних думок і т. и. Се стежка слизька... Життя не в тому, щоб тільки жити, а в тому, щоб здійснити вищий закон, те веління, яке закладено од віку в кожного. Не вино, не співи керують історією, а ідея!

— Чудово! По твоєму, значить, виходить, коли в тобі завелась якась... ну, ну, ну не «якась», а хоч би «вища» ідея, навіть ідея абсолюта, категоричного імперативу, позачасової моралі, що хочеш, — коли, говорю, в тобі завелась така ідея, то вже не можна ні в театр піти, ні вина випити? Так? Ха!

— Та через що я революціонер? Я революціонер через те...

Довготелесий крикнув, панна глянула на Гаюру й, як мені здалося, штовхнула його ліктем. Гаюра замовк, але зараз же махнув рукою й почав знов:

— Всеодно!... Наплювать!... я кажу, що у мене не з надзмених сфер нав'язні такі переконання, а саме життя дало мені їх. Я весь, кожним атомом своєї істоти, кожним рухом, кожною думкою протестую, бо я борюсь за все життя, а ти — за частину його, та й то за частину не життя, а за щось не життєве. Але тут і боротись нема з ким.

Вони ще довго змагались і кричали на всю вулицю. І, памятаю, коли я слухав їх, в мені стояло разом де-кільки почувань. Перш усього, я якось несамохіть дивувався з Гаюри. Я слухав його, і мені не хотілося вірити, що се говорить той самий Гаюра, який більшу частину свого перебування в гімназії просидів у карцері, який з своїх «колів» робив хатки, якого я завжди ставив так нижче від себе, що доводилось немов аж нахилятись, щоб помітити його. І от сей Гаюра говорить такою мовою, якою б я не заговорив. Мені навіть не вірилось, що він се говорив щиро, не для мене, не на те, щоб напустити туману на мене. І разом з с'єм я щільно вслухався в їхню розмову і почував, що вони говорять щось нове для мене, нечуване. Але ж у с'єму, що вони говорили, було для мене й таке, що проймало ніяковістю і тим самим страхом, що й у театрі. Сі слова «революціонер», «боротьба», сі павзи й крикання

довготелесого наганяли на мене таке чуття, яке може бути у чоловіка, що йде біля заложеної міни. І мені хотілося й розпрощатися з ними, і послухати далі, хотілось навіть вмішатись до розмови і показати, що мене не дивує серйозність теми. Крім того, гостра цікавість увесь час гризла мене, хотілося дізнатись таки, чи то вони кидали ті проклямації. Я постановив: коли у них знайдеться хоч одна проклямація при собі, значить вони не кидали, бо се проти них доказ був би, як би їх заарештували.

Коли вони замовкли на хвилину, я подививсь собі під ноги й яко мога байдужим голосом спитав:

— А чи не знаєте ви часом, що то за проклямації сьогодні в театрі розкидали?... Я, знаєте, не міг достати ні одної...

Вони не зразу відповіли, і се мене ще більш упевнило.

— Кажали, що соціялисти кидали... — додав я невинно.

— Хм... — посміхнувся довготелесий, — вжеж не жандарські ротмістри... Проклямації звичайні. Я достав одну. У мене, здається, повинна бути десь та проклямація...

В мене похололо серце, коли я побачив, що він з буркотінням починає своїми незграбними руками шукати по кишенях. Гаюра й панна, наче се їх мало цікавило, мовчки йшли і дивились поперед себе.

— Ось... — знайшов таки довготелесий. — Натє, як хочете... Прочитайте...

Він простяг мені проклямацію й позіхнув. На вулиці, крім ряду ліхтарів, одного сонного звончика коло якогось будинку та нас чотирьох, нікого не було, але коли я простяг руку і взяв той невеличкий шматок паперу, мені здавалось, що зо всіх боків на мене дивляться очі тих поліцаїв, що збирали в театрі проклямації.

Я зараз же попросився з ними. Мені здавалось, що коли я пройду з ними ще квартал, то папірчик той розірве мене в повітря. Як тільки не стало чути їхніх ступнів, я сягнув рукою до кишені, дуже зімняв нещасну проклямацію і, винявши її, розправив пальці й випустив її на землю. Мені стало легше. Але зараз же я з жахом подумав:

«А що, як хто слідкував за нами і тепер знайде її!» Я озирнувся. Нікого не видно було. Вернувшись, я схопив зімнятий папір, розірвав його і почав дерти на дрібні-дрібні шматочки. Так ніколи, певно, не дерла своїх любовних листів зрадлива жінка, як я ту проклямацію. Пощедрши, я розсилав її частинами по дорозі і, звернувши на другий бік ulиці, швидко пішов по порожньому тротуару.

3.

Ось — перше кільце ланцюга моїх дрібниць. Бондар штовхнув моє життя по такому напрямку, якого б ні за що ніхто не вгадав. А насамперед я.

Памятаю, я навіть на другий день забув зовсім сей інцидент. Але за обідом Іван Кіндратович оповів про «штуку соціалістів» у театрі і нагадав мені все.

Ввечері я лежав у себе на ліжку і слухав гру Люсі в вітальні на піяніно. Вона грала щось надзвичайно чисте ніжне і радісне. Мені згадалися очі і сміх панни в театрі. І через щось подумалось, через щось, памятаю, гостро кинулось мені в очі, що я.. ніколи не був закоханий. Люся? Брр, як би вона прийшла до мене в ту хвилину, я б з огидою пацнув її ногою. Ніхто ніколи не хвилювався, бачачи мене, і я ні від кого не замірав серцем.

А Люся грала і мені здавалось, що то не Люся грає, а та панна, що в театрі, а очі її дивляться трошки вгору і від того музика така чиста та ніжна.

І знову мені думалось, що щось не так діється в моєму життю, що в романах, може, й правду пишуть. Єсть десь і не дрібне життя, єсть щось більшіє за «спосіб», за перетравлювання їжі.

І проти волі згадались мені слова Гаюри (я навіть виразно бачив ліхтар аптеки, біля якої ми в той час проходили): «Хто, брат, живе великим, той малого не помічає. Того дрібниці не зачеплять, ні, його може збити тільки велике». (Памятаю, я ще тоді аж зщулився, немов Гаюра мені то казав.) Довготелесий щось говорив про «строгість моралі, чистоту ідеї». І знов пригадалось, як Гаюра тьохнув в повітрі тоненького палічкою, засміявся й сказав:

— Е, голубе! Ми — не аскети. Ми — люди. А люди на мусить жити широко і радісно. У всьому можна знайти радість, як уміти й хотіти.

«Можна знайти радість»! Ся фраза особливо не виходила мені з голови. Радість... Чи я мав радість, справжню, велику радість? Пригадую собі, скільки я не перебірив свого життя, не знаходив. Аттестат зрілості? Я знав, що мені його дадуть. Було приємно. Виграв у лъотерію кавказьке сідло. Було приємно. Інтрижка з бонною Кларою Мойсієвною? Приємно, але турботно. Що ще?... Нічого не було.

А Люся грала і журба м'якими хвилями обмивала моє серце. І стало жаль себе, жаль до сліз, як когось чужого, але близького. І, памятаю, з того жалю мені стало тепло і легко.

«Можна знайти радість»... А чому ні? Я тільки не шукав, я жив, як слимак у шкарлупі. Треба шукати, треба поширити своє життя!

Я навіть устав з ліжка і заходив по хаті бадьоро й енергійно.

Перш усього треба закинути «спосіб», треба взяти себе в руки, треба бути дужим. «Життя мусить бути широ-

ким і дужим». А чому ні? Хто мені винен, що я живу в сій дірі й нігде не буваю. На світі, є багато втіх, багато цікавого й вабливого. Ого!

Я цілий вечір ходив і навіть розхвилювався. А розхвилювавшись... потягнувся до «способу». Потягнувся з жахом, з соромом, з обманюванням себе, з присяганням, що се останній раз і з дикими, оскаженілими образами розпусно-хоробливої фантазії.

Але другого дня вечірні думи все таки вернулись до мене, не дивлячись на те, що я був весь вимучений і важкий, як лантух з піском.

Ввечері знов грала Люся. І знову у темі ніжно і чисто засяяли очі й посмішка панни з театру.

О, панно Катю, ради бога, не червонійте й не ображайтесь: ні на одну хвилину я не допускав вашого образу в свої нічні оргії. Ні, ні! Навіть думки не з'являлось у мене про вас, як не може з'явитись у простітутки думки повісити портрет своєї коханої матері в залі, де одбуваються оргії. Ні, ні. Се занадто було б і для мене. Там могла бути Люся, кузіни'її, могли бути всі жінчини, яких я тільки де бачив, яких я роздягав очима на вулицях, там могли бути невидані мною, але вас не могло бути. Чого так? Не знаю. Я тоді не думав, а потім... теж не хотів думать.

Люся грала і знову ще дужче в мені загорялось бажання «знайти радість». Знов я розхвилювався, знову журба затопила мої груди. Але в сей вечір я переміг спокусу «способу».

І перемога підняла мене, збадьорила. Памятаю, другого дня я навіть ступав більш поважно і твердо, а не так, як звичайно, дрібно й наче винувато.

Але... трапилась дрібниця і штовхнула мене в цілком несподіваний бік. Може, я й сам покотився б туди потім, може, се було необхідно для мене, але... я у всякому разі не мав певного наміру робити те, що робив.

А вийшло все так.

Збираючись іти до університету, я попросився зо всіма (я мав, пам'ятаєте, звичай, виходячи кудись на хвилину, прощатись так, ніби виїзду до Америки), шаркнув ногою перед дамами і підійшов до Котіка, яку держала на руках Таня (покоївка). Обцілувавши Котіка, я схопив її маленьке пухкеньке рученя, поторсав і, випускаючи, промовив:

— Здається, зо всіма попросився? Ну, до побачення!

— А з Танею?... а з Танею? — закричала Котік, простягаючи до мене ручки й падаючи ніжками.

— З Танею потім... — посміхнувся я і вийшов.

Але одягаючися в сінях і дивлячись на Таню, що стояла й чекала, щоб заперти за мною двері, я подумав:

«А Таня хіба не така ж людина, що не можна попроситись з нею?» Застібуючись, я знов глянув на її маленьку, граціозну фігурку з лукавим, веснянкуватим, гостреньким лицем і почув, як мені забилося од якоїсь надзвичайної думки серце; потім я почервонів, не знати чого озирнувся і... одважився.

— До побачення, Таню! — сказав я якимсь не своїм, придушеним голосом і простяг їй руку.

Таня здивовано подивилась на руку, не розуміючи, нащо я простяг її. Їй, очевидячки, й на думку не могло спасти, що я простяг її на знак вітання.

— Що ж ти не хочеш мені й руки подати? — роблено-весело промовив я.

Вона зрозуміла, але як зрозуміла: озирнувшись теж, схопила мою руку, дуже потягла мене до себе і, зробивши непристойний рух, одіхнула й весело засміялася. Потім хутко озирнулась і, моргаючи на злегка одчинені двері в вітальню, прошепотіла:

— Там панночка! Як побачать, то буде вам... Ха-ха-ха!

Вона мала страшенно поганий звичай якось смаковито реготатись, коли її зачіпали чоловіки.

Мені стало соромно й я, не виясняючи їй свого справжнього наміру, вийшов з сіней і помалу почав зходити по сходах. Нудьга, злість глухо загарчали у грудях і прогнали те бадьоре, що так несміло почало було ворухитись. Я зрозумів, що я зробив зайву дурницю, дрібну, незначну, але річ не в великості, а в тому, що від сеї дурниці я відразу зневірився, що від сеї дрібниці осей сором і досада будуть уже цілий день стояти мені в душі.

— Олександр Петровичу! — раптом почув я за собою Люсін голос. Я озирнувся. Вона йшла по тротуару, ліниво похитуючи станом і держачи під пахвою якусь книжку, на ході поправляла на голові брилик; очевиднож, одягалась поспішаючись. Я зупинився.

— Я згадала, що мені треба в бібліотеку... — пояснила вона, рівняючись зо мною. — Ви в університет?

— В університет.

— Підем разом, нам по дорозі.

На носі їй було пенсне, через яке вона дивилась на мене, як потім я пригадав собі, надто пильно й серйозно. Але я тоді не помітив того.

— Чого у вас така кисла фізіономія?... — раптом кинула вона і, одвернувши від мене лице, приплющивши очі, як короткозора, стала дивитись на прохожих.

— А чого ж їй бути солодкою? — дійсно кисло, мабуть, осміхнувся я.

— Але й кислою нема чого. Здається, навпаки... — тим самим тоном сказала вона.

— Не знаю... Видно, життя видається не райським яблечком, а кислцею...

Вона повернула до мене голову, оглянула мене здивовано насмішуватим поглядом і, зневажливо посміхнувшись, одвернулася.

— Чого ви смієтесь? — почервонівши, спитав я.

— Того, що смішно... і нерозумно...

Треба пояснити, що манера розмовляти у неї дуже чудна: силкуючись виявити себе для оригінальності отвертою, прямою людиною, вона вживає до сього дуже простих способів: зневажливо кривить губи, говорить «брехня», «ніччємна ви людина» і т. д. Коли ви їй скажете, що вона без усяких підстав лає вас, вона посміхнеться і скаже з погордою: «ага! не любите правди?» І се все з страшеною самовпевненістю. Сперечатися з нею — все одно, що товкти воду в ступі, — бо для неї не існує ні льогіки ні фактів, нічого. Згожуватися з нею — се все одно, що посадити її собі на шию і підлягти її деспотизмові, дрібному й холодному. Я се знав і не дуже сперечався, як заходила між нами яка суперечка, хоча знав також, що сею пасивністю добра собі не добуду.

Але тепер мені хотілося сперечатись, хотілося говорити.

— Чого ж нерозумно? — знов спитався я. — Через те, що я ношу студенську тужурку, життя повинно бути медовим?

— Нерозумно.

От, як бачите!

Мені стало досадно і в грудях заворушилось бажання сказати їй щось гостре, неприємне і правдиве. І я почав їй говорити все те, що продумав сі дні.

Слухаючи мене, вона кілька разів дивилася на мене здивовано й зневажно, і се надавало моїм словам ще більше злісного запалу. Але далі вона стала серйозніша. Мені здалося, що вона починає переконуватись, і досада моя оступилась кудись, і захотілось говорити ніжно, м'яко; але вона зараз же «дала мені од-коша». Коли я кілька раз сказав їй «ти», вона холодно, не повертаючи голови, промовила:

— Тільки без ніжності!... Можна й без «ти»...

Мене се вколело й я загубив був нитку думок. Але зараз же згадав і заговорив знов, хоча й без «ти», але все-таки палко.

— Перейдіть на правий бік! — раптом незадоволено перепинила вона мене. — Терпіть не, можу, коли хто йде ліворуч. Досі не навчилися ходити зо мною!...

Я знов забув, що говорив, і, перейшовши на правий бік, вже довше ловив загублену нитку. Заговорив знов, але вже з меншим запалом.

— І от тепер у мене головна думка — якось інакше жити... Як, я й сам не знаю... Ви думали коли-небудь про се, Люсю?

Люся раптом підняла руку до брилика, затримала трохи ходу і, подаючи мені книжку, промовила:

— Подержте...

Потім нахилила трохи голову і, піднявши обидві руки до-гори, ледве ступаючи, стала пришпилювати шпильками брилик. Я взяв книжку, прочитав заголовок якогось французького роману, подивився вздовж улиці і знов похилився. Говорити мені вже більше не хотілося. Люся пришпилила брилик, взяла у мене книжку і, поправивши пенсне, приплющивши очі, важно попливла далі.

— Ну, що ж ви змовкли? — сказала вона, почекавши і подивившись на мене насмішкуватим поглядом. — Я слухаю, ваші... ваші пессимистичні сентенції... Се у вас раз-у-раз буває після палких обіймів з покоївками? — вмить додала вона иншим, сухим і злісним тоном.

Мені йокнуло й захолюнуло в серці.

«Бачила!»

Я почув, як мені стало гаряче на щоках і на лобі й як прилила й заграла на них кров.

— Які обійми? — промурмотів я.

— Чого ж ви почервоніли? — холодно крізь зуби промовила вона, пильно й зневажливо дивлячись на мене. — Соромно?

Я, як дурень, мовчав. Мене просто придавив такий наслідок мого чистого наміру.

— Погано... — проговорила знов крізь зуби Люся. — Тим паче погано, що покоївка ся служить у нас, у мене. Після сього я навіть дивуюсь, як ви смієте ще дивитись мені в вічі... Дивуюсь!

— Люсю! — скрикнув я, зупиняючись і благаючи дивлячись на неї; але вона насупила свої золотисті брови й суворо сказала:

— Я вже вас прохала обходитись без ніжності. І ще прошу поводитись коректно. Ви звертаєте на нас увагу.

Се мені нагадало, що ми на вулиці.

— Ольго Іванівно! — тихіше вже заговорив я. — Коли ви хоч раз вірили мені, то повірте й на сей раз мовму чесному слову, що се не обійми були, що се... се зовсім не те було... Послухайте!...

Я хутко, захлипуючись, оповів їй, як все се вийшло, як мені самому се неприємно, як мене вражає її зневага. Я говорив довго й палко, але видно було, що вона не вірила мені, не допускала навіть думки, що з покоївкою можуть бути якісь інші відносини. Не вірила й сердилась, але сердилась на за те, що я такий поганий, що ображаю наше «кохання», а за те, що Таня — покоївка, та ще її покоївка.

Мені стало нудно-нудно й тупо-байдуже. «Не вірять, то й не треба», — думалось мені.

Біля університету ми розійшлись, — вона пішла далі, а я постояв коло воріт і пішов улицею.

В мені в середині почало підійматись щось злісне, протестуюче, рішуче. Хотілося щось таке зробити дике, на злість комусь.

В той мент як раз я йшов повз той будинок, де жив граф. У його раз-у-раз можна застати компанію за картами або оргією; і перше я обминав його, але тепер аж зрадів і рішив неодмінно зайти. Граф — мій товариш з гімназії і справжній граф Корчинський.

Коли я ввійшов у першу од сіней світлицю (він наймає половину одноповерхового флігелю з трьох світлиць) — з другої чувся гомін кількох голосів.

— Хто там? — почув я лінивий тенор самого хазяїна.

— Свої... — одповів я і, скинувши пальто, ввійшов до їх. За льомберним столиком сиділа компанія: граф, Бузько, Соколів і якийсь чорний незнайомий мені студент. Навкруги був звичайний розгартіаш, який буває там, де довго грають у карти: валялись недокурки, лежали на кріслах і канапах тужурки й піджаки, скрізь стирчали пляшки й шклянки з пивом і вином, під ногами був цілий смітник, а в повітрі хмарою стояв дим. Все, як слід.

— А! Ваше превосходітельство! — скрикнув Бузько, простягаючи мені через плече руку. Я поздоровкався зо всіма, познайомився з студентом і став біля Бузька.

— Ну, превосходітельство, як живем? — іпильно дивлячись собі в карти й щось вираховуючи, проговорив він. — Подвизаємось?

— Як то? — не зрозумів я.

— Маленька бубночка... — зітхнув Бузько і подивився на партнерів. Ті зараз же уткнулися в свої карти.

— Подвизаємось, ваше превосходітельство? а? — ніжно обнімаючи мене лівою рукою з картами й пригортаючи до себе, повторив Бузько.

— Подвизаємось... — в тон йому одповів я.

— В університеті був? Що там? Ми, братіку, тут уже другі сутки подвизаємось... Професори не скупають за нами?

— Не знаю... — сказав я. — Я вже чотири дні не був там.

— З нами хрестна сила! — одсахнувся від мене здивовано Бузько і перехрестився картами. — Що я чую?!

— Пас! — ляконічно крикнув граф. Бузько вмент зробився серйозний, розправив карти як віяло і насупив брови.

— Сім жира... — позіхнув незнайомий студент.

— Чирва... — бовкнув Маруся.

(Соколова ми зevamo «Марусею» ще з гімназії за його високий, тонкий стан, за дівоче, ніжне лице з блакитними, мрійними очима і кротку, делікатну натуру: правда він завжди мовчить і тільки пильно й ніжно слухає того, хто говорить; але не багато і майже ніколи не впивається. І тільки як почне хапати щітки, столові ножі, налиці і прохати пофехтувати з ним, тоді тільки можна впізнати, що Маруся «в градусі».)

Бузько ще більше насупився, покусав замислено свою борідку, глянув на партнерів і, стиснувши плечима промовив:

— Вісім бубночки... Нічого не зробиш... Так-то ваше превосходітельство... Так ти справді не був в університеті? Чого ж то?

— Не хотів, та й не був.

— А лекції?

— Плювать і на лекції.

Тепер навіть Маруся здивовано глянув на мене, а Бузько аж одсунув стільця, серйозно обдивився мене і мовчки питаюче подивився на товаришів.

— Еволюція в царстві чорнилюдяних! — добродушно посміхнувся граф і, звернувшись до мене, хитнув головою назад себе й сказав:

— Може хочеш випити? — там усе є... Горілка, пиво, вино.

— Ну, де ж таки! — засміявся Бузько. — Ще що вигадай... Та його наречена як довідається, то моментально в кишеню сховає. — То баба серйозна... Хм, «випити»!

Я зробив самий байдужий вигляд, обійшов Бузька і, підійшовши до столика, що заставлений був пляшками і тарілками, налив собі велику чарку горілки. Не дивлячись ні на кого, перехилив її, глтинув і навіть не зморгнувши від того паскудного, холодного почування, яке пройшло по мені, почав чимсь закусювати.

Компанія, крім незнайомого студента, аж застигла від дивування. Але я, не вважаючи ні на їхні крики, ні на гратуляції, налив знов і випив. Почування вже, пам'ятаю, було не таке гидке. Потім я скинув з себе тужурку, запалив цигарку (хоча я не курю) і засміявся. Мені стало так якось тепло, гарно.

— Пхі! — думав я. — Плювать мені на всяких наречених! Життя повинно бути повним, дужим і широким... Не чернець же я, справді. Вино, жінчини, карти... Се ж і є життя... Вони ж сим і живуть... І от же щасливі. Чого ж я мушу киснути?

У світлиці зробилось моторніше. Ради такого казусу вони навіть покинули на час карти і постановили всі випити зо мною. Я сміявся, базікав, реготавсь і почував себе гусаром. Хотілося сісти верхи на стілець, цигарку в зуби — і смали цинічні анекдоти! Хотілося в карти грати, до дівчат їхати.

— Лий! — кричав я. — Бузько, не будь бабою! Пий!

— Ха-ха-ха! — реготався Бузько. — Диви, який молодець став!... А наречена? Сховає, брате, в кишеню, то там тобі й каюк...

— Сашко, зо мною... — ніжно нахилився до мене Маруся. Він нічого не пє, крім горілки, й я теж наливав горілки і пив з ним. Потім пив з Каменюком (незнайомий студент), з графом; пив вино, пиво, горілку.

— Катай його! — гороїжився я не весь флігель. — Не хочу, і не треба!... — Плювать!... Я тепер, панове, постановив жити, а не қиснути. Годі!... Життя повинно быть повним, дужим... і... дужим... Се — свята правда! Давай у карти грати... Ва-банк!... Я ставлю десять рублів. На жирову даму десять рублів!

Здається, я й грав тоді, не памятаю добре. Пригадую, що спочатку мені було дуже гарно. Мене наче здіймала якась дужа хвиля і несла кудись у височінь, і як холодно-гарно замірало серце. Але де далі, мені почало ставати гірше: дуже, хороше десь щезло, руки й ноги стали важкі, в животі почало щось неприємно хвилюватися і від сього по всьому тілу проходило холодне, тяжке почування; в очах стояв туман, і шкіра на лиці й руках здавалася чужою й чудною. Я був п'яний на своїм віку тільки двічі, та й то не дуже: раз на розговінах у директора гімназії, а вдруге, як скінчив гімназію, після роздачі «аттестатів зрілости». Але ні в той, ні в другий раз я не почував такого, як тепер. Мені то здавалось, що я летю в якусь безодню догори ногами, і ставало холодно, то наче здіймаюсь до самого сонця, і гарячий піт обливав мене з ніг до голови. Нарешті мені стало цілком погано. Памятаю як крізь сон, що кудись водили, над чимсь нахилили, було дуже погано, потім полегчало. Далі я вже нічого не памятаю. Здається, вже несли кудись потім і хтось ніби лаявся і сердився, а хтось реготався.

4.

Покоївка Таня штовхнула мене таки досить добре. Тижднів два я «шукав радости» у графовій компанії. Ми грали в карти, пили, їздали в шантани, публічні доми, викрали для Марусі наїздницю з цирку, мали два протоколи

в поліції. До дому я приходив рідко і жив у графа. Моя поведінка, пам'ятаєте, Іване Кіндратовичу, приємно оживила й розворушила вас. Ви навіть заговорили раз за вечерею і розказали, як розбили голову об ліхтар чи ліхтар об голову. Сього ви докладно не могли собі пригадати. І Люся на мене в той час дивилась з більшою повагою, хоча вважала за свій «ідейний обов'язок» зневажливо кривити губи, розпитуючи, де я «волочуся».

І, правду кажучи, я не знайшов там радости. О, не через те, що се було «неморально». Я се й не думав. Я просто не міг витримати, мій організм не здатний був до таких переживань. Від пиття мене завжди нудило, продажні жінщини після моїх нічних образів здавались брудними й непринадними, карти стомлювали, безсонні ночі робили розбитим все тіло. Я пересилював себе, переконував, що се ж і є життя, що се все дуже гарно, бадьорився, горіжився, завжди був попереду всіх, завжди перший пропонував всякі «дебоші», але завжди в мені далеко-далеко сиділо нудливе, несміле бажання «ах, кинути б усе, утікти кудись, кудись далеко, де тихо-тихо, де можна лежати недвижно й бездумно як темному, важкому каміню».

І от знов я пригадую мою господиню Дрібницю. Знов вона з'явилась несподівано й штовхнула мене туди, де я вже ніяким способом не думав опинитись.

Сталось так.

Раз ми вертались звідкись з Бузьком, Марусею і Каменюком чудним суб'єктом, який раз-ураз, де б він ні був, чи в «дівчаток», чи в аудиторії, чи за картами — неодмінно позіхав. Здавалось, що він не жив, а одбував якусь нудну, але необхідну службу й тільки чекав, щоб скінчити, прийти до дому й солодко заснути.

Бузько одиускав свої сентенції і сердив мене. Я збірився йти додому, хоч було ще досить рано. Збірився рішуче. Але коли Маруся запропонував зайти до графа, а

Бузько іти додому, я на злість Бузькові подав голос, щоб зайти до графа. Більшість була за се і ми опинились у графа.

І от ся дрібниця пересунула мене зовсім у другий бік.

У графа ми застали... Гаюру. Се було так несподівано, що я аж засоромився. Памятаю, що мені стало чогось неприємно й я навіть розсердився на себе за се. Гаюра, видно, знав про мене все, бо чудно подивлявся на мене й ніби закусював посмішкою. Мабуть, граф йому все розказав.

«Ну, й начхать! Що він мені таке?» — з злістю подумав я. І ще більше почав удавати з себе байдужого.

— І ідеалісти пють винце? — приставляючи стільця до столу й сідаючи біля Гаюри, раптом добродушно спитав Бузько, киваючи на шклянку з вином, яка стояла перед Гаюрою.

— Се ти про мене? — трохи здивовано скинув на його очі Гаюра.

— Про вас, про вас, високоповажний добродію! Ми всі тут матеріалісти собі... Люде прості, звичайні...

— Звідки ж ти взяв, що я — ідеаліст?

Маруся обережно просунувся, сів поруч зо мною й ніжно обняв мене за стан. Мені від сього стало приємно. Приємно було й від Бузькового наскоку.

— Хм... «Звідки»... — одкидаючись на спинку стільця й поглажуючи себе рукою по розхристаних грудях, нахилив з усмішкою голову Бузько. — Ніби се так важко пізнати?... Ти ж в університет хіба для лекцій ходиш?

Гаюра мовчки, видно, не розуміючи, дививсь на його й чекав.

— Правда ж, не для лекцій?

— Ну, не для лекцій, та що ж з того?

— А для революції вашої?

— Ну, хай для революції нашої, так усе таки — до чого тут ідеалізм?

— От тобі!... «До чого тут ідеалізм!» — засміявся Бузько. — До того, що ідеалісти, соціалісти, комуністи і т. п. роблять революції, а звичайні люде винце пють і... і до дівчаток їздять. Ха-ха-ха! От тим я й питаю: невже й ідеалісти почали винце пити?

Гаюра ще трохи подивився на його, потім озирнув його коротеньку, товстеньку постать і, посміхнувшись, сказав:

— Я тобі радив би краще винце пити, ніж говорити про те, чого не знаєш...

І одвернувся. Потім повернувся до нас, нахилив трохи голову й тихо сказав:

— Панове, я маю... чи то пак, не я власне, а... ціла організація чи що... звертається до вас... Річ в тому...

Граф дивився все таж само на свого візаві, Бузька, очевидячки знаючи вже, про що буде мова, а ми всі, не включаючи й Каменюка, що сидів проти Гаюри, зупинили очі на Гаюрі.

Річ в тому... підняв він голову й озирнув нас усіх, — що, може, чули ви, тепер у місті застрайкувало кілька фабрик і робітень. Застрайкували через те, що плата, яку робітники мали за працю, не вистачає, щоб задовольняти найнеобхідніші потреби. Страйк тягнеться вже два тижні... Коли суспільство підтримає робітників, то вони виграють. От з сим і звертаюсь тепер до вас... Хто скільки може звісно...

Ми всі мовчали. Маруся ще слухав, але бачачи, що той більше не буде говорити, зняв свою руку з мого стану, виняв гаманець, порахував гроші, почухався й сказав:

— Як би не пив на Загородній, було б більше... 15 рублів і 22 копійки. Omnia!

І, ясно сміючись, подав їх Гаюрі. Той устав, підставив долоню, і Маруся обережно пересипав у неї гроші.

— Дякую, — серйозно сказав Гаюра.

Коли Маруся лічив гроші, я теж поліз у кишеню, але я знав, що в мене там всього тільки 60 чи 70 копійок. І було соромно, що знов подумують, ніби я своїм звичаєм не хочу дати.

Каменюк позіхнув і дав карбованця. Гаюра також серйозно промовив «дякую» й сховав гроші в кишеню.

«Позичу у графа 5... ні — 10 рублів, і дам!» — постановив я.

— Ну, а ти, добродію матеріялісте? — добродушно звернувся Гаюра до Бузька. — Той заклав руки в кишені, ще більше одкинувся на спинку стільця і, дивлячись у стелю, сказав:

— Я... принципіально проти всяких... давань на всякі... революції... Не жаль там якихсь 2—3 рублів, а... се проти моїх принципів.

— Так! — усміхнувся Гаюра.

— Графе! позич мені 15 рублів, — голосно звернувся я до Корчинського. (На злість Бузькові я додав ще п'ять.)

— Йй-богу, серце, не маю... розвів руками Корчинський. — Ні копія!

Бузько насмішківато хмикнув. Мені стало страшенно прикро й соромно.

— Але я послав Степана, позичити, — додав граф. — Як принесе, то поділимось...

— Я на днях верну тобі... — з усиллям сказав я.

— До-обре... Ох-хо-хо! — позіхнув він. — Страйки, демонстрації... Ерунда, мої панове. Жили б собі тихо... Йй-богу!

Ніхто нічого не сказав, усім було ніяково. Тільки один Гаюра якимись короткими усмішківатими поглядами

кидав на нас і, здавалось, думав про себе щось лукаве і смішлिवе.

Бузько піймав сі погляди і се розсердило його. Не памятаю, що він почав говорити, пригадую тільки, що се було щось злісне, насмішкувате, парадоксальне. Пригадую також, що мені було чогось тайно-приємно слухати його, хоча я того прилюдно не показав би. Другі слухали також, мені здається, не без потайного задоволення.

Один Гаюра все так само усмішкувато подивлявся на нас і слухав Бузька, часом розглядаючи його з таким інтересом, з яким розглядають якусь річ, котра завжди вертілась перед очима, але досі не звертала на себе уваги.

Бузько від того ще більш драгувався.

І от роздратування се виштовхнуло з його якусь таку фразу, від котрої ми всі засміялись, а Гаюрі зникла посмішка і все лице помалу, але густо й зловісно зчервоніло.

З сього моменту, я добре памятаю, лице його прикувало мене до себе. Не те, що він почав потім говорити, не слова, не зміст їх, а вираз лиця і тон голосу. Головне, що я тепер собі розбіраю, була у його якась жагуча певність у чомусь, була образа за щось, але образа не за себе, а така, як бува, наприклад, за матір, гнівна, горда і повна свідомости в тому, що кожний її може зрозуміти й піддержати. Голос його став дзвінкий, з нервовими вібраціями, сочний, повний тої самої певности. Памятаю, що в мені не-свідомо пройшло почування заздрости і болючої цікавости до Гаюри: що він має, що може так говорити. Невже, справді, революція? Що йому до сього народа, пролетаріата, до сього застарілого й поживклого сентименталізму?

І от, пригадую собі, в мені раптом з якимсь холодком стукнула в мозок думка: «поговорити з ним, не тут, а десь на самоті, у двох». Про що поговорити, що сказати, для чого, я ще не знав, Але десь у середині хвилювання вже

розросталось, вже хтось за мене там укріплювався в сій думці, сперечався, доводив.

І, коли Гаюра почав прощатись, той «хтось» уже твердо постановив усе й я мусів теж устати попрощатись і піти разом з Гаюрою.

Не памятаю чомуся, як саме ми почали розмову. Здається, Гаюра трошки здивовано поглядав на мене, здається, я мучився від ніяковости. Але памятаю, весь час говорив йому, не вгаваючи, навіть запропонував зайти в якусь пивну й докладніше поговорити.

— Та про що? — все більш і більш дивувався Гаюра, слухаючи мою плутанину й допитливо вдивляючись у мене.

Але в пивну все таки згодився зайти.

В пивній було душно, смерділо розлитим пивом, тютюном, смаженою цибулею і був страшенний галас.

По середині стояло двоє індивідуїв і цілувались, не обнімаючись, бо в руках були шклянки з пивом. Повз їх літали слуги з серветками під пахвами і з цілими віялами кухлів з пивом у руках і браво струсували підстриженими «під польку» чубами. За стойкою стояв червоний, товстий хазяїн і маленькими, ситими очима пильнував «гостей».

Тільки ми ввійшли, до нас зараз же підбіг слуга і, елегантно схиливши голову на ліве плече, повів правою рукою од себе до столиків і промовив:

— Пожалте-с... Прикажете закусить?

— Та все одно... Ну, випить, закусить... Вільне місце єсть? — спитав я.

— Как же-с... Може бажаєте в дворянську?

— Ні! — сказав Гаюра. — Можна й тут...

Слуга кинувся до вільного столика, зручно змахнув серветкою крихти і завмер в дожидальній позі. Я помітив, що він поведився з нами не так, як з іншими «гостями» — з якоюсь ніжністю й гордістю, наче сам радіючи, що услу-

гує таким «благородним гостям-с». Ми замовили пива і в мент дві пляшки з шклянками стояло перед нами, а сам слуга летів у кухню замовляти нам «антрикоти-с».

— Ну? — посміхнувшись, глянув на мене Гаюра.

Від сеї посмішки мені стало легче, тепліше яюсь, хоча хвилювання колотило й холодило моє серце. Я похнюпився і, проводячи дріжачим пальцем доріжку від розлитого пива до краю столу, заговорив:

— Я, власне... хочу... про одну річ... Ти от говорив у графа... що жити... Та й раніше, як з театру... що життя повинно бути... дужим, повним... і гарним. Се може смішно, я знаю се, але начхать!... Себ то не життя, а се, що я завів про се... Але мені треба скінчити все се... і... одно слово, мені треба знайти якийсь вихід...

Я прийняв палець од пива й рішуче глянув на Гаюру. Він дивився на мене, не розуміючи й дожидаючи, що буде далі.

— Я хочу спитати тебе... Ти от живеш, чи той... ти говориш так упевнено про життя, значить, ти маєш його таке, знаєш про його... я хочу спитати, як ти... той... як се зробити... щоб... ну, щоб жити так...

• Його, очевидячки, страшенно здивували мої слова; видно було, що він зовсім не ждав нічого такого від мене.

— Я не розумію, — навіть збентежився він. — Ти хочеш знати, як я живу, чи що?

— Ні!... Як я повинен жити... Ах, ти нічого не знаєш! Се так для тебе чудно, я знаю... така розмова... філософія в пивній. Але ти почекай... Ти дивись на се инакше... Ти уяви, що ти прийшов до хворого... ти не лікар, я знаю, а так ніби... Ну, а я хворий ніби теж... І от ся розмова... Ні! Ти не розумієш... Я хвилююсь і погано говорю... Я тобі все по порядку, з самого початку... Ти тільки не дивуйся, або хоч і дивуйся — се все одно... Хай так... І ти не бійся, я тепер зовсім инакше буду слухати... А тоді з театру...

Я ж порвав ту проклямацію і не читав... Не віриш? (Гаюра не виявляв зовсім ніякої невіри й навіть не ворушився.) — Я навіть завидував тобі і... боявся... Ну, се все одно... Тепер уже інше... Я розумію, ти сердишся... Але... Ну, я вже... по порядку... Я трохи не так...

— Та ти не хвилюйся... — серйозно й з співчуттям сказав він, дивлячись на мої дріжачі руки. Мабуть я тоді страшенно нещасний вигляд мав.

Памятаю, я почав розказувати справді трохи спокійніше, але червоніючи, плутаючись і просто корчачися з болю й сорому. Гаюра старався не дивитися на мене і був аж суворий од уваги. Я довго і щиро, з жорстокою навіть, самобивчою щирістю говорив йому. Говорив усе, говорив навіть те, що собі не сказав би.

Слуга приніс «антрикоти», але ми не звернули на них уваги. За сусіднім столом п'яна компанія про щось сперечалась і якийсь добродій увесь час уставав із-за столу, переходив хисткими ступінями на другий кінець, цілував якогось другого добродія і, в чомусь запевняючи всіх, знов вертався на своє місце. Але ми, се б то я принаймні, бачив усе се, в тумані, і весь час жадібно і багато пив пива.

— І от ти розумієш, — говорив я, — се страшенно тяжко. Се я тільки тобі самому, більше нікому... У мене ж нема нікого... І то може тільки через те, що сьогодні... Моя нареченя, Люся — дура, я з нею не женюсь... Але се не важно... я тобі вірю, я тобі завидував... Але головним робом, що ти серйозно, не будеш сміятись і взагалі... ну, ти не такий, як інші. Ну от! І мені треба збутись, бо я не можу більше жити. А коли не можна більше жити, то все інше — все одно. Правда?... Я — як суконний увесь. Я нічого не можу почувати, нічого! Мені все таке гидке, байдуже... але ти розумієш... Мені хочеться якомсь наново жити... Мені здається, що як би я почув щось велике, дуже — я ожив би. У мене нема нічого важного, самого

важного!... Ти мене розумієш? От иншим там боляче, весело, сумно, а мені — нічого. Ось сі пють собі... Може з горя, у мене й горя нема... І я нічого не хочу! Нічого... Ні, брешу!... Брешу... я хочу жінщини!... Так, так, що вже тут? Правда — так уся правда... Я вже не раз думав, чого я хотів би, і раз-у-раз хотів жінщини... Не одної, а багато, всіх, усяких... Але й то періодами... А иноді в с е гидко... А проте се — скучно... Я про инше буду... Ти будеш ще пиво пити? Ні!... Ну, а я хочу... Сей слуга чудака великий, правда?... У мене вже голова крутиться, але се все одно... Мені якось легче стало... Я навмисне постановив тобі розказати... Хай сором, але так і треба... Правда? Тобі не чудно все се?... Ну, начхати!... Ти — хороший... Ти не смієшся з мене, не зневажаєш? Знаєш, я завтра мабуть буду тебе ненавидіти... А може й ні...

Мені раптом зробилося страшенно журно; щось ніжне й стороннє кольнуло в серце й наче зосталося там, а від нього йшли тонкі і м'яккі струмочки ниючого і сумного. Гаюра сидів похмурий і, видно, чекав далі. І те, що він був похмурий, ще більш надавало мені бажання говорити, говорити без краю, вивернути свою душу, вимучити себе своїм виглядом.

— Я — безсилий тепер... — почав я знов. — У мене зовсім нема волі... Ах, як би я міг покохати кого-небудь або що-небудь! — вирвалось у мене з тугою. — Хоч краєчком серця!... Ти мені, Гаюро, скажи, тільки не так, не з співчуття, а по правді, безсторонно... ось подумай і тоді скажи: є життя? Є те життя, що про його ти говориш, чи... се самозапевнення було?... Ну?

Гаюра тихо, з сумом, але твердо сказав:

— Є.

— Є?

— Є.

— І ти можеш мені сказати, в чому, де воно?... Можеш?... стривай! Я не хочу, щоб ти мені читав лекцію про життя, а я просто хочу, щоб ти мені розказав, де ти його бачив, як і яке воно... От... Більше нічого... Ти ж розумієш, що мені неможливо ждати, я збожеволюю... Я се не для трагізму, а так воно й є... я почуваю вже... У мене навіть кошмари бувають... Се — неможливо...

Я змовк і чекаючи дивився на його. Він був дуже серйозний.

— Бачиш, — тихо почав він, дивлячись у стіл, — я не знаю, яким то б і здається те життя, яке я знаю і вважаю за справжнє життя... Крім того, се таке питання... Взагалі у нас «не годиться» говорити на такі теми, якось соромляться, хоча думають багато... На мою думку, можна жити далеко краще, ніж ми живемо тепер... Можна жити гарно, повно... Тільки... тільки конче думати про се... себ то про те, що живеш... І іменно про се думати. Треба уваги до життя, такої, розумієш, завжди настороженої, напруженої уваги, невтомної свідомости того, що от ти живеш, живеш, живеш. Ти мене розумієш?

Я закивав головою, хоча не зовсім ще розумів, що він хотів сказати.

— Ти от кажеш, «як би я покохав кого-небудь або що-небудь». Ти, кажеш, сим би й жив. Ні, сього не треба. Треба життя полюбити, а потім полюбити те, що допомага йому. Один мій товариш був на каторзі... Недавно вернувся, втік... Ми з ним багато говорили. Він каже, що він тільки тим і врятував себе, що завжди памятав, що він живе. І він каже, що, наприклад, коли він сидів з каторжанами в одній камері, коли вони там виробляли всі свої гидости, він замість, щоб задихатись від того і тим ще більше погіршувати своє становище, він пильнував їх, силкувався добути з їхнього життя все, що дало б йому приємні переживання. А неприємне він холодно аналізу-

вав і тим зменшував його силу. Потім він силкувався увійти в кожне зявище природи і знайти в йому щось цікаве, приємне. Коли він сидів у самотині, в окремій камері, він навмисне весь час силкувався пам'ятати, що все-таки він живе, що сей однаковий що-дня промінь з високого вікна є все-таки частина життя, що напруживши волю і розум, можна й тут здобути приємні переживання. І він користувався з пам'яті, з фантазії, зо знання свого — з усього чисто, щоб жити і в самотині. І він жив; звісно, не так як на волі, але далеко краще від тих, хто пасивно живе хоч би й на волі, не кажучи вже про тюрму... Се — велика сила, увага до життя!

— Так! — перепинив я нарешті Гаюру. — Коли ж я не можу бути уважним, не можу любити, я його не знаю... ну, от, нема сили, нема охоти любити, нема нічого та й усе! Тупий я, байдужий до його... Ну, що ти зробиш?

— Пллово-о-й!... Плллово-о-й!... — гукав хтось п'яним голосом за спиною в Гаюри.

— Ти инша річ... Ти... ти вибач мені, я буду говорити по щирости... Ти — недужа людина. Тобі треба видужати, треба здобути соку в організм, ти — сухий. Тобі важко бути уважним. Я не ручусь, але мені здається, що найкращими ліками для тебе було б щось вражаюче, гостре, незнайоме для тебе. Треба, щоб воно вразило тебе, захопило тебе, розбуркало. Треба якоїсь великої сили, яка намагнітувала б тебе собою... Звісно, ти можеш вдатись до лікаря, але, на мою думку, се не допоможе. У мене був один знайомий, що лічився електрикою і всякими ваннами. Але то мало помагало. Він потім оженився, спеціально також, щоб... Але пожив пів року, і покинув жінку... для своєї хвороби...

— Так, так... — шепотів я з жахом. — Се може бути, се може бути.

— А другий знайомий... студент — збожеволів. Все йому якась сила була в голову, давила...

— Сила? — перештавав я. — Так, так... Ах, се правда!... Ну?

— Ну... і той... Він бувало приходив до нас і все просив, щоб його вбили... І серйозно, не так собі... Все трє лоба рукою і щупить, як з болю, очі... А то сидить з нами і раптом попросить дозволу щось розбити — шклянку або пляшку... Йому ніби легче ставало од того... Ну, а потім збожеволів зовсім.

— Так, так... — шепотів я, почувуючи холод жаху в грудях. — Ну?

— Так по моєму тут не в елетриці і не в ваннах діло, тут треба глибше зазирнути. Тут треба життя змінити. Коли життя не допоможе, ну, тоді... тоді застається... мені не хочеться тобі говорити, але краще свою думку чесно висловити... тоді я на твоєму місці скінчив би свідомою смертю!... Але стривай!... Треба боротись! Що справді так коритись?! Ти кажеш, що ти нічого не любиш, що ти не знаєш? Ти не живеш тепер, ти пливеш за життям: куди несуть тебе його потоки, туди ти й посуваєшся, не пробуючи плисти сам о му. От ти почни тепер плисти, почни хотіти плисти туди, куди ти хотів би, а не куди тебе несуть каламутні потоки. Не вмієш плавати? Вчись. Бий руками, ногами, набірай води і в вуха, і в ніс, а все-таки пливи. Навчишся! А навчишся, тоді впливеш з твоїх потоків. Іншої ради я тобі не можу дати... От берись до нашої роботи, пливи до нас. Я залюбки буду помагати тобі всім, чим можу.

— Ах, як би!... — скрикнув я. — Я все, все буду робити, тільки, щоб збутись, щоб не було сього...

— Пллово-о-й!! — підвівся Гаюрин сусіда і грізно підняв руку. — Ти ссукин син!... Давай... пива!

На його ніхто не звернув уваги. Він безнадійно махнув рукою, гірко всміхнувся й безсило знову сів на місце.

— Так, так! — захитав головою Гаюра. — Се неминуче... Дарма, ми ще заживем... Ти тільки не занепадай духом... Ти завтра приходить до мене, я щось придумаю... Бачиш, до організації зараз тебе прийняти не можна, бо ніхто тебе не знає і ти нічого й нікого не знаєш... Спершу ти будеш помагати.. А потім... Звісно... Ну, тепер от сей страйк. Треба буде ходити, розносити гроші страйкарям... ну, проклямації і т. и... А може демонстрація буде... так роботи технічної буде сила.

— Прикажете ще пива? — раптом зачувся над нашими головами голос слуги. Ми озирнулись. Пивня пустила вже, але дим стояв величезною хмарою; лямна здавалась у ній сонцем у негоду. Ми заплатили і вийшли.

5.

І от в той час уперше в моєму житті справді одбулося важне: я зрозумів, увірував, що можу жити.

Коли на другий день я прокинувся, першим моїм почуванням було почуття чистоти, фізичної й моральної. Мені навіть схотілося взяти чисту білизну, зробити порядок у світлиці, вичистити все круг себе. Я се й зробив. Правда, голова у мене була все-таки й важка і тупа, як і перше, тіло все-таки було мов розчавлене, але свідомість того, що вже «кінець тому», що я починаю наново жити, надавала мені певности, що голова у мене вже свіжа, що тіло — здорове. І від сього самовпевнення може й справді менше боліло все. Навіть, як дививсь у дзеркало, мені здавалось, що очі мої стали ніби виразніші й лице свіжіше. Мені хотілось, щоб так було.

Того ж дня я пішов до Гаюри. В світлиці у його я зустрів якогось кирпатого добродія з борідкою і в окулярах; окуляри були якісь великі, незграбні і здавалось, що то вони так стягли йому перенісся, що аж ніс задерся.

— А!... Дуже добре, що ти прийшов! — весело зустрів мене Гаюра. Одягнений він був у синю косоворотку й виглядав таким простим і щирим.

— Знайомтесь... — хитнув він головою на добродія в окулярах.

Ми подали один одному руки й буркнули свої прізвища.

— Добре, добре, що ти прийшов... — потер руки Гаюра і весело подивився на добродія. — Тут, бачиш, така справа: нам треба скласти десь кілька нелегальної літератури, — дістали новий транспорт. Ну, от. На старих квартирах незручно... Чи не взяв би ти до себе? У тебе квартира «чиста», живеш ти у мирового судді, ніякому жандарові й на думку не спаде шукати в тебе. Звісно, треба, щоб до тебе не лазили. А як треба буде брати звіди, то щоб ти сам брав і носив, куди треба... Згода?

— Вже ж, згода, — одповів я й подивився на його так, мовляв — ти ж сам знаєш, що згода.

— От і чудово! — зрадів добродій. — А то, знаєте, шукай когось... Так ви вже, будь ласка, підіть зо мною й заберіть... Воно зручніше, як ви самі її привезете.

— Добре... — сказав я.

— Ну, а тепер ще така річ, — знов потер руки Гаюра. — Нам треба чоловіка, що ходив би на одну квартиру, брав би там проклямації й носив їх на другу. Можеш узятись?

— Можу.

— Так. Ну, так от що... Хм... — Гаюра задумався. — Ну, так от що... Ні! Краще так: ось тобі адреса «явки»... Ти знаєш, що таке «явка?» Ні... Се — конспіративна

квартиря, де що-дня сидить один чоловік з організації, а до його являються (от того й явка), являються всі, кому є яка потреба до організації: чи проклямації, чи літератури, чи так якась справа. Ходять туди з паролем, щоб шпиг не заліз. Ну, от. Так ти підеш і скажеш, що ти «від Михайла Петровича». Се — пароль. Не забудеш? Ну, от. І скажеш, що ти мавш носити на явку проклямації. Хай він тобі все скаже, як брати, де, коли і т. и., все, що треба. Адреса така... Ні, ні, не записуй! Взагалі ніяких адрес при собі не держи тепер... Бо при арешті жандари се найбільше люблять. Ти так памятай... Іваньківська, — 7, квартира 9... 7... квартира 9... Не забудеш?... У дзвоник не дзвони, а застукай кулаком у стінку перед дверима...

У двері щось застукало.

— Можна! — гукнув Гаюра.

До світлиці ввійшов Тищенко. Я здивовано глянув на його, але він був такий збентежений на виду, що навіть не подивився на мене.

— Новина!... — важко дихаючи, сказав він зараз же.

Ми всі подивились на його.

— Явка провалилась!

— Та не може бути?! — скрикнув добродій в окулярах і навіть устав і підійшов до Тищенка. Але той важко сів на ліжку й одкинувся до стіни, безсило поклавши руки на коліна.

— Арентували кого-небудь? — похмуро спитав Гаюра.

— Вже ж... — оддихаючи й сопучи, сказав Тищенко.

— Я тільки що звідти... Добре, що спізнився трохи. Підхожу, а їх уже ведуть... Публіка, звісно, дворники, поліція, жандармерія — все як слід...

— Та кого «їх»? — нетерпляче скрикнув добродій.

— Та хто ж сьогодні на явці був? Кучерявий!... Ні, осе дак так! — скрикнув Тищенко. — Той селянин, що взяли з Кучерявим...

— Селянин? — підняв брови Гаюра.

— А вже ж, якийсь селянин. Мабуть сьогодні прийшов та просто на явку, ну й попав... Ну, так от що цікаво. Їх виводять уже з квартири. Я теж заліз між публіку й дивлюсь... Виводять їх... «Куди ж се ви пас тепер?» — питає дядько. А жандар глянув на його та: «в тюрму». Різко так, з злістю. «Ага! — каже дядько: — Ну, в тюрму, так і в тюрму!...» І розумієте, так гарно подивився на публіку. Я мало не зааплявзував йому.

— Почекай, — хмуро перепинив його Гаюра. — Віп такий високий, чорний, вуса вниз?...

— Так, так... Бритий...

— Ну так, се з Каршаровки... Славний дядько... Ех, чорт! — злісно плюнув він і заходив по хаті. — А більше нікого не взяли? Кучерявого й сього селянина? — знов зупинився він проти Тищенка.

— Ні, нікого.

— Не бачив — виносили за ними якусь літературу, або що?

— Таскали там, брат, усього! Забрали всі навіть легальні, книжки...

— Се шпиг! — рішуче вдарив кулаком по столі добродій в окулярах. — Я його завжди бачив там. Такий низенький, в залізничім картузі, вуса — як ковбаси... Паскудна така пика...

— У чорному, теплому піджаці? — спитав Тищенко.

— Чорт його зна... Та вони ж міняють одежу... Маленький, присадкуватий...

— Ех, чорт! Казав — переіменити явку, ні — «рано ще». От і маємо! Не знаєш — просто в тюрму повезли, чи в участок? — зупинивсь Гаюра знов коло Тищенка.

— Не знаю... Здається, в тюрму.

У двері знов застукало.

— Увійдїть! крикнув Гаюра.

Увійшла Кохерман — та панна, що була з Гаюрою в театрі. Він мені вчора її прізвисьце сказав.

— Знаєте? — озирнула вона нас своїми великими, чорними очима й зупинила їх на мені. Мені тільки тепер зробилось ніяково, що я, чужий їм, слухаю їхні секрети.

— Явка? — кинув Гаюра.

— Атож...

— Знаємо... Кучерявий і селянин?

— Так...

— Знаємо.

— І знаєте через що? — сідаючи на стілець, обвела вона всіх очима і знов зупинила їх на мені.

— Ну?

— Виказала квартирна хазяйка.

— Та-ак? — протяг Гаюра.

— Фю-фю-фю! — засвистів Тищенко.

— Так он як!

— Ах, подла баба! — скрикнув добродій. — Що ж їй за вигода?

— Ну, от! «Яка вигода»! Просто догадалась, що «сі-цілісти» ходять, ну й перелякалась. Аня тепер повинна тікати, бо заберуть її. Я се бігала шукати її... Там двоє околодків сидить на квартирі, ждуть її.

— Хм... Треба одіяла й подушки послати тим у тюрму. Поклопочіть, Катю. Добре?

— Ну, розуміється!

— Тільки ви самі не одвозьте... Та власне вам би менше, знаєте, ходити треба... Не водить шпигів за собою... А ти, голубе, чого прийшов до мене? — озвався Гаюра до Тищенка. — За тобою там ціла зграя шпигів лазить, а ти мені їх ведеш?... Я ж просив тебе не лазити до мене...

— Ну, чорт! Думав я там у такій оказії про шпигів... — махнув рукою Тищенко.

— Ну, я йду!... Там їм же й білизни треба? — повернулася Кохерман до Гаюра, й я бачив, як очі її зробились м'якими, ніжними, покiрними.

— Та вже ж... Усього, що треба.

Вона встала, кинула всім «до побачення» й пішла до дверей.

— Чекайте! — нагнав її Гаюра й почав, щось шепотіти. Катя дивилась на його уважно і серйозно, потім очі її засміялись, вона трохи почервоніла і, прихильно посміхнувшись, крутнулася і хутко вийшла з світлиці. Гаюра вернувся до нас і на лиці у його я ще помітив промінь того самого, що було у неї в очах. Але він зразу став серйозним.

— Так... — промовив він. — Значить, треба шукати нову явку. Ти підожди вже, — вдався він до мене, — я зайду до тебе й скажу. Ти там же живеш, де й попереду? Добре!... Треба скоріше в комітет передати.

— Та треба передати ще в комітет, — різко почав Тищенко, — що робітники проклямації вимагають. Що за чорт, не допросишся ніяк! Що-дня доводиться брехню завдавати... Свинство просто і більше нічого.

— Ти не гарячися... — спокійно промовив Гаюра. — Ми про се ще побалакаємо... Ну, от...

Він замовк і глянув на мене. Я зрозумів, почервонів і поспішаючись став прощатись.

— Так літературу візьмете? — подаючи руку, спитав добродій в окулярах.

— Так. Але може вам зараз ніколи? — пробурмотів я.

— Ні! Поїдемо...

Я перевіз літературу до себе, дістав на другий день адресу нової явки й почав ходити що-дня туди.

Почалося нове життя. Я жив у зєзрушеній, напруженій увазі до своїх переживань. Мало не що хвилини я

придивлявся до своєї чистоти й мені було чудно й весело думати, що я вже такий, як інші, чистий і свіжий, що я звичайний, здоровий чоловік (хоча до здоров'я мені було ще дуже далеко). Я любив навіть спокушати себе і тріюмфував, побідивши і прогнавши «спосіб». Іноді, правда, миготіла у мене сувора думка: а се ненормально, що я так багато думаю про чистоту. Краще було б, як би вона була без думання, як зовсім звичайне й недивне щось. Але я ухилився від таких думок і любувався собою. Надто я любив морозні, ясні вечері. Тоді мене обнімала туга, така тиха і солодка; я робився більше чулим, ніжним і добрим; згадувались дитячі літа, село, ставок з мрійними вербами й вузьенькою, кривою стежечкою до його. І люде мені здавались такими любими, інтересними, добрими. А дітлахи? Я з захопленням пильнував, як вони, сі малесенькі люди тупали по такій великій землі своїми мініатюрними ноженятами і про щось говорили, про щось думали. Іноді хотілося плакати, іноді стрибати і радіти од усього. Я ніби розливався з сими косими, жовтими проміннями і тільки тепер розумів, що значить «зливатись з природою». Я почав розуміти і небо, гру тіней, і переміни тонів; я почав розуміти гнів, любов, радість. Я міг думати і читати. І ввесь вільний час я читав. І з кожною книжкою, з кожною сторінкою передо мною ставало вільніше, видніше. Бруд, а стіна незнаття одсовувалась все далі й далі і дозволяла бачити круг себе те, що доти ховала від мене. Памятаю, коли я вияснив собі щось із суспільних відносин, мені перш ставало страшенно прикро, прикро насамперед не за несправедливість сих відносин, а за те, що мене так довго дурили, що я вірив у справедливість сих відносин. Я схоплювався з ліжка, прудко ходив по світлиці й часами викрикував з злісною усмішкою:

— Ну-ну!

Потім знов читав, знову схоплювався й, як суха губка, всмоктував у себе думку за думкою, перероблював їх і міцнів.

Страйк ріс і поширявся, за кравцями застрайкували на млинах, за млинами столярі. На явці що-дня була колотнеча: вимагали грошей, листків, літератури, агітаторів. Я весь день бігав з одної квартири на другу з навязаними на собі купами проклямацій і брошюрок, вислухував лайки, огризався, лаявся, знов кудись бігав, на швидку їв, читав і знов зникав на цілий день з дому. Дома дивувались, але я наче не помічав того і силкувався навіть обідати десь в іншому місці.

Я майже не жив дома, навіть рідко ночував. Потік захопив мене і ніс на своїх дужих хвилях. Куди? Хиба я знав! Я знав, що я пливу, що я сам є частина сього живого, бурхливого потоку; я знав, що я частина суспільної сили, — й я жив.

6.

І досі, немов учора те було, стоїть той день в моїй уяві. День нашого виступу, нашої неудачі і мого падіння:

Памятаю, я очунявся після того, як ударив мене козак, в якійсь хатинці. Наді мною стояв дідок у фартусі з мішка. Се був дворник того дому, де я впав.

— Можна йти вже? — сказав я, встаючи. І тільки тепер почув, що як раз по середині голови мені дуже заболіло. Я підніс руку й намацав величезну гулю.

— Ого! — посміхнувсь я, подивившись на дідка.

— Насадили? — засміявся дідок. — Ну, нічого... А то ще й забити могли... я бачив, як вас той уперіщив... Добре, що більш не бив...

Я ще побалакав трохи з дідком-дворником, подякував за те, що він мене порятував і вийшов на вулицю. На площі було тихо, починало смеркати. Ніщо вже не нагадувало недавнього. Навіть коло якогось будинку куняв на козлах звощик, а недалеко мене сидів пес і задньою ногою чухав собі за вухом. Все «благополучно».

Я покликав сього самого звощика й поїхав додому. На вулицях також тихо скрізь, наче тут на них нічого не було сьогодні, а я все те бачив у-ві сні.

Я їхав як в тумані: в голові гуло, на серці запеклося щось гірке та злісне. Тупе, безнадійне безсилля опанувало мене й якась одна апатична думка весь час крутилась у мозку. І хотілось одігнати її, як надокучливу муху, й їхати без жадних думок.

Дома, по всій квартирі, було темно. Я пройшов чорним ходом і через пекарню пробрався в їдальню. Тихо було. Тільки в Люсиній кімнаті хтось нишком балакав і смуга світла йшла з-під дверей, лягаючи стежкою по підлозі. Я згадав, що мені хотілось їсти. Не засвічуючи лампи, взяв у буфеті хліба, налив у склянку молока і, сівши на канапі, почав апатично їсти.

В Люсиній кімнаті засміялись, потім стало чути голоси коло дверей, двері розчинились і в них з'явилась висока, струнка постать Лещинського, мого товарища з гімназії ще, а за ним Люся. Двері зачинились і ми всі zostались поночі.

— Темно... — спотикаючись і помацки пробіраючись, проговорив Лещинський. — Навіщо ти двері зачинила?

«Що?! — хотів я скрикнути, зачувши се «ти», але якось задубів увесь і навіть не ворухнувся.

— Іди і не базікай... — прихильно одповіла Люся.

Я почув, що мене щось наче штовхнуло, потім по всій істоті задзвеніло все і стало наповнюватись сим «ти», «іди». Се було так несподівано, незрозуміло, так страшно чогось.

А вони, не бачачи мене, сунулися в сірій півтемряві й чорніші від неї — здавались тіннями. Ось зупинились... близько-близько одно від одного...

— Любий, любий... — зачулося пожадливе шепотіння й обидві постаті злилися в одну і застигли в довгому, безкрайому, як мені здавалось, поцілунку. Потім вони зітхнули, знов заворушилися і знов зупинилися; зупинилися як раз проти сірого вікна — так, що мені трохи видно було Люсин профіль. Я не дихав навіть і непорушно сидів з своєю склянкою молока в одній руці та хлібом у другій. Вони важко дихали і щось шепотіли одне одному, сміючись і не рухаючись. Потім я бачив, як його чорна рука почала її обнімати й ці обійми були такі, як звичайно обнімають покоївок — цинічні й похотливі. І вона покірливо, як покоївка, стояла і щось шепотіла тихо й жагуче. Здавалось, сама півтемрява заслухалась того шепотіння й шелесту обіймів... Нарешті вони зітхнули і знову рушили.

— Так прийдеш? — почув я хриплий, зворушений голос. Лещинського.

— Прийду, моє сонце, прийду... — прошепотіла вона і потім додала: — Ти ж чекай мене. Я скажу, що піду до подруги і ночуватиму у неї... До тебе ніхто не прийде?

— Ні, ні...

Вони знов зупинилися. І поки вони стояли, у мене в голові робилось щось хаотичне: то я хотів схопитися і зареготатися так, щоб мороз страху прибив увесь їх похотливий запал; то шпурнути в них сим хлібом і молоком і заверещати так потужно, як верещала потужно злість у мене в грудях; то встати і спокійно-глузливо сказати:

— Славно, славно...

Але я тільки сидів і нерухомо держав свій хліб і молоко. І навіть, коли зачинилися за Лещинським входні двері й Люся пройшла до себе в кімнату повз мої ноги, обвіявши мене пахощами своїх духів, чи, як мені здавало-

ся тоді, обіймів, — навіть тоді я не змінив пози. Не пам'ятаю, чи довго я сидів так; знаю тільки, що, коли в сінях дзенькнув дзвоник, я страшенно злякався й чогось навшпиньках пробравсь у свою кімнату і сів на ліжку. Не пам'ятаю, що я думав; знаю, що я був просто приголомшений, а в грудях качався неприємний клубок. Чи то ревність була, чи злість, чи дивування, чи все разом — не знаю. Я сидів, дурновато всміхався й шепотів:

— А!... Так ось воно що!...

А постаті стояли, як живі, й пекли мене: і ся чорна рука, і ся похотлива, мовчазна покірливість, і ся дзвінка півтемрява з важким, переривчастим їхнім диханням... я кілька разів уставав і починав ходити по хаті, машинально сьорбаючи з стакана молоко і з тією ж дурноватою посмішкою шепочучи:

— А! Так ось воно що!...

Але згадавши, що ходу мою можуть почути, наче в сьому було щось страшне для мене, знов сів і думав. А клубок все качався в грудях і ріс і ставав все гостріший і гостріший, аж поки я почув, що він зробився самою звичайною колючою, ущільною ревністю. Але я ревнував не Люсю, не свою наречену, не чуття її, а розкішні жовті коси, груди, все її гнучке, еластичне тіло, яке я звик в думках уважати за своє і яке так несподівано загарбав другий...

— А! Так ось воно що! — шепотів я й почував, що клубок ріже, коле мені груди, що хочеться кричати від злості й одчаю... Було так боляче, що я навмисне почав думати про свою чистоту, про Гаюру, про сьогоднішній день, але се все було так далеко, неясно, що я зараз же забував і знов бачив чорну руку, півтемряву, її профіль...

За чаєм я трохи заспокоївся. Люсі не було, вона сказала, що у неї болить голова, і лягла спати.

А заспокоїв мене своєю балачкою Іван Кіндратович. Він випив свою чарку горілки, вмочив шматок хліба в сіль, прожував і, глянувши на мене, сказав:

— Ловко сьогодні почастивали наших революціонерів!...

Я мсечки, але пильно подивився на його.

— Почастували, — хитнув він головою. — До нових віників не забудуть... Ви ж знаєте, що там сьогодні стріляли?

— Чув.

Він значно підбрав губи, підняв брови й подивився на мене.

Я глянув на його і мені проти волі смішно стало. Я посміхнувся і вийшов з кімнати.

Але розвага була не на довго. Коли я прийшов знов до своєї кімнати й ліг безсило на ліжко, я почув, що мене починає охоплювати старе страшне почуття. Я почував, що починаю двоїтися, що один «я» щось шепоче і тягне до забутого, а другий жахається, протестує; що один починає малювати забуті картини, а другий нагадує нудьгу, млявість, тупість, головні болі, жах; один нагадує «чистоту», нове життя, сором, каяття, свіжіть переживань, молодість, а другий похотливо шепоче:

— «Тільки сьогодні... Сьогодні так тяжко, так погано все... Треба розважити себе, треба забутись... Тільки сьогодні, а там знов, як і вчора, по новому... Нехай собі там зраджує, в розпусту вкидається — мені все одно»...

І помалу чистий голос слабшає, а сей дужчає й дужчає, забірає владу надо мною й я з жахом чую, що насувається темна, душна сила й обгортає мене своїми похотливими, чадними лапами...

Прокинувшись другого дня і пригадавши все, я не почув ні каяття, ні нудьги. Навпаки, щось і глухо, як пес на цепу, загарчало мені в грудях, коли я торкнувся дум-

кою до вчорашнього. І се гарчання зараз же пройшло в мозок, з силою непереможною придушило його і стало там гострою, важкою думкою:

«Я візьму її. Вона — моя!»

І я вже більш нічого не думав і не хотів думати. Зачеплений пес гарчав і не давав проходу ні одній сторонній думці. Я думав тільки, — уперто, злісно думав, як увійду до неї, як вона дивитиметься на мене і як візьму її всю з сими жовтими косами, з сією поважністю, з брехнею, дурноватістю, розпустою...

«Я візьму її!... Візьму, як покоївку!»

Ні про Гаюру, ні про «чистоту» я не хотів думати.

«То все потім, після того!... Я спершу візьму її!»

Я не думав, що я буду говорити їй, чи буду згадувати про наш шлюб, про Лещинського, про брехню її, — я не хотів думати про се.

«Потім, потім!... Я спершу візьму її!»

Я не міг сидіти дома й пішов на вулицю. Ходив десь за базаром, десь за вокзалом, дивився, як бігали чогось по рельсах одинокі льокомотиви і свистіли; дивився на пасажирів, але ні на хвилину та думка не одступала від мене. Я певен, що як би щось не так скоїлось, як я думав, я неодмінно на сьому збожеволів би. І не знаю, чи було б мені гірше з того.

Прийшов я додому так десь близько пятої години. Я знав, що Глафіра Семенівна з Котіком і Танею підуть до Петровських, а Іван Кіндратович буде спати. Так і було. В квартирі, як звичайно, тихо і темно; тільки з Люсиної кімнати доносилося якесь шарудіння, хоча світла й не було видно. Глибоко зітхнувши і приклавши до грудей руку, мов бажаючи спинити серце, я підійшов до дверей і постукав у них.

Я ввійшов. Люся лежала на канапі і розглядала якийсь журнал, високо піднявши його до світла з вікна.

— А! се ви... — промовила вона, як мені здалося, розчаровано.

— А ви когось іншого дожидали? — спитав я майже пошепки, бо в роті мені пересохло і щось дуже здушило за горлянку.

— Ні, так...

Я помовчав і дивився на її шию та груди, що гостро випиналися з-під піднятих її рук.

— Очі... збавите, — машинально сказав я й сів коло неї на канапі.

Вона здивовано озирнула мене з-за журналу й, одсо-вуючись до стінки, холодно промовила:

— Вам стільців мало, чи що?

— Я коло тебе хочу! — грубо вирвалось у мене й я схопив її за руки вище ліктів.

— Ну, прошу!... — сухо одпихнула вона мої руки, але, доторкнувшись до неї, я враз заспокоївся і ще рішучіше взяв її за обидві руки і злісно й пожадливо прошепотів:

— Не смій!... Ні слова! Ти — моя...

Очевидячки, сказано — се було надзвичайно потужно, і вразило її, бо вона якось глянула на мене і прошепотіла:

— Пусті, я покладу журнал...

Я взяв журнал одною рукою і шпурнув його до-долу, іменно шпурнув, бо вже був певен, що візьму її, — донев-нився з того жесту, яким вона поправила волосся на голові, з її мовчання, важкого дихання, з її прудких поглядів на мене.

І я взяв її... взяв, як погойку, грубо і рішуче, бо вона — розпустна і похотлива, як пав'яна...

Але вона й хитра до того, як мавпа. Коли я виходив од неї, вона раптом схопила мене за шию і прошепотіла:

— Гляди ж: ти зробив мене жінчиною, мусиш зроби-ти й жінкою...

Коли Люся може червоніти, то нехай червоніє тепер, бо се була найбезсоромніша, найцинічніша брехня. Се була така нахабна і смілива брехня, що я тільки одсахнувся і мовчки почав дивитись на неї. Але вона наївно не помітила того, вважаючи мене через край дурним, і навіть погладила рукою по щоці. А мені хотілось схопити її за сі подлі жовті коси, шпурнути її об землю й топтати ногами се гідке, похотливе, розпустне тіло.

Я раптом крутнувся і мовчки вийшов од неї. І скоро я ввійшов до себе, я почув, що аж тепер виступають наслідки вчорашнього. Дике бажання, що натягувало мої нерви, скінчилось і я став — порожній. В порожній голові не було ні образів, ні гадок, тільки якісь нікчемні шматочки дурноватих, безфарбних думок. І в порожні груди вже ліз сей сірий і страшний жах; він ліз до мене з усіх кутків кімнати й я чув, що ось зараз він разом з сією тупою нудьгою почнуть топтатись по моїй душі і холодний піт буде виступати по всьому тілі. Не було навіть смокчущого каяття, ні ниючої злості до Люсі, або до когось; я був сухий, без соку, з сукняним, безживним мозком і серцем з клочча, в якому чадно димили жах і нудьга... І кров наче спинилась і кружляла на місці, викликаючи по всіх сугавах біль і ломоту. І я зрадив їм, зрадив, бо знав, що ся ломота повинна стомити мене і стомленого, безсилового обмертвити важким сном.

7.

Я вже не каюся. Я застиг в якомусь холодному одчаю. Я не присягався, я сам себе жахався й задубів увесь.

Три дні я нікуди не ходив — так, що вже думали, що мене арештовано. На Люсю я не міг дивитись і уникав уся-

ких зносин з нею. Я почував, що я таке щось зроблю з собою і з нею, що аж сам жахнувся.

Але треба було щось робити, треба було жити, а я й не вмів, і не жив.

І я рішив.

Пам'ятаю, я ввесь збігся в сій постанові, задубів, затвердів. І затвердівши, почув, що зробився дужим, що я набрався злісної рішучості й ніяка сила не спихне мене тепер з неї.

Я пішов до Гаюри. Коли я прийшов до його, він сидів коло столу і стомленим, нудним поглядом дивився в вікно. Книжки перед ним не було, — значить, не читав. Поздоровкався він зо мною мляво й навіть не звернув на мій хмурий вигляд ніякої уваги. І се все — і нудний погляд, і млявість — було так чудно бачити у його, що я мовчки подивився пильно на його. Але він не звертав більше на мене уваги і щось нудно насвистував. Про мою «отлучки» він нічого не говорив, наче й не трапилось нічого.

— Ну, що ж новенького? — спитав усе-таки я.

Він помовчав і наче знехотя відповів:

— Вночі арешти були... Знов чотирьох наших забрано... Друкарню також...

— Та-ак... — протягнув я. — Се вони, значить, чистять... Шпиги, чи провокація?

— Чорт його зна! Та самі й винні... Лазять скрізь... Понаводили шпигів — ну, й забрали... Кохерман з друкарнею взято... — додав він тихше...

— Кохерман?... Так і її взято?... — і для чогось я перепитав! — її?

І я почув, що ніяк сього собі неможу уявити. Інші там — п'ять, десять, сто — се може бути; але як її можна було заарештувати — її, що так ще недавно сиділа ось тут і дивилась такими ніжними, покірливими очима на Гаюру, — я сього не розумів.

— Ну, певне, арештовано, — з млявою досадою сказав Гаюра; потім помовчавши, додав:

— А головне те, що вона ж усе діло прийме на себе. Я вже знаю.

І замовк, засвистівши щось, і знов почав стомленими очима дивитись у вікно.

Мені страшенно шкода стало його.

Ми якийсь час мовчали. Десь над нами ходив хтось нерівними ступнями, то спиняючись, то знов ходячи. І се дратувало.

Мені вже не хотілося про себе говорити. Я дивився на його нудний профіль і думав:

«Що тепер одбувається під сим черепом? І що вона чуває тепер там?»

— А ти щось хотів мені сказати? — не озираючись спитав Гаюра.

— Так... замнявся я. — Я хотів... Але як-раз такий час незручний...

— Се справа якась?... Торкається організації?

— Та торкається...

— Ну, раз торкається організації, то незручний час тут не грає ніякої ролі.

— Воно так... Ну, все одно... Крім того мені треба сказати... Бачиш, я хотів тобі сказати, що я хочу зовсім робити в партії.

Він з слабкою посмішкою подивився на мене.

— Сього треба було сподіватись, — сказав він.

— Через віщо? — здивувався я.

— Так. Всі після активного якогось виступу з робітниками, на демонстрації, чи так... та ще й як попобють там — завжди рішуче вступають до організації. Тебе побито? — посміхнувся він.

— Трохи, по голові... Вже пройшло... Та-ак, — роздумливо протягнув я. — Н-не знаю...

Я помовчав.

— Н-не знаю... — знов сказав я. — Але, крім цього, у мене єсть причина... (я похнюпився) та сама причина, що й тоді... Я не можу так... Я повинен увесь, як є, віддатись справі, инакше... Ну, ти розумієш... Я розношу літературу, але се не те. Треба, щоб я так захоплений був, щоб не було часу про инше думати... І взагалі твердо почувати себе звязаним зовсім... Злитись з тією волею, що про неї ти сам казав...

— Так... Хиба знов?... — несміливо спитав Гаюра.

— А!... — махнув я з одчаєм рукою й почервонів.

— Ну, нічого, — живо промовив він. — Не можна ж одразу... А се ми зробимо... Ти на агітацію хочеш, чи на пропаганду?

— Мені все одно... Тільки в саму середину.

— Добре я передам в комітет.

— А коли я матиму відповідь?

— Коли?... Хм... Сьогодні четверг... Я думаю — завтра годин так у девять увечері... Ти зайди до мене... Тільки, знаєш, тобі треба буде ще підготуватися, програму засвоїти, скласти іспит...

Він подивився на мене з усмішкою.

Другого дня я дістав позитивну відповідь, підручники до іспиту і повідомлення, що його призначено за тиждень.

Цілий тиждень я був у твердосуворому настрою. Дома я сказав, що починаю готуватись до державного іспиту і всі дбали про те, щоб мені не перешкожати. Про Люсю, Лещинського, про свій занепад я силкувався не думати нічого.

«Нехай собі... Мені все одно... Нічого мені тепер од них не треба», — і ще суворіше накидався на роботу. Люся один раз спробувала була натякнути мені на нові наші відносини й навіть прийшла до мене сама в кімнату, але я, сухо перепросивши її, прохав мені не заважати. Вона уда-

ла здивоване, потім гнівне, далі зневажливе лице і на-
решті, поважно коливаючись, гордо вийшла, протягнувши
з погрозою:

— До-обре!...

І більш ніхто мені не заважав. Але тепер у мене не
було вже того попереднього — веселого, празникового, під-
нятого настрою. Я не прислухався, не придивлявся до
своїх переживань, не думав навіть про те, що я живу. Я
не вірив собі й суворий був до всього.

Іспит я склав добре і мені дано гурток робітників, з
якими я повинен був працювати по спеціально ухваленій
програмі.

Був морозний, ясний вечір. Ми мовчки йшли якимись
темними й мені незнайомими вулицями; тільки іноді мій
товариш озирався, дивився на всі боки пильно й бур-
мотів:

— Тут шпигки люблять лазити...

Я ж про шпигів зовсім не думав. Мене в середині дрі-
жаки хапали від хвилювання.

«Які вони?... Як я з ними буду?» — наверталось увесь
час на думку мені.

Перше, що вразило мене, коли ми прийшли до них, се
порожнеча в кімнаті: ні стільців, ні ліжок, голі стіни, та
якісь довгі лави з клунками одежини під стінами, — оче-
видячки, то постіль була. Дерев'яний голий стіл сиротою.
понура тягнувся під широкою стіною.

Їх було п'ять чоловіка і ждали ще двох. Де-які з них
посміхались, де-які, мовчки стиснувши нам руки, серйоз-
но дивились на мене, очевидячки знаючи, що я повинен
їх учити. Товариш зараз же пішов і я zostався з ними сам.
Мені було ніяково трохи: я несвідомо чекав чогось іншого.
Я гадав побачити бліді, бородаті, похмурі обличчя, зігнуті
постаті з мускулястими руками, глухий кашель, суворі ба-
лачки. І замість того сі молоді, мало не дитячі, лица, добрі

і трохи соромливі усмішки, довірливі й допитливі погляди, в яких одбивалося сподівання чогось. Надто вразив мене один, якого хтось назвав Стьопкою. Се був зовсім іще хлопчик з ясними, швидкими очима й дитячим пухом на твердих, чистих щоках. Він увесь час весело дивився на мене й ніби хотів щось спитати або сказати, але не зважувався. Потім прийшли ті двоє, і ми почали науку, себто всі вони поважно розсілись на лавах, а я став говорити «по першому пункту» програми.

Мене кілька разів несміливо перебивали й запитували. І на одне питання я не міг одповісти, бо... бо не знав сам. Певна річ, я не подав і виду того, але мене проняв страх і сором; я бачив, що я сам мало тямлю те, чого взявся їх навчати. Мені було так соромно, що я навіть хотів один раз устати, попрощатись з ними і втекти додому. Але се й самому мені здалось чимсь диким і я говорив далі, напружено чекаючи, що ось-ось хтось із них спитає мене про якусь таку річ, од якої сором ще більше здушить мені серце, а губи бурмотітимуть:

— Так, так... Але се ми потім будемо розбірати... Потім...

Тверда суворість не покидала мене. З тою ж самою напруженою увагою я читав, виясняв собі ті питання, на які не міг був одповісти; з тою ж самою непохитною, байдужою неувагою відносився до Люсі, до її почувань «у подруги», до своєї «чистоти», і з кожним днем все більше вростав я в нове своє життя. Я вже мав другий гурток, з яким вів науку також двічі на тиждень; ходив на збірки пропагандистів, яких проводарем був той кирпатий добродій в окулярах; щиро обурювався разом з ними на якусь «нетактовну постанову» комітету, сердився на вічну недостачу літератури й листків, іронізував над другими потайними організаціями, — словом, робився справжньою

частиною цього життя, переживав усе те, що давало тільки воно.

Але найкращим часом для мене була наука з гуртками. Тут мені ставало надзвичайно просто, затишно і легко. За все моє життя мене ніхто не любив, ніхто не зустрічав мене радісним, блискучим поглядом, ні у кого я не бачив до себе теплої, щирої усмішки; моя особа чужа була для всіх, байдужа — і того, може, вона й була така нудна та нецікава. А тут ні, тут було щось інше. Я хотів сказати «тут мене любили». Не знаю, чи мене любили, здається, трошки любили, але не се мене підіймало. Людей підймає не те, що їх люблять, а те, що вони самі люблять. Могти любити! Могти почувати теплі хвили любови, ніжності, могли ходити з чимсь любим у грудях, могли сумувати!

Я почав любити; не мене любили, а я сам почав любити. І се змінило весь світ, всі зявища в моїх очах. Улиці люди, зорі, вечорі, усе прибрало инчого коліру, усе стало ближче, інтимніше до мене, усе викликало в мені чи тиху, журну радість, чи біль печалі, гніву, чи сум надійний і животворящий.

Але... недурно я родився під кущиком, серед плазунів, недурно інстинкт любови винищується у плазунів, недурно я стільки років убивав сі інстинкти «способом». І не дурно ж законом плазунів є — мале, дрібниця.

Дрібниця знов опанувала мною.

З деякого часу я став почувати якесь незадоволення, непокій, тяжку тугу. Я іноді несподівано ловив себе на тому, що думав про Люсю, а се перше не могло бути несподіваним. Перше я цілком щиро і прородно не дивився ні за обідом, ні за вечерею на Люсю, а тепер почав кожного разу на в м и с н е не дивитись, не думати про неї і від сього, коли не дивився, то весь час думав і бачив її. Правда, я думав, що вона нерозумна, нерозвинена, брех-

лива, розпустна, що хоче «піймати» мене, що я не ожениюся з нею ні за що, але я думав. Почав і про «чистоту» свою думати і навіть вираховував, що від мого «занепаду» минуло тридцять чотири дні. Я чув, що се не дурно, що суне на мене щось страшне, але я боявся зважливо подивитись на його і тільки наче зібгався весь. Воно й прийшло і стерло мене, нікчемного.

Насував вечір, мій колишній улюблений час, тіней не було й від усіх предметів віяло невимовною тугою і смутною задумливістю. Мені треба було йти на збірку пропагандистів, але я сидів непорушно на ліжку і з щемлячим сумом дивився на вулицю.

«А життя немає все-таки!... Немає фарб, соку... Немає могутчого розмаху... Страх і боротьба з собою, з своїм тілом... Коли ж кінець, коли?»

І допитливо дивився я на вулицю; глухо долітали звуки звідти, наче й вони були вкриті тим пухким, схожим на бавовну снігом, що лежав на покрівлях будинків. В квартирі стояла німа тиша. Проносилось перед мене нудне тепер лице Гаюрине, його ніс, що зробився тонший і блідий; соромлива пропагандистка, яка перш почервоніє, а потім починає говорити; шмуклер Мойсій, що вимовляє «ском-противний» замість «конспіративний» і ще якісь обличча, постаті, але без усякого зв'язку й льогіки. А в грудях щеміло-щеміло...

Зачулась десь чиясь хода.

Жду я, жду, не дождуся желанного ча-а-са-а,

раптом голосно розлігся в вітальні наспівуючий Люсин голос, і я почув, як у мене дуже забилося серце, в роті збилося сухо й незрозуміле хвилювання забилося по мені.

— «А що як вона зайде до мене?» — подумав я, але не памятаю, щоб злякався від того. Навпаки, я почав з напруженою увагою стежити за шелестом її ходи. Ось вона

пішла до столу... а тепер до піяніно... Ноти шукає... ні, книжку мабуть... Іде!... Сюди!...

Коло моїх дверей шелест затих.

— Олександрє Петровичу! — почувсь її голос.

— Увійдіть! — хрипло сказав я і прокашлявся.

— Ви дома? — зупиняючись біля дверей, спитала вона. — Я хотіла одну книжку... Мабуть ся дурнепа Таня занесла з їдальні до вас... Можна пошукати у вас на столі?

— Будьте ласкаві... — пробурмотів я.

Вона мовчки підійшла до столу і, обвіявши мене пахощами, дуже нахилившись до столу, стала розглядати книжки. Вона була зовсім близько від мене, так що я виразно бачив її профіль, а круглий, обтягнутий лікоть її мало не зачіпав мене. На мене враз ударило душним, гарячим, диким. Я хутко встав і почав ходити по хаті, проти волі жадно зупиняючись коло неї і знов рвачкими ступнями обходячи. А вона все копалась там так помаду і довго.

— Може допомогти вам? — зупинився я близько коло неї. — Яка книжка?... Товста? В палітурках?

— Так... в палітурках... — тихо, майже пошепки одповіла вона і се шепотіння докінчило все. Я став також дивитись на книги, перевертати їх, зачіпатись своїми руками за її руки, і вже рішуче нічого, крім сих рук, не бачив.

— Ви тільки заважаєте... — ще тихіш і ласкаво прошепотіла вона, не дивлячись на мене. — Тікайте... я сама.

І злегка одвела мою руку своєю.

Ми книжки не знайшли.

І перший раз у той вечір я не пішов на збірку.

«Е! все одно... Пропадуть, так пропадуть.» — З загонистим одчаєм стояло в мені, й я силував себе, щоб не дослухатись до того, що почало гризти десь там у серці, і навмисне розпитував її, що вона робила ввесь час, як

жила, а сам одмагався жартами, коли й вона почала допитуватись про причини мого чудного поводження з нею.

Словом, ми помирились. Вона навіть спробувала удавати, що ніби плаче від тої образи, що мала від моєї неввічливости, але се їй не зовсім удалось і вона заговорила про наше весілля. Я не сперечався і навіть потакував, згожуючись, що дійсно, поки не скінчу університету, нема рації робити весілля.

— А папі й мамі сказати, Сашко? — лащилась вона і, як маленька дівчинка, зазирала мені в вічі.

Мене неприємно дряпнула ся інтонація, але сама позиція серйозно злякала.

— А! На віщо то? — байдужим голосом сказав я. — Пропаде тільки поезія вся... Все одно ж давно всім відомо, що ми поберемося...

— Ну, добре, мій котику! — покірливо зітхнула вона і мрійно поклала голову мені на плече.

Се було так комічно, що я мало не зареготався.

— А ти не одуриш, не покинеш мене? — раптом спитала вона і журливо, глибоко зітхнула.

Я помовчав, щоб голосом не зрадити свого роздратовання, і нарешті промовив:

— За кого ти мене маєш?... Хіба я...

— Вірю, вірю... — перебила вона мене й кинулась цілувати; я злегка визволився з її обіймів і заходив по хаті.

«Ах, на віщо я се зробив?... Навіщо се?» з нудьгою заніло у мене в грудях. «Сказати хіба, що я все знаю про Лещинського, порвати всяку надію на шлюб і скінчити все разом?»

І от, памятаю, коли я се подумав, так в ту ж мить почув, що сього ні за що не скажу, бо се був би кінець, а кінця... я не хотів. Я не признався сам собі тоді, що не хотів, а просто не захотів про те думати й постановив zostавити «на потім».

І от се «на потім» стало панувати надо мною. Кожного дня я збирався зробити рішуче повстання і кожного дня я одкладав «на потім». Я став жити якимсь неприродним хворим життям. Декілька днів я читав, працював, мучився, каювся, заглажував свої провини перед організацією, з небувалим запалом і захопленням працював у гуртках, захоплюючи й їх. А в один вечір все раптом змітав дикий вихор, все щезало кудись і я бачив тільки Люсине тіло, чув тільки її фальшивий голос — і без сили, без волі робив усе, що вона хотіла. На щастя вона не знала, навіть не догадувалась про мою належність до організації. А може се й на нещастя було, бо може все якимось інакше б вийшло. Але у всякому разі вона вірила, що я готуюсь до державного іспиту, й не дивувала з того, що я й дома працював та ще й ходив кудись. Але за першим її знаком я все кидав і робився її рабом. Вона веліла часом вести себе в ресторан, брала окремий кабінет, замовляла вина, наїдків і страшенно багато пила. А випивши, оповідала мені такі речі, яких я навіть не чув. Оповідала про своїх подруг і сміялася з моєї наївності; оповідала про знайомих дам, про всякі брудні сторони їх інтимного життя. А скільки вона знала «скромних» анекдотів, скільки самої похотливої фантазії в неї було!... О, яка вона була цинічно розпустна! В тверезі хвилини я просто жахався. Коли напувала мене й реготалась з моєї соромливости, я робився диким, майже божевільним. А їй се дуже подобалось.

Але найгірше було те, що я не кидав того другого життя. Навпаки, я судорожно чіплявся за його. Я, як і перше, ходив скрізь, «робив» і не так собі, не по інерції, а може ще з більшого щирістю, з більшого вірою в велике діло. Але се була не спокійна, регулярна робота, се було тепер щось поривчасте, недуже, спорадичне. Я то сидів апатично на збірках, нічого майже не розуміючи, плував

усякі доручення і не вмів виконати самого дрібного; то раптом оживав, виконував усе легко, гарно, навіть з власної ініціативи й дивував усіх. Вони не розуміли мене і тільки Гаюра іноді дивився на мене пильним поглядом, але я, як винуватий цуцик, уникав сих поглядів і силкувався навіть менше зустрічатись з ним на-одинці.

Так було щось з місяць. Я став ніби рівнішим; став через те, що знов почались скажені головні болі, нудьга, безсильність; а від того почались уперті, невідступні думки.

І я став думати отверто і рішуче. Я думав, що насамперед треба скінчити з Люсею. Друге, виїхати од них на другу квартиру. Се значить... Се значить порвати з своїми «близькими». Та хоч би батько й помирився з тим, що я не ожениюся з Люсею і присилав би далі гроші, все одно так тягнути не можна. Рвати, так рвати все, до останньої ниточки. Тоді тільки можна служити одному богові, а двом разом не можна.

Але тут то й виявилось те, що недурно виховували ви в мені 25 років. Я невмісно став уявляти собі картини майбутнього життя після розмиру: нужду, недоїдання, вічну шуканину «уроку», діряві черевики, голу, брудну кімнату... Навіщо те все? Хиба се справді так потрібно? Хиба не можна жити чисто, в достатку і служити ідеї?... Та через віщо я повинен рвати з тим осередком, що був рідний мені? Через віщо я мушу конче до робочої кляси йти? Через віщо тільки робоча кляса скаже нову правду, чому друга кляса сього не може зробити? Чому не все громадянство, а тільки частина його? Можу ж я в другій ближчій мені частині «робити», наприклад, серед студентів, гімназистів, тощо. Хто ж ближчий до робітників, хай іде до них.

Коли б мені ці питання прийшли в голову раніше, я б може й схопився за них і з чистим сумлінням одійшов би від «роботи», як відходять другі, але я вже знав, з тої ж

програми знав, скільки тут лукавої брехні та облуди. Я ж сміявся з таких добродіїв, а тепер сам на їхню стежку сходив!

І мені робилося нудно, і не вбачалося ніякого виходу. А тут ще, як навмисне, виступала Люся, тягнула мене і повторялося старе.

Але вихід знайшовся. І такий, який повинен був знайтись для такого, як я.

8.

Раз я вертався з «науки». Минала вона нудно, мляво, голова боліла, мозок сукняний був, серце висхло. Нудно було і мені й їм.

На вулиці наче легше стало фізично, але зате знов виступила моя мука, моє питання життя або смерті. Я знав, що ні до чого не додумаюся, але вже звик по декільки раз на день думати про се — і думав уперто, з мукою та злістю.

Я йшов помалу, дивлячись собі під ноги й не озиравшись. Мене штовхали, прохали пробачення і знов штовхали — я не звертав на те уваги та й собі машинально прохав пробачення.

Раптом, на розі однієї вулиці, памятаю — Суворовської, зо мною повірився добродій в котиковій шалці і раптово перепинивши мені дорогу, твердо сказав:

— Почекайте!... Вас — арештовано.

Се вийшло так несподівано, так неподобно до моїх думок, що я спершу не зрозумів навіть його. Але він не став чекати того, поки я дорозумуюся до чогось: винявши з кишені свистка, він різко засюрчав у його й крикнув:

— Звощик!

— Та що таке?! — страшенно хвилюючись та лякаючись, скрикнув я. — Що вам од мене треба?

— Я — аґент тайної поліції. Маю наказ вас арештувати... Пожалуйте... — зробив він рукою жест до звощика, який в один мент десь узявся коло нас.

«Шпиг» тільки тепер пролетіло у мене по всій істоті й я зробив навіть інстинктовний рух, щоб тікати, але «добродій», очевидячки, на се сподівався, бо враз став зовсім близько коло мене і мовчки з погрозою почав дивитись мені в лице. О, як виразно я памятаю його зараз, наче вся його мерзенна постать вросла мені в мозок. Памятаю навіть, що комір його пальто був смушевий і, мабуть, був без ґудзика бо сидів криво і незграбно. І сі чорні товсті вуса з сивиною, і нахабні, пукаті очі, і борідка з чимсь біленькими на ній. Він нагадав мені тоді якогось прикащика з великорусього маґазину.

Десь узявся поліцай запиханий і збентежений. Він одною рукою придержував шаблю, а другою поправляв на голові шапку. «Добродій», побачивши його, зараз же вияв з кишені якийсь білет, показав його поліцаєві і сказав показуючи на мене:

— Треба провезти в участок.

— Слушаю-с... — узяв поліцай «під козирьок» і став коло мене.

«Очевидячки важний шпиг», подумав я машинально. Проходжі почали вже зупинятись біля нас.

— Пожалуйте!... — твердо проказав друге шпиг і навіть злегка штовхнув мене до звощика. Я покірливо поліз на бричку. З одного боку примостився поліцай, дихаючи духом махорки й цибулі, а з другого — шпиг.

— В Манежний участок! — голосно сказав «добродій» до звощика.

— Соціяліста спіймали... Ага, голубчику! — долетіло до мене від купки прохожих. Звощик зацомавав, заньокав, зашарпав ліктями й ми поїхали.

«Значить, мене арештовано»... думав я якось тупо, гостро почувуючи разом з тим кожний рух шпигової руки, що піддержувала мене за стан. І було щось чудне в сьому всьому: якийсь чоловік підійшов до мене, покликав другого чоловіка, взяли мене й кудись везуть. Через що? З якого права?

Я уявляв собі арешти з оповідань інакше: з жандармами, трусом, дворником, поліцаями. Звичайно, я чув про арешти на вулицях, але се вже занадто якось просто й несподівано вийшло.

Мене привезли в участок, обшукали, витрусили програмку й проклямації й одвели у камеру. Вона враз же стисла мене голими понурими стінами і холодною нудьгою, яка неначе вохкість подихала на мене з кожного кутка, з брудної койки, з задратованого вікна.

Від дверей до протилежної стіни були протоптані на підлозі сліди моїх попередників. І я почав ходити по тих слідах, часами сідав на койку, тупо, приголомшено дивився в стіну, схоплювавсь і знов, акуратно попадаючи в сліди, ходив від дверей до стіни й від стіни до дверей.

Але, твердо памятаю, не було у мене одчаю. Ні, ні, не було його тоді. Навпаки, була тупа, омертвіла упертість, була несвідома певність, що інакше й не може бути.

Я часом сідав і слухав далекий гомін города. І тоді в мені починала ворухитись кротка, солодка туга, робилось на душі затишно, журно, хотілось простити щось комусь і просити прощення самому.

І от тут знову в останній раз виступила вона, дрібниця. Виступила і штовхнула мене, — бурянинка зломилась і я полетів.

Я ліг спати.

Змучені нерви мої стали заволікатись теплою втомою сну. Серце здригувалось легким сумом, мигнули переломлені картини пережитого, сон плавко гойдав їх переді мною.

І раптом я весь здригнувся від колючого, пекучого болю в нозі. Здавалось, хтось зразу застромив мені велику голку, розпечену на скаженому вогні.

Я аж підкинувсь і, схопившись, скинув з себе брудну ковдру. Од моєї ноги у всі боки ліжка тікали опецькуваті, широкі, огидливі блощиці.

Я, немов опечений, зстрибнув з постелі й одбіг в куток. Серце мені билось важко, часто, в висках стисло. Я знав, — сон пропав уже.

А попереду ніч, довга, мовчазна, безмежно-жахлива. Я забивсь по камері, як спіймана, маленька, одуріла з жаху миша. Сум, кротість, туга — все пропало. Один жах перед нічтю, одна огида перед блощицями, один одчай перед безсиллям своїм стояли в мені.

Здавалось, я стану серед камери на вколюшки і завию, задерши голову до гори, завию страшно, дико, несамовито, як виють собаки серед порожнього базару в ночі, одставши од хозяїна.

Я стяг подушку з койки, взяв пальто і ліг в кутку на підлозі. Скорцюбившись, я силкувався зогрітись, але зпід підлоги дуло, стіна віяла вохкістю, дошки давили, муляли.

І от тут знову, як і завжди, з темної глибини моєї істоти висунувсь мій «спосіб», в якому я стільки літ шукав потіхи. Не те, що дали мені Гаюра, Кохерман, гуртки, ні, се був нальот, се була брехня, се було те, що не могло ввійти в мене. О, що мені було, справді, до тих робітників? Хто вони мені? Чужі, далекі люди. Що нас вязало? Ніщо. Все мое життя було чуже, відмінне від їхнього. А я, котрий ніколи не знав, що то за голод, який не знав, що то за робота, який не знав навіть, що то значить не мати гро-

шей, я брався учити їх, я брався наставляти їх жити. О, ні, «програмка» не могла мене вдержати там на підлозі; кожний в критичні хвилини, в хвилини жаху і одчаю хапається за ті способи боротьби, які притаманні його породі.

Моя порода, моє життя дало мені мій «спосіб» і, не дивлячись на моє обурення, на протест, на безсилу свідомість, що я загину, що завтра я збожеволю, згублю всяку волю, що се — моя смерть, він все таки владично пройшов у мій мозок, опанував всією істотою і... кинув в чад скаженої, остервенілої, повної виклику й одчаю розпусти.

Вранці, очутившись і підвівши важку, мертву голову, я глянув по камері і сів, пронятий одним почуттям: кінець. Коли я не вийду звідси сьогодні, я завішусь або збожеволю.

Нічого не думаючи, в холодному жаху я схопився, підбіг до «вовчка», сказано загнукав у двері й закричав:

— Городовой!... На допит мене!... Скоріше!...

Як вродились вахмістри й помчали мене. Я... сказав усе «чистосердечно»; я не пожалів нікого, я виказав усіх: і Гаюру, і Кохерман, і кирпатого проводаря; і соромливу пропагандистку — всіх і все, що знав. Мозок мій спотикався, але не крутився од страху на місці, бо стіни не давили його, а жандари все-таки не встигали за ним і писали, писали, писали. Вони були такі ласкаві зо мною й доторкались так делікатно до моєї душі, як і той поліцаї, що витягав із кишені брошюрки.

Я навмисне говорив довго, бо не міг зупинити свій мозок, який ніби радів і, вільний од стін, весело пурхав од спомина до спомина.

Та коли я скінчив і підписав, вони хотіли одвести мене знов на старе місце, назад, — туди, до тих стін. Тоді я впав — так, так! — я впав навколішки й благав їх, щоб мене туди не вели... І вони такі ласкаві були та добрі, що

викликали з тюрми карету й посадили мене в неї. І крім того обіцяли, провіривши мої викази, зараз же зовсім визволити мене, бо вони вже бачили, що я — «нещасна жертва злих людей!»...

Як мене довели і впровадили в тюрмі в самотну камеру, я не памятаю; мені потім казав коридорний доглядач, Прокіп Гаврилович, маленький, руденький дідок, що мене привезли зовсім «без сознательности». Коли я прийшов до пам'яті, у мене під головою була якась подушка, не з соломи, а справжня, і на залізному столику, вмурованому в стіну, стояли ліки й кухоль з водою. В хаті було видно і розносився звідкись голосний крик.

— Кому... (павза) пе-ре-да-ли? — кричав по складах хтось за стіною. І тихо було. Потім знов:

— Ні-чо-го... (павза) не-чу-ю... Що?... Так! Так!...

Знов тихо і знов:

— Слу-хай-те... Двадцять три!... О-дин-на-дцять!... (павза) Один-на-дцять!... Та не кричіть, Мишурич! Дайте перебалакати!... Один-на-дцять!... Со-рок-пять!...

Я зрозумів, що я в тюрмі. Так! я був у тюрмі.

Я тиждень пробув у ній.

Але який же палючий був сей тиждень!

Я не смів показатися «їм» на очі; але вони невідступно і з співчуттям зазирали до мене у вовчок, стукали в стіни й кричали:

— Добридень, товаришу! Вилізайте до вікна, будемо балакати. Тут можна!... Се — пансіон... Наша жандармерія навіть тюрми доброї не збудувала досі. Даром хліб їсть... Вилізайте!... Чуєте, товаришу?

О, се огидне слово! Я корчився від його, але воно, як бичем, хльоскало мене по душі. А вони підходили до мого вовчка й розпитували, ласкаво, добродушно:

— Ви — недужі?... В участку сиділи?... О, там погано!... Кричав до вас генерал «згною»?... Ха-ха-ха!... Він до всіх так кричить... Може вас там били?... Як вас звуть?

А потім я чув, як мій сусіда, веселий, жвавий політехнік, кричав другим:

— Товариші! Наш новий товариш недужий, а через те не з'являється... Він сидів в участку і його там так змучили, що цілком непритомного привезли сюди. Арештовано на вулиці. Знайдено при йому три брошюрки, сто чи більше бумажок і програмку. Соціал-демократ.

— Як на прізвище? — тоненько-тоненько зачулось звідкись здалека.

У вікнах у сусід почувся сміх і хтось, передражняючи вдатно, пропищав:

— Ах, ти Боже мій!...

Веселий політехнік прокричав моє прізвище і звідкись знов почувся тонкий, жіночий голос.

— Ві-тай-те йо-го!...

Я вистрибнув на спинку койки й подивився в вікно. Тюрма збудована була на зразок літери П. Широке подвір'я чи навіть два подвір'я, одне більше, друге менше, поділяли один корпус від другого, а еднав їх третій корпус, так званий, «пересильний». І там, проти нас, у другому корпусі сиділи очевидячки «политическія женщины.» Всі три поверхи були засіяні вікнами, а в кожному вікні виднілось по одній, а то й по дві голови.

— Чуєте, товаришу? — зачувся голос політехніка. — Вас вітають. Знаєте хто?

Я злякано стрибнув з койки й не одповідаючи заходив по камері. Я догадався: то була Кохерман.

І так цілий тиждень! Я не смів дивитись на них, говорити з ними, я цілі дні лежав, лицем до стіни обернувшись, і мовчав.

Вранці вони з грукотом і сміхом вмивалися в маленькому коридорчику, а Прокіп Гаврилович ходив по коридору й зупиняючись коло камер тих, хто спав ще, гремів ключами і кричав до їх:

— Вставать! Вставать!

І руденька, маленька, лукава фізіономія його добродушно посміхалась і теж раділа з їхньої бадьорости, свіжости й молодости.

Потім робилось тихо, — то пили чай і читали. А далі знову регіт, крики, «Марсельєза» розбивала тишу в коридорі, — то йшли «усім коридором» на прохід. Вони перші дні й мене закликали, але я дякував, криво всміхався й говорив:

— Потім, потім... Я ще не можу... Дякую...

Вони виходили й робилось тихо, тільки з ниячких поверхів неслися перегуки з жіночим корпусом, в яких найбільше часу одбирали слова: «Не чую! Як?... Що?... Повторіть» і т. и. Виходили «уголовні» на велике подвір'я і здавалось, що там бігають, борються, ходять, сидять не люди, а сірі вівці. Вони співали іноді дуже гарно великим гуртом революційні пісні.

Потім знов життя вривалось з «ними» в коридор і камери й пахтіло свіжим, морозним повітрям. І знов я лягав лицем до стіни, одвертався від них і удавав, що сплю. А вони, зазираючи до мене, тихо між собою говорили:

— Спить... Треба домагатись, щоб його в больницю перевели. Що се справді таке, — він тут ще більше занедажує...

— Розуміється!... Він зовсім нічого не їсть і не п'є...

— А обличчя, бачили, яке? Вони його зовсім там змучили, сіромаху...

І вони, дійсно, домагались, але мене не перевели. Вони хотіли тоді навіть «голодовку», або «обструкцію» зробити через мене, але я перелякався й упрохав їх того не робити.

А ввечері вони, після перегуків з жіночим корпусом, одчиняли вовчки, підходили всі до дверей і рішали всякі питання. Вибраний голова турбувався, бігав од вовчка до вовчка і кричав;

— Панове! Та так же не можна, чорт забирай!... Коли всі враз будуть ревити, так ну його к чорту!... Хай один говорить!

Починало звичайно говорити два або три, бо кожний гадав, що тільки він один говорить. І знов голова благаючи кричав:

— Панове! Я ж до вас як до цивілізованих людей обертаюсь: не ревіть усі разом, говоріть по одному... Слово за Смолянським... Мовчіть усі... Смолянський говорить!

Прокіп Гаврилович, або його товариш, Денис Макарович, посміхались і подзвонювали ключами, пильно прислухаючись, чи не йде начальство, і спиняючи ораторів, скоро виявляється небезпека.

— «Так от, панове! — кричав голова, — «за» подають свої голоси три камери...

— Голоси, голоси лічіть! — перепиняли його.

— Ну, добре! «За» висловилося...

— Та хіба не все, одно, чи голоси, чи камери?

— А розуміється, не все одно... Може, ті, що разом сидять, не...

— Панове!... Залишіть приватні розмови... Дайте ж мені долічити... Коли всі будуть ревити, так се чоррт... Треба ж помовчати... «За» висловилося...

— На-дя-а!... На-дя-а!... — кричав хтось з нижчого поверху:

— А-а? — тоненько доходило з жіночого корпусу.

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?...

Мовчання, потім тоненько-тоненько:

— Не чу-ю!...

— Фу, чоррт!...

І потім тоном вище:

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?

Мовчання і тоненько-тоненько:

— Пов-то-рі-іть!...

— Е! Чоррт!... До по-ба-чення!...

І чувся грюкіт — знак, що вікно зачиняла сердита рука.

А в коридорі сперечались, змагалися палко, жили, жили навіть тут, за ґратами, закликали мене:

— Не бійтесь, товарищу! Тут свої все, провокаторів або шпигів нема...

— «Ні, є!» — хотілось мені крикнути, але я дякував і одвертався до стіни.

І от одного вечора з самого нижнього поверху зачулось:

— Товариші! Привезли новеньких!

У мене щось дуже забилося серце. Я вистрибнув на койку до вікна і став слухати.

— Скільки? Як на прізвище? Єс-де?... Коли арештовано? — посипались з усіх боків питання.

— Прізвища їх такі... Слухайте!

— Слухайте, слухайте! — закричали всі і довго ще кричали всі «слухайте», але нарешті втихли.

— Прізвища їх такі: Петрашевич... Чавадзе... і Гаюра!

— «Уже! Так я і знав!» — пролетіло у мене.

— Арештовано через провокацію!

Я почув, як усе тіло моє зробилось м'яким, наче я був увесь із бавовни.

— За провокатора вважають...

Я замер і не дихав.

— ...робітника Серебряникова...

Я безсило ліг на койку і вже майже нічого не чув.

Другого дня з тюремної контори прийшли за мною і сказали складати речі, яких у мене, правда, — не було. Я схопив картуза, пальто й пішов за «конвойним».

— Куди, товаришу?... З речами?... Зовсім?... На допит?... — кричали мені на-вздогін із кожного вовчка і прощалися зо мною, а я, як пес, що вкрав у пекарні шматок мяса, вбравши голову в плечі, прищулившись, винувато й вороже косив на вовчки й бурмотів:

— Не знаю... здається... Не знаю...

В Жандарськім Правленні мене вже ждали «рідні»: папа, мама і... Люся. Вони радісно стискували то мені, то жандарам руки, Люся кокетливо стріляла очима на якогось бравого ротмістра, мама хрестила мене й цілувала, жандари щось приязно говорили до мене, — одно слово, сцена була дуже зворушлива. Нарешті, ми «вільні» поїхали.

І от я зовсім «рідним» вам ізробився. Я вже не коїв «дурниць», як ви з ніжним доктором вимовляли мені; я покаювся, я знов зажив, як перше, до «дурниць», тільки до моїх оргій додалися ще оргії з Люсею, п'ячення і всі атрибути «людського» життя. Першого ж дня я був п'яний, але ви добродушно посміювались і вкладали мене спати. І яка радість була з ваших трухлявих, малесеньких душешенок, коли я п'яний бурмотів:

— Ну, продав?... Так що?... Напшлювать!... К чоррту все!

Тепер ви виразно бачите, що поміраю я (а я таки помру, се я й сам тепер бачу) не через те, що «продав». Мої «рідні» прийняли мене й я міг би спокійно жити й далі з ними. Але я поміраю і поміраю через те, що, будучи кур-

кою, хочу літати. Поміраю через те, що «стручкуватий», що обірвалась бурянинка, на котрій я висів. Під моїми ногами нема нічого твердого, круг мене чадні тумани розпусти, брехні, нікчемности. Я висів на бурянинці, — се була малесенька любов до тих Стьоп, Мойсіїв, Карпів. Вона обірвалась і я мушу падати. Без любови жити не можна. Хто може, хто здатний на се чуття, той твердо стоїть на землі.

Я хочу померти ввечері, коли заходить сонце і тихо пада на землю сум неба. Хай простить мені сонце моє існування на землі. Хай простить мені сум, що поцілую його тихим, прощальним поцілунком.

А в людей ні сам прощення не прохаю, ні їх прощати не берусь.

Так му сить бути.

СТУДЕНТ.

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Деревата хитались і від страху найживши голі віти, ніби силкувались втікти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував, свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушились маленькі, безсилі люди, ломали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до Бога, до чорта, до людей. Полум'я-ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар і не було поратунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднилось, вітер стомився і вогонь ліниво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер, став погасати. Куріли чорні, обгорілі сволоки, бальки, недогоріла солома, куріла теж байдуже, ліниво, стомлено. А з того боку де згоріла половина села, сходило сонце, весняне і радісне. Наплювать йому на недогорілі бальки, на сірі, чорні обличча, на дику тугу, на повислі руки маленьких людей! Воно собі умите, веселе, сміючись плило з того боку, звідки нісся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари і місяць.

На непогорілих же вулицях валялись вирятовані діжки, скрині, кочерги, свитки; між ними плакали й вовтузились діти, жінка та діди; мов задубілі стояли мужики з повислими руками, з склядними, недвижними поглядами, з опаленими бородами. Або, збившись до купи, без ладу

махали руками, кричали, наче сподіваючись криком забити полумя своїх мук, свого одчаю і туги.

Між ними сиротливо блукали собаки і, піднімаючи голови до гори, жалібно, страшно вили. Вили таким воєм, наче вже бачили страшні постаті голоду, нужди, хвороб, які зграєю йшли на погоріле село. На собак з ненавистю і страхом кричали, вони підгортали хвости і знов, одійшовши, піднімали голови й вили. Прив'язані до тинів корови та коні ревли, тупчилились; діти дріжали з холоду і плакали; хитались і голосили жінки.

А сонце велично, розкішно плило собі, земля назустріч кадила йому фіміямом туманів своїх, і ніжно дихала, як засоромлена коханка. Дерев заспокоїлись і тільки часом здригувались голими вітами, неначе згадуючи страхіття ночі.

Але люди не могли заспокоїтись; вони ходили поміж пчорнілих хат, розкидали недогорілу соломку, диким поглядом озирали задимлену руїну і безсило схиляли голови на груди.

Коло згорілого трупа коняки і повалених стін стояв дід, без шапки, з пропаленою сорочкою й мовчав. Вітер несміло, боязко гравсь його сивим чубом. Довго стояв дід, потім підвів голову й дико, люто дивлячись в небо, заговорив:

— Ну, й усе?... Чи ще мало? Га?

Він розідрав сорочку і випнув жовті, кістяві старі груди з жовто-сивим волосом на їх. На губах йому стояла піна, в старих зморшках лежала сажка, полинялі очі блищали гострим, холодним світлом.

— Як мало, то можна й ще!... Ось-сьо, о...

На його дивились сусіди і йшли до його.

— Та схаменіться, дїду! Що ви кажете? Бог дав і взяв.

— Взяв? — впився в сусіду страшним своїм поглядом дід — за що взяв?

— Людей винить, діду, люди винні, а не Бог...

— Де вони, ті люди? — повів очима дід навкруги.

— Нема їх тут, шукать треба, ходім...

Дід не хотів іти, але його повели туди, де стояли і кричали інші. Дід ішов схиливши голову, і вітер несміло, винувато гладив і хилитав його сиве, розкудвочене волосся.

— Студенти запалили!... Вони!... Не хто, як вони!... — кричав рудий, веснянкуватий Гаврило і, показуючи замазаною у сажу рукою до ліса, грізно тряс головою.

— Я сама вчора двох бачила, своїми очима бачила їх! — випнулась наперед Козубиха — ішли і дивились на Домахину хату. А з неї як раз і почалось. Вони!...

— Де вони, ті студенти? — раптом пролізаючи до Домахи, глухо спитав дід, і полинялі очі його дивились гостро і люто.

— Де? — хитнула головою Домаха — шукай їх! Ти його піймаєш. Там!...

— Де «там»?

— У лісі, у чорта в болоті...

— У чорта? Де ті студенти, давай їх сюди! Давай, я вимотаю їм жили, я наточу крові їхньої і буду гасить мою хату. Давай!

— Жили їм вимотать!! — летів крик із грудей, із стиснених кулаків, з затуманених очей. Летів і нісся до високого, спокійно-радісного неба з веселим, величним сонцем. І собаки піднімали голови до сього сонця і страшно вили, і курилась чорна руїна хат, наче руки, простягаючи тонкі стовби диму до царя природи. А цар природи весело сміявся.

В кінці вулиці з'явився якийсь чоловік. Він чогось озирався назад і поспішав. Чоботи йому і свита були за-

ляпані, шапка одснутна назад і з блідого лоба капав піт на худі щоки.

Надійшовши до розкиданих, скупчених діжок, клунків, до плачучих дітей, він зменшив ходу й часами зупинявся. Потім знов озирався назад і скоріше ішов уперед, дивлячись круг себе широкими, напруженими очима. І молоде, худе та бліде лице його, наливалось чимсь похожим на крик і плач погорілих людей.

І де далі йшов він, то все менше озирався назад і частіше зупинявся, розпитував і болючими, великими очима дивився на дріжачих дітей, на виючих собак, на шматки погорілих розкиданих дощок. А коли підійшов до купи людей, що стояли й кричали, губи йому дріжали і очі горіли.

— Драстуйте! — хрипло поздоровкався він. Хтось сказав йому «драстуйте».

— Чого-ж ви ждете тепер? — дивлячись на всіх горячими очима і лижучи сухі, дріжачі губи, раптом голосно скрикнув він. Всі здивовано і замовкнувши подивились на його.

— А ти хто такий? — суворо спитав чийсь голос.

— Хто я такий? — перепитав чоловік і на мент зупинився. Здавалось в грудях йому було щось таке велике, що не могло все зразу вистрибнути і, застрягнувши, здавило горло.

А потім воно, се велике, болюче стало вилітати йому з грудей шматками слів, шматками вогню, шматками гнівної муки.

А вони вже не питали, хто такий він.

— Голубчику наш! — плакав чийсь жіночий голос, а чоловіки шумно зітхали й дивились кудись далеко, поперед себе.

Від руїни-ж здіймались спокійно стовбики диму до ясного неба і вила недалеко собака.

— Стражники їдуть! — раптом хмуρο хтось бовкнув. Всі заворушилися, а чужий чоловік враз замовк, швидко засунув праву руку в кишеню і озирнувся. В кінці вулиці на конях, зупиняючись і мабуть щось питаючи у людей, їхало троє людей в сірих одежах і з винтовками за плечима.

— Бачите? — повернувся чоловік до всіх. — Ось приятелі ваші... Вони когось шукають тепера, ворога свого шукають. — Чоловік посміхнувся.

— Так осе вони?... — виступив наперед дід. — Ще приїхали? Мало їм нашого лиха?!

І очі йому дивились люто й чекаюче.

Коні фрикаючи підбігли до самого гурту. Стражники, підбираючи поводи, пильно шукали чогось очима і не здоровкаючись мовчали.

Чужий чоловік важко дихав і дивився на їх. Очі його зустрілись з очима переднього стражника і той вмєнт прирвстав на стремена і скрикнув:

— Го! Є!... Тут!... Ось!...

Два інші стражники зразу повернули голови і подивились за його рукою.

— Він?

— Він, сукин син!... А ну, марш за нами!

Чужий чоловік стояв і не рухався, права рука йому глибоко була засунена в кишеню.

Люди то здивовано, то хмуρο подивлялись на стражників, на чужого чоловіка, один на одного. Враз наперед виступив дід.

— Вам кого треба? Мене? Натє!... Стрільяйте... — І дід виставив розхристані груди, жовті, як старий віск.

— Отойді, дєд, нам треба ось його... Ступай за нами.

Чужий чоловік повернувся до людей і глухо спитав:

— Оддасте мене їм?

Серед гурту заворушились. Зачулось бурмотіння, а далі крики.

— За що-ж його забірають? Не дамо!... Геть!

Стражники хашливо й мовчки зняли з пліч винтовки й наставили проти гурту. Трохи затихло.

— Дасте студента? Чи ні?... Говоріть! — крикнув передній і гидко вилаявся, злісно й з полекшенням.

— Студента? Якого студента? У нас нема студентів!...

Всі умить повернулись до чужого чоловіка і стали дивитись на його. І лиця їм зразу стали чужі, холодні, з цікавими, пильними очима. Стражники присунулись ближче.

— Ні, браття, я таки студент. Вони мене шукають, я знаю — глянув на стражників чужий чоловік і молоде лице його покрилось тінню.

— Студент? — повернувся до його дід і близько нахилився вперед. — Ти студент?... А ти-ж що тут говорив? Що брехав тут?

Лице чужого чоловіка спалахнуло:

— Брехав?! Я? Так ви не вірите мені? Так ви не вірите моїм сльозам? Ви їм вірите? Ну, говоріть! Скажіть, кому вірите!

— Вовчі сльози! — буркнув хтось позаду.

Чоловік повернув туди голову.

— А хто хати запалив?

Очі чужому чоловікові поширились.

— Так то я запалив їх?! Я, що кров свою оддав би, щоб загасити їх? Я — я?... Та що ви, люди?! І ви вірите?!

Він безпомічно озирнувся, з одчаєм провів поглядом по лицах; лиця хмуро, недовірливо, вороже дивились на його.

— Та ви-ж плакали тільки що?! Ви-ж...

— Ну, доволно! — крикнув раптом передній стражник і натягнув поводи. — Ступай за нами. Ми тобі покажемо сльози.

— Гайда!... Марш!... Живо!

І він вдарив коня в бік.

Чоловік вмить вихопив праву руку з кишені і виставив її наперед: в руці блиснув на сонці револьвер.

Серед гурту пройшло шамотіння, а стражник раптом потягнув поводи до себе й закричав:

— А ну, стрельни! А ну, стрельни тільки!

Чужий же чоловік дріжачою лівою рукою потер лоба, потім повернувшись до людей, з болючим непорозумінням повів по їх очима й закричав:

— Та не може, не може-ж сього бути! Як ви можете не вірити? Чим же доказати вам?... Глядіть!

Він підніс руку з револьвером до виска, вона злегка здригувалась і револьвер блискав. В гурті хтось ойкнув.

— Глядіть: на ваших очах я прострілю собі голову, щоб ви повірили мені. Тоді повірите? Повірите, що не ворог я вам?

— Брешеш, не застрелишся! Бий його, студента!

— Не застрелось? — хрипло крикнув чоловік і лице йому враз стало блідо-синім.

— Ви хочете, щоб я доказав вам? Хочете? Правда?

Стражники про щось шопотіли між собою. Чоловік безсило пустив руку і важко дихаючи, поширеними, божевільно-напруженими очима — водив по гурту.

— Та що ви його слухаєте?! — раптом стрепенувся дід. — Жили йому вимотать... Жили йому!

— Стражникам його! Бреше! Розжалобить хоче!... Бери його!

І всі заворушились, але зараз же знов закам'яніли: чоловік підніс руку до виска. Підніс і зупинився.

— Брешу? — хриплим шепотом промовив він. — Брешу?

І раптом очі йому стали дикими, круглими, рука задріжала, потім застила коло виска, здригнувся револьвер і вмить вибух вистріл. Чоловік криво хитнув головою і сторчака упав лицем у низ.

Люди закамяніли. Потім схаменулись, з жахом, кинулись до чоловіка; нахилились до його, пиля очима його кров, що мішалась з водою й брудом землі, одхилялись і стурбовані говорили, дивились в очі один одному і знов звертали свої очі на чужого чоловіка. А від його, від крові сього чужого чоловіка, від задубілих рук його ішло їм в душі гострим туманом те, чого він ждав від їх: вони вже вірили йому.

Від чоловіка підвівся й стражник.

— Помер, — з жалем хитнув він головою. — Ну, щастя його!

Серед людей пройшла похмура тиша.

— Тобі-б такого щастя! — глухо кинув хтось із заду.

— Голубчику наш!... — схлипнула з другого боку. — Занапастили чоловіка!

Небо було ясне, тихе, велично-спокійне, а серед пожарища, в бруді над трупом стояли люди з темними, хмурими лицами, з понуро-злісними поглядами.

— Я тобі покажу там — зазирнув через голови стражник. — А ну, вийди сюди!

Люди заворушились, — між ними пролазила наперед сива голова діда.

— Де вони? Де? — гострим, скляним, божевільним поглядом шукали дідові очі. — Давай їх сюди!... Се? — зупинився він на стражнику і простягнувши жовті кістляві руки став насуватись на його.

— Одійди, діду!... — стурбовано промовив, одсовуючись назад стражник.

— Се вони? — рівно, не звертаючи на слова його уваги, сунувся дід і пальці його скручувались і тяглись до стражника.

— Діду! — крикнув стражник — одійди, кажу!

— Се вони?! — скрикнув дід і скажемо, дико стрибнув на стражника, впився йому в шию руками і хитаючи головою захрипів.

Стражник з жахом пручався, одбивався, а пручання се запалювало людям очі диким, лютим гнівом.

— Ага!... Так його!... Дай йому щастя того!...

Над гуртом збитих до купи людей стояв крик і рев. А по вулиці тікали інші два стражники, топчучи кіньми дітей, клунки. І на вздогін їм нісся крик.

З неба-ж широковеличного, ясного та чистого радісно дивилось на їх сонце й сміялось.

ТАЄМНА ПРИГОДА.

Се була досить чудна історія.

Довгалю треба було на якийсь час сховатись. Йому добули паспорт і випровадили в один великий город, розмірковуючи, що в людному місті його велика, міцна постать в коротких штанах і зачучвереною головою не буде так кидатись в очі, як в селі або якомусь містечку. Особливістю Довгаль були його короткі штани: які б довгі він не одяг, через місяць вони вже були короткі. Се була тайна ніг його і з сим боротись було неможливо.

Довгаль оселився на шумній вулиці, по якій ходили трамваї, а на тротуарах з ранку до пізнього вечера шаркали ноги прохожих. Цілий день він сидів у кімнаті, схилившись над книжками і потираючи своїм звичаєм лоба, а ввечері недбало обтирав рукавом завжди чогось забруднений капелюх, натягав його на голову і, незграбно пересуваючи ноги, виходив на вулицю. Тут він зупинявся перед вікнами магазинів, роздивлявся товари і добродушно посміхався, як людина, якої ці товари не торкаються, але все таки цікаво подивитись, чим займаються всі ці істоти, що шаркають отут круг його, що сидять за тими вікнами, серйозно хвилюються зза штучок, виставлених на вікнах, і навіть все життя проводять з ними.

Потім заклавши руки за спину йшов далі і теж добродушно посміхався всьому, що бачив. На поліцаїв дивився з дитячою настороженністю, заклопотано застібав піджака і поспішав поминути їх. Поминувши, закладав

знов руки за спину й дивився на світ з прихильністю та інтересом.

Так гуляв він кожний вечір і кожним вечером був задоволений.

І от, гуляючи, він з деякого часу почав помічати на розі двох улиць під стінкою будочки з цигарками і зельтерською водою якусь жіночу постать. Лиця її добре роздивитись не можна було, тільки видно було великі очі, які пильно з ніг до голови оглядали кожного мужчину; женщин же пропускали цілком байдуже. Одягнена була в темне, в простому чорному капелюшку і завжди з зонтиком в руках, яким вона неухважно постукувала по тумбочці.

Мужчини не пропускали її поглядів без уваги. Деякі озирались, деякі починали йти помалу, потім помалу ж вертались, зазирали їй в лице і не рішуче усміхались. Траплялись сміливіші й заговорювали з нею, щось натякаючи про очі, які могли б зогріть не тільки будочку, але й чие небудь серце. Але постать нічого не одповідала, чудно іноді посміхалась і все ніби ждала когось.

Довгала вона зацікавила. Може через те, що пильніше ніж на кого другого, подивлялась на його? Хто його зна. Але він почав навіть обсмикувать до низу штани, виходячи гулять, і зачісував перед зеркалом кудлату й руду, як клочча з льону, бороду. Ні те, ні друге йому, розуміється, не вдавалось зробити як слід, але він почував себе більш підготовленим хоч би й до розмови з сією таємною жінкою.

Та чого б йому, справді, не ввійти в розмову з нею? Отто! От візьме, підійде й заговорить. А потім підуть і будуть удвох уже гулять. І нічого в тому не буде ні дивного, ні особливого.

Але проходячи повз жінчину, він мимоволі робився страшенно серйозним, настороженим і в ногах почував ва-

гу й непевність, думаючи весь час, що вона озирає його своїми чудними, уважними очима. Так тягнулось довгенько.

Але раз в один вечір, коли накрапав осінній дощик і поліцаї напнули на голови блискучі, чорні капюшони плащів, а на вулиці з'явилися мокрі шари зонтиків, жінчина раптом підійшла до його й одривисто, напружено сказала:

— Дростуйте. Хочете погулять зо мною?

Довгаль розтеряно й поспішно підняв капелюха й забурмотів щось.

— Ви нічого не маєте проти, що я підійшла до вас... так... без церемонії?

— О.. Чого ж?... Я так... Я й сам...

Довгаль для чогось навіть почав застібати піджак, але, згадавши, що в застібнутому піджаці, штани його здаються ще коротшими, розстібнувся.

Женищина ж уважно прудко роздивлялась його лице. Сама була ні гарна, ні погана і зовсім не накрашена, як чогось весь час уявляв собі Довгаль.

— Ви кожний вечір гуляєте?... — сказала вона, усміхнувшись.

— Атож... Кожний вечір... Та ви ж бачили самі...

— А ви мене помічали?

Жінчина посміхнулась. Потім закусила губу й, знов оглядівши Довгалья, рішуче сказала:

— А знаєте що? Дощ іде. Може б ми десь заховались? Га?

Довгаль озирнувся й побачив, що справді іде дощ.

— Ага... Треба сховатись. Так що ж? ходімте до мене, коли ви...

Але жінчина чогось злякалась і хапливо проговорила:

— Ні, ні. Лучче ми зайдемо в якийсь готель. Добре? Ніби ми з вокзала... Чоловік і жінка.

І пильно глянула на його.

Довгалеві якось чудно замерло в грудях, але не встиг нічого подумати і згодився. Так само якось не встиг він здати собі справи в тому, як ввійшли вони в один готельчик, котрий жінщина, очевидячки, вже знала, і опинились в поганенькому номері з ліжком без покривала й з плямами на матраці. Номерний заткнув шматок свічки в підсвішник, зашморгнув занавіску на вікні й запитав:

— Прикажете самовар?

— Ні... Дайте білизну на ліжко... І більше нічого — коротко сказала жінщина й почала роздягатись.

— Слушаю...

Довгаль машинально повісив капелюх на вішалку й стояв посеред хати. Діялось щось не зовсім звичайне, несподіване — але не можна сказати, щоб неприємне.

— Сідайте! — знов чудно про себе посміхнулась жінщина, поправляючи зачіску, не дивлячись у дзеркало. І знов озирнула Довгаля, немов при свічці вже хотіла переконатись, чи не помилилась. Видно не помилилась, бо знов посміхнулась і сказала:

— Та сідайте, чого ви стоїте... Будем говорить. Тільки я вас попережаю: можна говорить про що хочете: про політику, філософію, торгівлю, що хочете і не можна говорить про те, хто ми, звідки й як. Розумієте?

Довгаль сів і знов щось пробурмотів. Йому не часто траплялись такі оказії; він, по правді сказати, навіть ні одної такої історії не міг би пригадати в своєму життю! З повіями йому доводилось бувати і в «домах», і в готельчиках, але ся жінщина зовсім не робила вражіння повії або похотливої істоти. Очевидячки, була людина інтелігента: політика, філософія й таке инше. Говорила просто, трошки може з ніяковістю, але почувалось, що в сьому всьому не бачить нічого поганого. От тільки ся чудна посмішка.

Прийшов номерний, послав постіль і вийшов.

Довгаль скося поглядав на білу простиню і в грудях йому ще більше замірало.

Раптом жінчина сіла на ліжко й показавши рукою на місце коло себе сказала:

— Сідайте тут.

Трошки почервоніла сама і, видно, хвилювалась.

Довгаль нерішуче замнявся, потім незграбно пересів і хотів щось сказати, але зробив тільки горлом, ніби ковтнув щось і не сказав нічого.

Обом було, очевидячки, дуже ніяково.

— Ви... ви любите осінь? — раптом хрипло сказала вона і прокашлялась.

Довгаль ворухнувся, ліжко задзвеніло пружинами, але він зібрався з силами й промовив:

— Да... Люблю. Осінь... се дуже гарно...

І замовк.

Жінчина поривчасто встала.

— Фу, які ми!

Потім зразу рішуче повернулась до його, сіла знов і холодно, навіть з гордою злістю промовила:

— Ви — здорові?

Довгаль непорозуміло глянув на неї.

Але вона твердо дивилась йому в очі.

— Я вас питаю: ви здорові? Венеричної хвороби немає у вас?

Довгаль так почервонів, що борода його стала страшенно жовта, а вуха оранжеві.

— Ні... Я — здоровий...

— Я вам вірю. Ви робите вражіння порядної людини. Хочете зо мною... зостатись тут на ніч?

Довгаль рішуче розтервся.

— Я вас питаю прямо і ясно: хочете чи ні? Ну говоріть.

Довгаль пробурмотів, що хоче. Він боявся не догодити їй, — вона так сердито й грізно дивилась на його.

Після того вона зразу ж загасила свічку й звеліла йому роздягатись.

Довгаль покійно й навіть з невеличким страхом хутко роздягся й ліг, — йому разів два промиготіла думка, що вона — божевільна.

Женщина (се почувалось в темноті) роздягалась з тою ж рішучістю і, мабуть, все також посміхалась.

— І, взагалі, ви здорові цілком? Туберкульози не маєте? Говоріть правду — раптом обривисто проговорила близько над ним.

Він заворушився й поспішно сказав:

— Ні... Я той... я зовсім здоровий...

Ставало навіть моторошно. Вона немов наймала його кудись, чи до дітей своїх за репетітора, чи який чорт. Одну хвилину йому захотілось встать, одкинуть к чорту покривало з ніг і сказати, твердо, рішуче й навіть строго сказати їй:

— Слухайте! що се за комедія, нарешті!! Я, розумієте, так не можу... Се — ерунда! От що!

Але чомусь не встав і не сказав. А коли вона підняла покривало й лягла коло його, серце йому важко й з холодним заміранням застукало...

Темнота надала йому трохи сміливости. Але навіть обійми нічого не пояснили й не вивели його з якогось хвилюючого приголомшення: ся жінчина не була навіть жагучою, сладолюбивою натурою. Вона хутко заснула, чи, може приставилась, що спить, і Довгаль боявся як небудь торкнутись її. Притулившись до самої стіни, він майже

всю ніч пролежав нерухомо, не сплячи й не виходячи з свого непорозуміння.

Ранок теж не дав йому нічого нового: вона навіть не дозволила розгледіти себе, як слід. Швидко, й одвернувшись од його, одяглась, наказавши йому не вставати й не дивитись на неї, начепила капелюх і, вже повертаючись виходити, вчорашнім одривистим, холодно-недбалим тоном промовила:

— Через два дні хочете прийти сюди?

Довгаль кашлянув, зібрався з силами й, не повертаючись до неї, але вічливо посміхаючись в стіну, заговорив:

— Я, розуміється, той... Але... бачите, мене трошки, так сказати... се все... дивує... Ви вибачте, але я все таки хотів би знати... Ви самі розумієте, що...

— Вам нічого знати! — зараз же ще холодніше перебила вона. — Що вам треба знати? Нічого не треба! Я вас питаю: ви хочете прийти в п'ятницю? Хочете, — приходьте, не хочете, так і скажіть. Ну?

— Я... Ви дозволите повернутись до вас? Так, якось балакати, не знаю...

Вона не зразу одповіла, — вагалась чи що.

— Ну, можете повернутись... — нарешті дозволила.

Довгаль соромливо закутався по шию в покривало, повернувся й з несмілою конфузливою цікавістю глянув на неї. Прямо в очі йому твердо, серйозно й з легкою ніби насмішкою дивились великі, сірі, гарні очі. Але губи не посміхались. Лоб високий, упертий. Підборіддя ніжне, з виразом чогось дитячого, теплого. Бліда.

— Ну, роздивились? — нетерпляче, з легким усміхом сказала вона. — Тепер відповідайте: прийдете?

— Прийду. Але я хотів би...

— В дев'ять годин вечора. Прямо сюди йдіть. Візьміть номер і ждїть мене. Коли я прийду раніше, я вас буду ждати. До побачення!

І не глянувши більше на його, не слухаючи його, вийшла з номера.

Розуміється, Довгаль був рішуче приголомшений. Голownie, що се все вийшло так несподівано; він міг би поводитись далеко солідніше, розумніше, ну хоч би трохи вільніше, як би се все було не так раптово й надзвичайно. Але тут... Ся жєнщина рішуче не була повією! Вона не була й розпусницею, се — ясно, навіть похотливою не була вона. Що до грошей... Ну, се просто почувалось, що як би він хоч натякнув їй про се, вона б, не довго думаючи, дала б йому по фізіономії. Так уже зо всього почувалось; так що ся думка ні разу й не стала перед ним серйозно.

Що ж за чорт?! Що за людина? Чого їй треба було? Шпик? Але ж вона сама сказала, щоб не розпитуватись ні про що?

Довгаль рішив купити нові штани, постригтись, поголитись і, взагалі, прибратись на п'ятницю. В довгих штанах він завжди почував себе вільніше, упевніше, сміліше.

Читалось йому сі дні погано, а гулялось вечерами ще гірше. Скучно було і вулиці були занадто довгі та шумливі, а саме ходіння по них уявлялось просто безцільним і нудним. Чудної жєнщини не було нігде.

В п'ятницю вона вже ждала його. Той самий номерний стрів Довгалья перед готельчиком і з сонною пікою провів до номера, де вона чекала на його. Номерок був той самий. Так само проти ліжка висіло засижєне мухами дзеркало і в йому було видно покривало, яким була накрита постіль і подушка. Не подушка лежала на покривалі, а покривало на подушці. На се Довгаль якось зразу звернув увагу і почув знов приємний холод, який, правда, всі сі дні, а осо-

бливо ввечері сьогодні, часто пробігав по серцю. Жінчина сиділа за столиком і з заклопотаним виглядом дивилась на Довгала.

Довгаль повісив свій капелюх і занадто розязно підійшов до неї з простягнутою рукою та жартовливою посмішкою. (Треба до чести його сказати, що він у ту хвилину сам почував нікчемність своєї посмішки, але не міг чомусь зігнати її. Від того вона була крива трохи й видно, що роблена.)

Жінчина похмурилась, дуже уважно обдивилась його з ніг до голови, зупинилась на нових штанах, на підстриженій бороді і ще більше нахмурилась, ніби всі ці зміни дали їй ще більш клопоту. Жартівливої ж посмішки наче не помітила.

— Добрий вечір — промовив Довгаль.

— Добрий вечір — сухо одповіла вона й ледве торкнувшись його руки своєю, зараз же одняла й одвернулась. Потім зразу ж встала й, не дивлячись на його, сказала:

— Я відчуваю себе стомленою і хочу лягти. Ви нічого не маєте проти?

І, не дожидаючись його відповіді, нахилилась і загасила свічку.

Довгаль застиг з своєю посмішкою й якоюсь фразою, що хотів сказати і яку в той же мент забув.

Крізь верхню частину вікна стало видно темну покрівлю якогось будинку, а за нею туманно-брудне сяєво від вуличних ліхтарів. На столик від сього сяєва падало легке-легке світло, вся ж кімната була у тьмі.

Жінчина шаруділа спідницями, стукала черевиками, але дихання її майже не чуть було.

— Чого ж ви не роздягаєтесь? — почувсь її холодний голос.

І раптом за ним розлягся такий дзвінкий, заразливий дитячий сміх, що Довгаль ще більш оторопів.

Але так же раптово, як і почався, регіт скінчився. Задзвеніли й зарипіли старі пружини і на темнім ліжку завозилась біла пляма її постаті.

Довгаль все стояв на одному місці. Потім глибоко зітхнув, провів рукою по лобі й тихо рішуче сказав:

— Ні, як собі знаєте, се щось таке... що я абсолютно не розумію. Як собі хочете, се неможливо так... Я перш усього, не... не скот якийсь... І при тому...

Женщина якось вся страшено затихла. Довгаль зупинився. Він чогось ждав.

— Ну, далі? — надзвичайно спокійно зачувся голос з ліжка.

Довгаль оживився.

— Далі? Далі... се все чудно якось виходить. Схатаємність... Ви мене простіть, я, може, так сказати, не делікатно... Але ж ви могли б і до мене трохи жаліст мати. Ви розумієте, що так же не можна...

— Чому?

— Хм!

Довгаль не міг виразно сказати чому.

— Вам не подобається, що я засміялась? Я засміялась тому, що ви... смішний... І се так, справді, трохи комічно...

Зовсім не те, зовсім не те! — горяче скрикнув Довгаль. — Я може справді, смішний і комічно... І... Але тут не те... Тут не те... Ну, ви хіба самі не розумієте, що... що наші відносини... Чудні!

— Чим чудні?

Довгаль знов збився.

— Ну, хоч би... хоч би тим, що ми не балакаємо.

— А вам се для чого?

Голос робився все гостріший, сухіший, почувалось, що набирається якась енергія, котра вихопиться вибухом.

Довгаль невиразно хотів сього.

— Як то для чого?

— Ви не хочете бути скотом? (Пружина зарипіла і на стіні забіліла пляма, — вона сіла.) Так от же що я вам скажу, слухайте: ви — скот. Розумієте? Не через те, що ми мовчимо і... так зійшлись. Чуєте, зовсім, зовсім не через се, а через те, що ви знаєте, ви... ви признаєте, думаєте, що се скотство і так робите. Чуєте? А тепер я вас питаю, — ви хочете після сього zostаватись зо мною? Хочете, то роздягайтесь і йдіть сюди, а не хочете, то забірайтесь.. Але — (додала вона послішно, й з новою хвилею роздратовання) — ні в тому, ні в тому разі я прошу вас не підіймать таких балачок.. Хочете, приймайте сю умову, не хочете, я вас не силую.

Знов пружини задзвеніли, заскрипіли, біла пляма зсунулась з стіни у низ, — вона лягла.

Довгаль вражено стояв і не рухався. Він думав, що після сього, розуміється, треба мовчки підійти до вішалки, взять свого капелюха і, ні слова не сказавши, вийти. Але почував, що не підійде до вішалки, не візьме капелюха і не вийде.

Він кашлянув і скрививши губи в посмішку промовив:

— А ви самі... думаєте, що се не... скотство?

Женщина довго не відповідала, так довго, що Довгаль устиг прислухатись, як по коридору хтось швидко пробіг і десь мабуть одчинились двері на хвилинку, бо хвилею пробіг гомін голосів і затих.

Женщина ворухнулась і Довгаль весь насторожився.

— Думаю... — (вона ще ніби вагалась, чи варто з ним говорити, чи ні) — я думаю, що в сьому скотства ніякого нема.

Замовкла і раптом гордо й сердито додала:

— Инакше я сього б не зробила!... Ну, ви будете роздягатись, чи ні?

Довгаль ніяково скривив губи в посмішку й сказав:

— Буду.

І почав роздягатись, весь час криво й насмішкувато посміхаючись у тьмі.

Женщина не рухалась.

Він ліг, зітхнув, але тут же немов в одчаю якомусь жадно і міцно обняв її.

— Чекайте... — помалу й легко одвела вона його руку.

Голос був такий, як у людини, що заклопотано думає про щось і їй заважають. І думає не про того, хто заважає

Довгаль замер.

— Скажіть: у вас були коли небудь діти? — раптом спитала й додала: — Тільки — правду! Як що не хочете сказати, то не говоріть, скажіть, що не хочете сказати, але не брешіть. Можете не говорити, де, як, коли, законні, чи не законні (в сих словах чулась легка іронія) мені се не важно. Я хочу знати, були, чи ні?

— Були — тихо сказав Довгаль.

— Давно?... О, я не для чого небудь, я просто так... Коли хочете, то...

— Ні, недавно.

— Ви після того не були хворі нічим таким, після чого не буває дітей?

— Для чого всі ці питання? Ви боїтесь, що... наші відносини... дадуть наслідки...

— Мені треба знати, а з наслідками я сама знаю що робити. Можете про се не турбуватись, не балакати і навіть не думати. Чуєте? Так була яка небудь хвороба?

— Ні... — твердо й з полегкістю сказав Довгаль і знов ще з більшого жадністю обняв її.

Вона не противилась.

Він цілком і безнадійно закохався в сю чудну жінчину. Не пройшло й тижня, як вони стрілись, іменно стрілись, а не зазнайомились, як він уже не міг не мати що хвилини образа її перед собою. Він нічого не знав про неї, не знав навіть як її зовуть, не бачив ні разу докладно ні лиця її, ні тіла, вони майже не балакали між собою, а останніми часами дійшло до того, що як тільки він з'являвся на порозі номера, вона зараз же гасила свічку й починала роздягатись. Приходила вона завше раніше від його, ніколи не пропускала дня побачення і раз-у-раз акуратно платила в свою чергу за номер. (З сього приводу у їх вийшла суперечка: Довгаль хотів сам платити, але вона рішуче йому се заборонила і помирились на тому, щоб платити по черзі.)

Вона сама ніколи перша не обнімала його і в обіймах не виявляла особливої жаги; але, видно, не зоставалась байдужою. Разів два-три, мабуть, захоплювалась і шепотіла щось ніжне й жагуче, але тут же спамятовувалась і була потім трохи холодніша з ним.

Вранці перша вставала й наказувала йому лежати одвернувшись до стіни, поки не виходила з номера.

Довгаль уже звикся з сим, не сперечався, не змагався й не пробував порушити тайну. Йому самому навіть подобалось се. Та чи подобалось чи ні, а він просто не смів перечити (як сам признавався), а не смів тому, що любив її так, як нікого до тої пори не любив.

Так пройшло мабуть місяця півтора.

Останніми часами жінчина стала якась тривожна і заклопотана. Вони й так мало балакали між собою, а то й

зовсім не говорили нічого. Але не дивлячись на се, Довгаль чутко помічав її настрій і теж непокоївся й трівожився. Розпитувать її не смів, хоча разів зо два й робив якісь натяки. Але вона удавала, що не розуміла його. Він і зовсім замовк тоді.

Замовкнув, то замовк, але кожного побачення ставав смутніший й смутніший — так, що нарешті й вона му-сіла помітити се.

— Що з вами? — раз несподівано спитала, лежачи поруч його на ліжку лицем догори.

Довгаль стрепенувся, але й тут же затих.

— Ну? Хочете сказати мені?

— Смутно мені... — з ніяковістю прошепотів він, немов соромлячись, що такий великий і, здавалось би, дубовий, може сумувати.

— Чому ж вам сумувати? — неухважно й цілком бай-дуже знов кинула вона.

— Того, що в а м сумно.

— Мені? А вам же, що до того?

— Я вас люблю...

Женщина раптово повернулась до його.

— Що-о??

Довгаль і сам здивовався собі, він і сам не ждав, що у його вискочить се признання.

— От се маєте... — здивовано й насмішкувато протягнула вона. Потім помовчала й чудно додала:

— А проте, може се й лучче... Ха! Таки напевне лучче... Справді, любите?... — і з ласкою поклала на його руку.

Довгаль схопив сю руку і жагуче, з дитячою побожністю міцно притулив її до грудей. Здавалось, що ось-ось він зашепоче, як діти:

— Нікому, нікому не дам! Моя ручка!

Але він мовчав. Мовчала й вона і Довгаль чогось уявлялось, що вона повинна чудно посміхатись.

— Ви не можете мені сказати, що вас... ніби тривожить? — несміло й ніжно спитав він.

— Ні, не можу... ласкаво, але твердо прошепотіла вона.

Він зітхнув, але руки не випускав. А вона й не пробувала однімати її, чи їй теж було приємно так, чи просто задумалась і не помічала, де її рука.

І от одного вечера Довгаль, прийшовши на побачення, не застав її. Се було перший раз за весь чась знайомства. У Довгалья чогось болоче стиснулось серце, але він досить спокійно сів у номері й став ждати її.

По коридору бігали й ходили чийсь ноги, примушуючи кожний раз напружуватись чеканням його серце. В сусіднім номері хтось співав, підграючи на гітарі. По шибках стукав дощик, роблячи таке вражіння, немов хтось стояв коло вікна і від нудьги дріботів пальцями по склу.

Пройшло з півгодини і Довгаль уже з глухим і понурим одчаєм постановив, що вона не прийде. Але не вставав і сидів, кожний раз жадно прислухуючись до ступнів у коридорі.

Раптом несподівано одчинились двері і ввійшла вона.

— Фу, дощ який! Вимочив... Я сьогодні спізнилась трохи. Вибачте, голубчику, так спішила, так спішила... А ви скучали?

Вона чомусь не роздягаючись, обгрусювалась і... була вся зовсім инша. Очі блищали, блідуваті щоки горіли рум'янцем, губи морщились радісною посмішкою.

— Ждете довго? Довго? Бідненький! Думали може, що не прийду?... Драстуйте.

Довгаль моментально розцвів. Схопив її руку і з захватом дивився на неї.

— Що з вами? Що з вами? — заглядав їй в лице, не випускаючи руки й сам почувуючи, як йому стає в грудях легко і просторо.

— Зо мною? — скинула вона вгору головою й засміялась. — Зо мною тепер усе гарно!... Ох, голубчику, гарно надзвичайно!

Вона перший раз називала його так, перший раз вона говорила з ним таким тоном. Була зовсім, зовсім инша!

Довгаль від хвилювання навіть встав (все таки не випускаючи її руки).

— А не можна знать чого? — обережно нахилився він до неї.

Вона зиркнула на його немов провіряючи, чи можна сказати йому чи ні.

— Хм!... Право не знаю... Я б сказала вам, як би ви дали мені слово, що...

— Я, в чому хочете, дам слово!

— Чекайте... Слово тому, що ви... що ви сьогодні нікуди зо мною не підете і не вийдете з номера раніше, як через півгодини після мене...

— Як?? — широко розплющив очі Довгаль. — Хиба ви сьогодні не будете ночувать?

— Ні! — радісно качнула вона головою. — Ні сьогодні, ні завтра, ніколи... Даєте слово? І мені зараз треба йти, спізніюсь на поїзд.

Довгаль зблід і розтеряно дивився на неї.

— Як «зараз»? Значить, се — кінець?...

Вона немов не помічала ні блідости, ні розтерянности, ні питань його.

— Ну, ну, швидче! Говоріть: даєте слово?

— Даю... — тихо сказав він, сказав без всякого інтересу, неуважно, прибито, мабуть забувши сам, про що дає слово. В очах несміло, покірною стояв ниючий біль.

— Ну, так слухайте!...

Й немов даючи йому час приготуватись до великої, радісної новини, немов впиваючись сама змістом невимовленого слова, вона зробила павзу.

Довгаль приголомшено без цікавості ждав, — що там, мовляв, вона може ще сказати йому!

Женщина блиснули очима й тихо, помалу сказала:

— Я... — ва-гіт-на. Чуєте?!

І враз з таким нестриманим, гордим захватом одкинула назад голову, такою радістю, світлою, ніжною, засіяло все лице її, стала вся такою ясною, дивною, що Довгаль зовсім розтервся й з зачарованням дививсь на неї.

— Чуєте, голубчику мій: я — вагітна, я — мати! Ой, як би ви знали, як я боялась весь час! Господи!... Ну, та ви нічого не можете зрозуміть. Ви...

— Чекайте! — раптом трівожно скрикнув Довгаль, очутившись. — Ви ж самі казали, що... Як же се так?

— Ха-ха-ха! — радісно, любовно засміялась вона. — Обдурила вас? Правда? Ах ви, голубчику мій! Ну, а як же мені було бути з вами? Ну, сказати, що я хочу собі мати дитину без всяких там ваших шлюбів, батьків, кайданів і такого іншого? Хто його зна, може б ви почали мені мораль ще читать... Так я вас взяла та й обдурила. Правда, молодчина? Ха-ха-ха!... Ну, ви не сердьтесь... І те, що я з вами поведилась трошки... ну, не так привітно, так то все — дурниця. Чуєте? Ви — дуже, дуже хороший і я вам страшенно вдячна. От і все. А тепер прощайте. Мене ніколи не шукайте. За «наслідки» не турбуйтеся, дитина моя, чуєте? тільки моя. Ви — просто... ну, вроді штучного апарата були, без якого не можна обійтись. Розумієте? Ну, от і все. Не сердьтесь, не сумуйте і не згадуйте поганим. А

про те, як знаєте! А я вам дуже-дуже вдячна. Ну, тепер пустіть руку, постарайтесь зараз же забуть мене і, взагалі, дивіться на се все, як на якусь таємну пригоду, більше нічого. Ну, пустіть руку. Прощайте, я дуже спішу.

Вона ще раз на порозі озирнулась, радісно крикнула «прощайте» і зникла.

Довгаль розтерцяно, приголомшено, широкими очима дивився їй вслід і довго стояв непорушно. Потім, як п'яний, зняв капелюх, одяг і помалу вийшов.

За номер вже було заплачено, — се був день її черги. Довгаль тихо поплентався до дому.

ЧУДНИЙ ЕПІЗОД.

Чого сумно стискується серце, коли дивишся на красу? Чому хочеться тужно схопити голову в руки і ридать гарячими сльозами? Чому? А чому в тих сльозах і ніжність є; і радість, і журба і безнадійність?

А я знаю. Тепер я вже знаю, а до того вечора, навіть в той самий вечір, як трапилась зо мною ся незначна, дрібненька подія, я ще не знав. Я думаю, Наталя і досі не знає. Та й не треба їй знати.

Мене з Наталею познайомив сум. Я вперше побачив її у трамваї. Я читав газету, коли вона ввійшла. В газеті було про те, як люди вбивають одні одних, як самі себе вбивають, як крадуть, ріжуть, плачуть, обдурюють, одним словом все те, що не має ніякого відношення до радості, сміху, (про се — ви помітили? — ніколи в газетах не пишуть). Я читав про все се і мені було байдуже. А коли вона ввійшла в вагон, коли спокійно зупинились в моїх очах її очі, мені раптом захолонуло в грудях. Мені стало безмірно журно. Мені захотілось обнять залитого жиром мого сусіду і поцілувать його в трьохповерхову шию. Хотілось закрити лице долонями і сидіти нишком, слухаючи дзвін туги, невідомої, солодкої туги у грудях.

І потім се саме завжди виникало в мені, коли я вдивлявся в Наталю. Навіть тоді, як обняв її вперше, як задріжало її тіло в моїх руках, навіть тоді сум не зник з мого серця. Я се напевне знаю, він не зник, він тільки сховався від полумя жаги.

А Наталя й досі не знає, чому так сумно, так тужно так болюче-солодко дивитись на красу. Що краса у неї велика, вона се знає, о! се вона добре знає.

В той самий вечір вона сама се сказала мені:

— Ти думаєш, я собі ціни не знаю? Ого! Захочу завтра ж матиму автомобіль.

(Вона страшенно любить автомобілі.)

— Не віриш? Посміхаєшся?

Я вірив, але посміхався зовсім од иншого.

— І матиму! Мені надокучило їсти картоплю і вкриватись одним плащем.

(У нас були такі обставини, що ми годувались одною картоплею і вкривались тільки плащем.)

— Мені надокучили твої дурноваті мрії. Так, надокучили! О, се я тобі щиро говорю. Я — не свята... К чорту! Давай мені грошей, а не пісень. Грошей! Розумієш?

Вона, дійсно, ніколи так щиро не говорила. Я сидів похиленою головою, а тут підвів її і подивився на Наталю. Ах, яка ж вона гарна була! Боже, вона була така гарна, що хотілось бахнути сею головою об кінець столу і розбити її, як негодящий горщик.

— Ну, чого вилупив очі? Почнеш нотації читать за цинізм? Можеш! Я — не свята. Мені надокучило бути святою. Годі! Мені треба грошей, от і все. Ідеали, шукання великий дух і подвиги можеш лишити у себе. Се мені не підходить. Так, так! Що? Не ждав?

Я таки не ждав. А може... а може й ждав, бо чого ж так сумно, чого так тужно стискувалось моє серце раз-у-раз коли я дивився на красу її тіла?

Я їй нічого більше не сказав. Я навіть плащ не взяв з собою і мовчки вийшов з хати.

Пізно було вже. На вулиці туман, як наміткою обгортав ліхтарі. Прохожі з піднятими комірами і руками в кишенях поспішно минали повз мене. Вони знали, куди

йшли. А я не знав, тому й не поспішав. Я навіть рук не ховав у кишені і коміра не піднімав. Я тільки посміхався. Але коли б хто небудь взяв ту посмішку з губ моїх і розпустив її в чомусь такому, де можна розпустити і сміх, і плач, то в посмішці моїй мабуть не дуже багато виявилось би сміху.

На розі одної вулиці я зупинився. Тут часто я піджидав Наталю. Часто ми проходили тут, щільно пригорнувшись одне до одного. Тут також часто з'являлась одна постань, від якої у нас жалісно й з гидливим страхом стискувалось серце.

Так, ми тут часто проходили. Ми спішили до дому. Дома нас чекала холодна картопля і плащ.

Хм! Куди ж тепер мені йти? У всякому разі не здобувать же грошей. Розуміється. Але все ж таки куди?

Туман і вулиця були вохкі, холодні, але все таки тепліші, ніж той клубок, що давив мені груди. І я пішов знов по вулиці, в тумані.

І раптом зо мною хтоєсь порівнявся. Я озирнувся. То була та сама істота, яку ми часто зустрічали на сих улицах. Се було те саме жалке, страшне створіння, яке викликало в нас якийсь містичний страх і бажання ще тісніше пригорнутись одне до одного.

Вона з'являлась завжди якось несподівано, як дух; завжди з'являлась на самих безлюдних місцях. Ми сумнівались, що вона простітутка, хоча не раз бачили, як вона підливала, наче тінь до якого небудь прохожого. Але той, глянувши на неї, моментально одвертався й поспішно одходив. Ми иноді балакали про неї і Наталя не раз питала мене, невже знаходяться мужчини, які можуть піти з сим страховищем, з сим привидом!

Дійсно, вона була як привид, як мара простітуції, як страшний символ прокаженої професії. Одягнена була завжди однаково, немов вже цілі віки ходить тут що ночі. Та

й на віщо, справді, марі міняти туалет? Завжди в довгому сірому пальті, складки якого не хитались, коли вона пересувалась під стінами, повз глухо замкнені двері та вікна крамниць. Завжди в старомоднім темнім капелюху, з якого на лице звисала густа, сіра вуаль, завжди з парасолем в руці.

Ми раз зустрілись з нею під ліхтарем. Крізь вуаль на нас глянуло таке страшне лице, що мені аж ноги ослабли. Якесь надзвичайно бліде, з вимученими очима, підведеними як звичайно у всіх простітуток, з намальованими губами, але такого рисунку, який може бути тільки в мертвяка.

Чого вона ходила темними ночами по-під стінами? Невже можуть бути такі мужчини, що ідуть з нею?

Хм! Наталя сумнівається.

Я ще раз озирнувся й посміхаючись подивився їй в лице. Се лице цілком відповідало тому, що було мені в грудях.

Ще не ставало, щоб я почав цілувать се лице, щоб се створіння милувало мене.

А чому ні? Хе! Вона, певно, як раз для таких, як я зараз, і призначена.

— Добрий вечір — промовила вона тихим і, правду казати, мельодійним голосом.

— Добрий вечір! — голосно одповів я, все таки посміхаючись.

Вона пильно вдивилась в мою посмішку, обвела розрізненими очима моє лице, груди і так же тихо й рівно спитала:

— Гуляєте?

Я розреготався.

— Розуміється, гуляю! Я люблю в чудову погоду гуляти по вулицях.

Вона ще раз зупинила на мені свої мертві очі. На лиці запудренім до мертвої непорушности не мигнуло нічого, немов вона вже звикла й до такого сміху і взагалі до таких добродіїв, що гуляють в чудову погоду по тихих улицах.

— Ходіте зо мною? — нахилила вона голову.

— Куди?

— Ну «куди». До мене.

— Чого?

Вона подивилась на мене.

— Ви не знаєте?

Я теж подивився на неї. Якийсь прохожий під зонтиком озирнувся на нас. Глянув на неї, потім швидко на мене і на лиці його я прочитав немов здивовання, усмішку, і жаль до мене.

А що б то сказала Наталя? Хе!

— Підете? — спитала вона, нахиливши знов голову.

Мені раптом стало так холодно, що аж по голові пройшов мороз, не від того, що я був в одному піджаку, а від чогось иншого, від чого навіть на екваторі людині стане холодно.

— В мене немає грошей — хмуро й холодно сказав я.

— Ви мені колись оддасте.

Хм! Ся мара рішуче хотіла замінить мені Наталю. Чудово.

— Ходім — сказав я.

Вона мовчки повернулась і пішла вперед, майже беззвучно ступаючи по мокрому тротуарі. Сіре пальто, схоже на саван, рівно, не коливаючись, звисало до самої землі.

Я посміхався, але йшов рішуче за нею. Ми йшли недовго.

Жила вона на шостому поверсі, в мансарді, в маленькій кімнаті, в якій одна стіна з вікнами була зрізана до половини і на ній лежала покрівля. Один куток був

запнутий якимсь сірим покривалом, в другому ліжко стояло широке, спокійне. На стінах висіло багато ґравюр.

Се були знімки переважно з клясичних річей. Багато роденівських. Я се помітив зразу. Де вона могла взяти їх, ся мара, й на віщо вони їй?

— У вас ґравюр багато, — сказав я.

Вона якось злякано подивилась на мене, немов я хотів одняти в неї сі ґравюри.

— Ви любите їх чи вам подарували?

— Люблю, — тихо сказала вона й почала швидко, поспішно роздягатись.

Я присів на стілець біля столу і схилив голову на руки. Сміяйтесь уже не хотілось... Хотілось... Ні, кінець!

— Вам тяжко? — почув я біля себе тихий шепіт.

Я підвів голову й засміявся їй в лице.

— Чого мені тяжко? Того, що піднявся на шостий поверх? Се ще не велика біда. Буває й гірше... Еге ж. Ну, так ми будемо спати тепер? Чудесно... У вас тут затишно... А, що то в кутку? Друге ліжко? Може для визначних гостей?

— Ні, там висить моя одежа.

— Одежа? Ну, все одно... Хоч би й серце там висіло, плювать. Е, на все плювать і більше нічого. Правда?

— Правда — тихо кинула вона, а сама дивилась на мене пильно-пильно. Їй богу, у неї були гарні очі... Ні, не очі, погляд. Очі були погані, рибячі, тут уже нічого не зробиш. Але погляд їх був гарний. Ах, як би так уміла Наталя дивитись своїми очима. Е, плювать!

— Так, значить, роздягатись? Чудесно. У вас багато гостей буває?

— Ні, не дуже...

— Не дуже? Ну, все одно.

А, може, взять одягти капелюх і піти собі?

— Я негарна і до мене мало йдуть.

— Хиба?

А Наталя така гарна, що...

Мені так зацеміло в грудях, що хотілось упасти додолу й скрюченими пальцями гребти по підлозі.

Я криво посміхнувся до неї. Не думаю, щоб в сій усмішці вона прочитала радість.

Обережно, ласкаво торкнулась моєї руки і ніжно погладила її.

І дивна річ, мені стало раптом тепло в грудях, стало жалко себе.

— Ви всякого так милуєте?

— Кому тяжко.

Ні, рішуче в голосі її було щось надзвичайно хороше, щось кротке, сумне, але тим сумом, який виникає з тлибодкого розуміння.

— Чого ж ви думаєте, що мені тяжко?

Вона посміхнулась і, нічого не сказавши, одійшла, зупинилась коло столу й задумалась. Світло лямпи прибите зеленим абажуром клало зеленувато-сірий кольор на її негарне обличча. Вона здавалась мертвяком, що задумчиво міркує над прожитим життям, що з темряви й тиші домовини все бачить, розуміє і сумує кротким покірним сумом.

— Кому самому тяжко, той може зрозуміти й другого.

І сказавши се, вона винувато й боязко подивилась на мене, злякавшись, що посміла прирівнять себе до мене.

Я знов устав і почав ходити по кімнаті. Як би я міг узяти, здушить руками груди і видушить, як з мяча повітря, те що давить їх. Боже ж, як давить!

— Слухайте! У вас нема вина?

— Ні, нема...

— А той...

Хм! Шворка у неї напевне знайшлась би. А проте, к чорту.

— Ну, чого ж ви не роздягаєтесь? Роздягайтесь.

— Я мушу загасити лампу... — тихо сказала вона.

Я подививсь на неї. Дійсно, їй не можна було роздягатись при світлі. Але се як раз те, що мені треба було.

— На віщо гасить? Не треба. Я не люблю, коли темно. Я люблю світло, сміх, радість.

І я засміявся навіть.

— Чого так дивитесь на мене? Не вірите? Тут нічого дивного немає. Всі люблять світло й радість. Може маєте ще свічки? Палить і їх. Хай буде у нас свято. Є свічки? Давайте! Запалимо у всіх кутках. Щоб різало світло очі! Щоб все видно було. В кожному кутку по дві, по три свічки... Геть одежу... З того кутка! Світла у всі кутки.

І я схопив за край простиню й шарпнув за неї. В сей мент за мною почувся перерваний крик, але я так і замер з простинею в руках! у кутку на двох ящиках стояла нескінчена скульптурна робота. Се була надзвичайно огидлива жінка, така огидлива, що не можна було одірвать очей. Се було щось вражаюче, щось несподівано, дивно-приваблююче, жахливе й разом з тим повне якоїсь таємної туги, солодкої, смокчучої, якоїсь тихої печалі.

— Що за чорт? — озирнувся до хазяйки. Вона стояла позад мене й винувато-жалко посміхалась.

Страшно схожа була на ту жінку!

— Се вас хтось ліпив?

Вона, нічого не відповідаючи, хотіла взяти у мене простиню й накрить роботу.

— Чекайте! — нетерпляче одпихнув я її. — Відповідайте, хто се робив?

Вона зробилась хмурою. В лиці її став той самий вираз, що у жінки, навіть губи склались так само болюче й привабливо. Якась краса засвітилась в сих гідких, по-

мятих рисах. Так, так! Се була краса, се було щось неймовірне, абсурдне, але тут була очевидна краса.

— Се я ліплю... — сказала вона, дивлячись на фігуру жінки. А жінка дивилась на неї і, здавалось, вони обидві розуміли одна одну.

— Ви?... Себе?

»Мара« посміхнулась. Щось з нею зробилось, якась зміна. Десь зникла винуватість, боязність. Похиливши голову, вона помалу сказала:

— Може й себе. Може те, що є у кожного... Хіба ні?

І різко підвівши голову, глянула на мене. Я перевів очі на фігуру. Справді, в ній було щось знайоме мені, щось близьке. Справді...

— Чудова робота — пробурмотів я.

Мені хотілось сказати щось інше, але я не знав, що саме.

— Ви думаєте? — спитала вона.

— Так, я думаю...

Ах, що ж було в сій фігурі мені таке знайоме? Очі? Одвислі, висхлі від розпусти й мук груди? Викривлені звірячими інстинктами щелепи? Губи, в яких стоїть скривлена мука? Чи та тута, та кротка, затамнена печаль, що якось вмістилась десь між губами, десь під низьким лобом, поміж обвислими очима?

Я взяв стілець, сів і став дивитись в чудну фігуру. Її погляд напрямлений був кудись повз мене до «мари», немов вона байдуже й суворо давала розглядати себе, скільки я хочу.

Ми всі троє мовчали. З колін фігури спадало додолу глиняне покривало. Ноги вражали чудними неймовірними, але без сумніву істнующими лініями. Такого тіла не можна найти, але воно єсть. Єсть у кожного з нас. Навіть... Ах!

Мене раптом немов ударило в мозок. Яка схожість з Наталею!

Я схопився з стільця й розтертяно став дивитись на ідіотську роботу. Що за дурниця! В чому? Де? Що за нісенітниця?!

«Мара» тихо торкнулась моєї руки. Я озирнувся.

— Вас хвилює се?

Я знову сів. Яка нісенітниця! Я багато думаю про Наталю й вона мені ввижається навіть в такому страховищі.

Я посміхнувся.

— Вас хвилює моя робота?

— Вона чудна дуже. В ній щось є... Давно працюєте над нею?

— Шість місяців...

Рішуче, воно вабило до себе, се страховище! Тягнуло очі, тягнуло серце і дихало в нього своєю чудною красою й тугою, своєю огидою й мерзотою.

— Я хочу дати образ людини...

— Людини?

Я повернув голову й знизу вгору дививсь на «мару». У неї був тепер той самий вираз губ, що у жінки. Вона дивилась у дзеркало, коли ліпила ті губи. І очі свої дала їй. І сей сплющений ніс, як роздавлена ногою слива.

— У кожної людини є краса й огида. В різних формах... Але є... Мусить бути. Хиба ні?

Я мовчав.

— Неодмінно є... І краса й огида... Тільки іноді краса так захована, що не видно. Або огида ховається за красою... Я хочу їх виявити поруч... Хиба ні?

Вона занадто часто вживала се «хиба ні?» Я все таки мовчав і дивився на її роботу. І де далі дивився я, то тепліще й легче ставало мені в грудях... Немов те, що душило, розпірало їх і не давало вільно дихать, помалу якоюсь дірочкою виходило з мене.

Се було чудно, але я не хотів боротись проти сього. О, ні! Я хотів слухать далі сей мельодійний, трохи надтріснутий, немов срібною емалю вкритий голос чудної жінчини. Я хотів не рухатись і не розбивати тиші ночі, в якій здавалось жили тільки ми троє та невеличка, чепурненька лампа на столі. Сумом гармонії краси та огиди були повіті кутки сієї кімнатки в серці чорного, великого, заснутого города.

Тугою химерної гри життя дихали риси дивної роботи. Біля мене стояла жінчина, голос якої був голосом тої роботи. В грудях моїх прокидався сум.

— Ви — художник, правда?

— Я?... Так, я художник...

— Я се зразу побачила... Мені се приємно. Я давно хотіла показать. А не сміла... Тепер бачу, що роблю те, що слід. Я рада...

Вона хвилювалась. Ступила кілька кроків у бік, вернула, потерла руку об руку. Потім з легка торкнулась мого плеча.

— Вам тяжко?

Я мовчки хитнув головою, хоча мені було вже не тяжко.

— Ви маєте якесь горе? Вибачте мені, що я... питаю про се... Але ви мені подобається...

Мені приємно було слухать се, хоча я не поворхнувся. Вона помовчала.

— Вам ніколи не здавалось, що всяке горе то є рід некраси?...

Я не рушивсь. Не хотілось, хай говорить, хай звучить за мною тужнотихий, надтріснутий голос.

— Мені так часто здається... Того негарні такі нещасливі... Негарні не тільки лицем... Взагалі негарні. Хиба ні?

Я глибоко зітхнув. Ся жінщина зазнала горя, зазнала дум його. Вона, мабуть, не раз схилившись над ним, роздивлялась його, як роздивляються на рану.

— Що ви мовчите? Вам не хочеться балакати?

Мені зразу якось здалось все се страшенно чудним. Ся маря, чепурно з артистичним смаком убрана кімната, гравюри і фігура за покривалом. Я встав і озирнув мою хозяйку з ніг до голови. Вона стояла, звівши руки вздовж тіла і дивилась на свій твір. І в очах її була та сама печаль, що в очах її твору. Вона сама була твором.

— Ви давно працюєте?

Вона здригнулась і повернула до мене лице.

— Що ви сказали? Вибачте, я не...

— Я сказав — ви давно працюєте?

— В чому?

— В чому? В скульптурі, розуміється.

— Ні... Не більше року.

— А... а в проституції?

Вона похилила голову.

— Я не можу знайти такої роботи, щоб зароблять нею вночі.

— Я вас про те не питаю. Я питаю, чи давно ви в сій професії.

Я говорив з нею, як суддя. І вона почувала, що я маю право так говорити. Через що?

— З того часу, як я стала працювати в скульптурі, я займаюсь сією професією.

А вдень ви ліпите?

— Так.

Для чого я питав її про те усе? Бог його знає. На мене найшла втома. Я знову сів на стілець верхи, спер голову на спинку його і застиг. Там десь далеко в порожнім ателіє спокійно спить Наталя. Хай спить. Завтра вона знайде оцінку своєї краси. Хай знаходить.

— Слухайте! — раптом підвів я голову. — А ви не пробували дати вираз цього єднання краси й огиди так, щоб в гарних зовнішніх формах виступали огидні внутрішні? Ні?

— Ні, я так не пробувала. Се важче...

— Важче? Хм! Се, справді, важче... Але се більше вражіння...

— Атож... більше...

— Се мусить викликати страшений сум. Правда? Мусить схопити болочою мукою серце від такого єднання. Га? Правда? Дать таку красу, таке єднання дать, щоб видно було... Ах, ні! Я не те кажу... Мені бракує думок... Але я тепер розумію... Тепер я розумію.

І я знов схилив голову на спинку стільця. Я справді тепер розумів, чого навіть в найчистіші хвилини раювання з Наталіної краси моє серце стискувалось невідомим тужним сумом, чого хотілось оплакувати когось чи щось гарячими сльозами і чого в тих сльозах і ніжність була, і радість, і журба і безнадійність.

ТАЙНА.

(Виривки з щоденника.)

Рішуче сей дідуганчик комік. Зустрівся з ним на сходах і тільки хотів уступитись йому з дороги, як він хитнувся, спіткнувся та так і брикнувся б у низ, як би я не підхопив його. (Страшенно він легесенький і пахтить весь застарілим, французьким тютюном і чимсь дідівським.) Він трохи зблід, я се виразно бачив. Але коли я його поставив на ноги, він взявсь рукою за стіну, постояв трохи й не слухаючи моїх запитань, сказав:

— Ви, розуміється, ждете, що я вас буду дякувать?

На мене не дивився. Лице його зблизька здалось мені ще більш сірим. Ніс у його гарний, крючковатий, очі чудні, гострі, болючі й... хворі. Над ними настовбурчені брови, які немов два пси стережуть їх від ворогів.

Я засміявся, бо я таки справді ждав, що він, як і всі вони, сі Французи, засипле мене фразами подяки.

— Ви часто смієтесь, — сказав він таким тоном, немов ставив мені се на увагу.

Я не переставав посміхатись.

— Коли мені смішно, я таки сміють, — сказав я.

— А тепер чого смієтесь?

Щось чудне, їй-богу, в його очах! Щось таке, що мені й моторошно й приємно стало, коли він зупинив їх на мені.

— А тепер сміюсь того, що справді ждав, як ви почнете дякувать.

Він пильно озирнув мене.

— Ну, так я вас не дякую, — хмуро кинув він і пішов у низ.

Я подивився вслід йому. Раптом він озирнувся і сказав:

— Ми всетаки будемо знайомі? Правда?

— З великою охотою.

— Моє прізвисьце Лярош.

— Чудесно. А моє Передерієнко.

— Як??

Він широко розплющив очі. Я засміявся. Се вічна історія з моїм прізвисьцем, воно наводить жах на Французів.

— Передерієнко — повторив я.

— Ні, я сього не вимовлю — рішуче й суворо покрутив він головою. — Та мені й не цікаве ваше прізвисьце. Adieu!

— Adieu!

От такий комік! Цікаво, чи він буде тепер стукати мені в стінку, як я після десятої вечера почну співать?

Я не бачив його днів два. Співав до десятої й після десятої, він не стукав. Я знаю, що се неприємно, коли сам не співаєш, а співає хтось инший. Але я не можу не співать, — мені нема чого більше робити. Коли я не співатиму, то мушу повіситись. Я так постановив уже давно. Вчора й позавчора я пробував стояти біля ломбарда, там купують люде всякі речі й може комусь важко нести буде їх додому, то я занесу. А за се вони дадуть мені якусь пару су.¹⁾

Але се не так легко. Я простояв два дні й мене не допустили ні до одного покунця. Одна дама хотіла вже дати

¹⁾ Су — на наші гроші — біля двох копійок.

мені вазочку, але з-під самого мого носа вихопивсь «професіонал», вирвав вазочку з рук дами й рішуче, навіть строго пішов уперед. Дама злякано побігла за ним.

Коли я буду мати такий же успіх ще два дні в шуканні роботи, то я залишу співать і виберу другий спосіб реагування.

Сьогодні я зайшов в бібліотеку погрітись. З заклопотаним, серйозним виглядом попрохав собі январську книжку «Світового Огляду» і став читать.

Там я вичитав з статті одного професора, як треба піддержувати своє здоров'я. Страшно мені вподобався той спосіб. Легкий, зручний, надзвичайно простий і без всякого сумніву певний. Треба не їсти три-чотири дні. Він мені зразу надав бадьорости. Останній раз я їв учора ввечері. Сьогодні як раз сутки. Я ще маю попереду троє суток, можу не їсти і те мені піде на здоров'я. Чудесно! От професор тільки каже, що перед таким постом треба прийняти *de leau purdative* (щоб голова не боліла). Хм! Воно повинно щось коштувать. Не знаю, чи вдержався б я від спокуси, як би у мене було се «щось». Можливо, що я й не вжив би сього чудесного способу оздоровлення організму. Радить ще професор іноді чашку-другу кофе випить. Не погано. Але я думаю, що без кофе ще корисніше буде.

З бібліотеки я вийшов цілком задоволений. Я тепер з зневагою дивлюсь на сі магазини з виставленими шинками, ковбасами, консервами. Смішні, дурні люде! Вони думають, що в сьому здоров'я і сила.

От цікаво тільки, чи корисно продовжувати після трьох днів сей спосіб, чи якось инакше треба поводитись? Професор про се чомусь нічого не говорить в статті.

І раптом на вулиці чогось мені згадалось, як їв я раз гречані вареники біля Золотоноші. Вечір був. Сонце зайшло за млинами, що розставили крила, немов в екстазі підняли їх і застигли. Край неба був задумливо-рожевий.

З ставка віяло духом вохкості, ряски, духом таю, пови- того вечером. А тут на присьбі стояли в великій червоній мисці з жовтими пасочками темно-сірі, великі вареники з крапинками сиру. З одного боку, поверненого до заходу, вони червоніли. Червоніла й густа сметана в полумиску. Як я їх їв, боже! Ех! Хай тобі всячина!

Ні, я рішуче стою за метод професора!

А месьє Ляроша не чуть. То покашлює раз-у-раз, а се наче вмер. Цікаво, як би він віднісся до методу професора? Мені чогось здається, що він повинен співчувати йому і, можливо, що не раз уже вживав його.

Ляжу спати. З того часу, як я продав свою канাপку й сплю долі, я переконаюсь, що так далеко краще. Ніщо не скрипить під тобою, можна повертатись на всі боки й не клопотатись про те, що в-ночі впадеш до долу.

Чудесно! Трошки немов холодно без покривала. Та й професор в статті говорить, що при вживанню його способу оздоровлення організму треба потепліше одягтись, бо буває холодно. Я уклоняюсь перед його мудрістю: як влучно підмітив.

Свічка догоряє. Цікаво, чи можна їсти стеарин, особливо, як вживаєш професорського методу оздоровлення організму?

Тут мене перевав месьє Лярош. Він постукав у двері і, навіть не ждучи моєї відповіді, зайшов у хату.

Признаюсь, я був здивований. Але він не звернув на те ніякої уваги. Зупинився, заклавав руки за спину й почав оглядати мою кімнату уважним, хмурим і цікавим поглядом. Правда, на се йому треба було не багато часу, бо крім стін, матраца долі та старого чемодана в головах, у мене більш нічого цікавого нема. Можна ще з вікна подивитись на вогні Парижа, але те він міг і в себе зробити. Обдивившись, він повів очима круг себе, очевидячки шукаючи, на

чим би сісти. Я розумів його бажання, але нічим в даному разі допомогти йому не міг, не дивлячись на те, що се був мій обов'язок хазяїна. Так я й сказав йому.

— Давайте ваш чемодан — кивнув він головою на мою куфєрку.

— Ах, правда! У вас видно є досвід! — подивувався я йому. І схопивши чемодан, поставив його руба, здмухнув порох і з легким серцем всівся знов на матрац.

Лярош, придержуючи чемодан одною рукою, бережно але так же хмуρο сів на його й стомлено став дивитись на свічку, що стояла долі між нами.

— Не можу спати — рівно й не уважно сказав він, не дивлячись на мене.

Я співчуваюче зітхнув, хоча, правду казати, абсолютно не розумію, як то можна не спати, коли лежиш.

Лярош на моє співчуття, не поворохнувшись навіть, одповів:

— Я вам се говорю не для того, щоб ви зітхали.

Я хотів попрохати вибачення, але з ввічливости вдержався, може й се моему гостю не вподобається.

— Коли людина не спить, то, значить, страждає... Сим нарушається закон природи...

Цілком справедливо!

Але я знов промовчав, — бог його знає, до кого він се говорив, може, зовсім не до мене, то й не делікатно вмішуватись в чужу бесіду.

Я тільки сперся ліктем на матрац і поправив свічку. Поправляючи, я небережно торкнувся пальцем до вогню і хутко одшарпнув руку, засичавши як гусак.

Месе? Лярош раптом оживився. З якоюсь чудною посмішкою й цікавістю подивився мені в лице, на палець, на свічку.

— Болить? — весело спитав.

— Звичайно, болить, як упечешся, — одмовив я недбало й навіть не глянув на свого пальця.

Лярош уважно озирнув мене і нічого не сказав, чудно тільки посміхнувшись. Потім знов перевів погляд на свічку і хмуρο дивився в неї, очевидячки, забувши про мене. Я не хотів заважати йому і теж мовчки дивився на вогонь. Гудів за вікнами вниз вохкий Париж. Весняний вітер мягко бився в вікна мансарди і, як кіт, пробігав по ній з гурчанням.

— Ви раз-у-раз співаєте, — вмить, не рухаючись промовив Лярош. Його, мабуть, се дуже зацікавило.

Я скромно зітхнув, але нічого не сказав.

— Людина тоді співає, коли йому радісно, — знов буркнув дідусь трошки сердито вже і замовк, немов чекаючи одповіді.

Я скося поглядав на його. Смуглявий гарний ніс його уперто був похнюплений до свічки.

— Мені таки радісно, — нарешті сказав я.

Тоді він озирнув мене строго, пильно й з такою недовірливою цікавістю, неначе я був якоюсь знахідкою до історичної епохи, в якій він сумнівався.

— Завжди? — муркнув він.

— Розуміється.

— Чого ж вам радісно?

Я потягнувся. Хм! Чого мені радісно? Хиба я знаю? Радісно, що вітер такий мягкий і соковитий. Радісно, що зорі кліпають, як засоромлені оченята дитини. Радісно, що внизу гомонять істоти похожі на мене і чогось рухаються і спішать кудись, і мінають повз мене. Хиба я знаю? Радісно, що далеко-далеко єсть країна, де їдять вареники з крапинками сиру і гай у-вечері зверху позолочений, а внизу таємно-темний, вохким пахом будить щось в душі. Хиба я знаю?

Я мовчав, а дідусь, кумедний, суворо-хмурий, смішний, маленький дідусь, розкорячивши ноги, сидів проти мене і строго ждав відповіді.

— Ну? Чого ж вам радісно?

— Так... Радісно та й годі... — засміявся я.

Його моя відповідь не задовольнила.

— На світі є більше сумного, ніж радісного — сказав він тоном, який не допускав ніякої суперечки. — А радисть...

Він зневажливо посміхнувся й замовк, не бажаючи навіть балакати далі про таку нікчемну й пусту річ.

Раптом мені стиснуло в животі, немов кишки мої враз злиплися і я зробивсь плескуватий, як порожній мішок. Під грудьми засмоктало й занило так, що я мусів лягти.

Дідусь зиркнув на мене. Я перевернувся на бік, бо лежачи лицем догори почував ніби живіт мій провалився в мене і так душив, що трудно було дихать. А боком легше лежать, се вже відомо всякому.

Месьє Лярош мабуть побачив щось цікаве на моїм обличчі, бо вже не зводив з мене своїх сірих пронизливих очей під стріхами брів.

— Вам, здається, зараз не дуже радісно, — серйозно й строго сказав він.

Я спробував посміхнутись, але на се треба було сил, а вони якось чудно десь зразу зникали. І тому я залишив се і лежав, дивлячись в огонь.

— Ви зблідли і вам мабуть млосно, — сказав знов Лярош, з серйозною цікавістю розглядаючи мене й ділячись зо мною своїми спостереженнями. Але мені було вже все байдуже: і дідусь, і його спостереження, і вітер, і навіть країна, де гай пахтить вогким духом берега. Про вареники я сього не сказав би, але про їх не варто було згадувать.

— Так... — муркнув знов Лярош, не зводячи з мене зацікавлених очей. Потім зразу чогось встав, мовчки вийшов з хати і через якісь дві-три хвилини вернувся назад.

Я вже не лежав, а сидів, спершись спиною об стінку, — так ніби легше було. Признатись, мені таки не радісно було. Мені навіть було сумно і тяжко. В сьому я таки мушу признатись. І рішуче нічого не було приємного в тому, що вітер по ідіотському накидався на вікна. Навпаки, се мені тільки нагадувало, що світ збудовано дуже несправедливо й що я самотний, як покинуте цуценя.

Лярош знов придержав чемодан, сів на його й став дивитись на мене. Я хмуро зирнув на його. Ще сей старий ідіот чогось тут лазить з своїми дурними посмішками й поглядами!

— Чудовий час настає, — кинув він недбало. — Весна, сонця багато...

— Еге-ж... — муркнув я таким тоном, що другий на місці дідка встав би, сказав мені «добродію, я приїду в другий раз, коли ви будете спокійніші» і вийшов би з достойнством розумної людини. Але дідок тільки посміхнувся краєчками насуплених очей і знов сказав:

— Се час пісень... В сей час боги балакають з людьми.

Я мовчки дивився в огонь. Я міг би багато де чого сказати сьому дурноватому, півбожевільному, але для сього треба було ворупити язиком.

— Душі людей стають в такий час немов з ефіру і невідома вища радість наповнює їх.

Він навіть руку підняв догори, наче деклямував.

Я знов ліг, мені було погано.

— Що вам? — спитав Лярош.

— Нічого... — муркнув я.

— Може б ви заспівали мені одну з ваших чудових пісень?

Я глянув на його. Він серйозно й чекаюче дивився на мене. Ідіот якийсь!

— Я хочу спати, — сказав я мляво. — Добраніч.

Він не звернув на се ніякої уваги і все дивився на мене уважними, розглядаючими очима. Потім помалу виняв з кишені шматок білого хліба, сира, а з другої пляшку з вином.

— Може ви трошки випете, се вас оживить, а тоді заспіваєте? — промовив він, ставлячи се переді мною.

Признаюсь, мене се таки в мент оживило. І коли я скінчив останню краплю вина з пляшечки, я вже міг співати всі наші чудові пісні. В голові мені було трошки шумно, а сам я здавався таким повним і важким, як мішок з мукою, але мені було весело. І зовсім я не був самотним, в-низу приємно гуділи люди, в-горі з-за хмар хліпали засоромлені очі зірок, а на чемоданчику сидів любий, хмурий і кумедний дідусь! Він все так же чудно розглядав мене, але те мене не обходило, хай собі розглядає, коли йому так подобається. Я говорив йому все, що в мене було на душі. А на душі було як у скрипці, коли на ній грають веселі мотивчики.

Дідок слухав дуже уважно.

— Так... — муркнув він нарешті. — А признайтеся перед сим вам було досить погано на душі?

— Се правда — засміявся я. — Але дякуючи вам мені тепер так гарно, що я міг би вас поцілувати, як що ви нічого проти сього не маєте.

— Я проти сього маю багато і цілуватись не хочу, — байдуже й сурово одповів сей чудак. — Тим паче, що за хвилину перед сим ви такого бажання не мали і трохи не за особистого ворога вважали мене. Правда ж?

Я не хотів ухилятись від істини.

— Ворог не ворог, а ви таки мене сердили. Ну так се ж зрозуміло: коли чоловік голодний, то всі йому вороги і світ весь не милий.

Дідок помовчав.

— Так... А коли шлунок повний, то вороги стають приятелями і душа балакає з богами.

Він посміхнувся, встав, хитнув мені головою й мовчки вийшов, ніби не мав уже більше чого сидіти. Я здивовано подивився йому вслід, потім засміявся, потягнувся, погасив свічку і як тільки поклав голову на матрац, так і зник десь до самого ранку. А зараз сижу й пишу се. Дідка не чують, мабуть уже пішов кудись на службу чи на роботу. У його, мабуть, у хаті ще є сир і вино. Хм! Чудовий сир він купує. Треба піти сьогодні до Харитона, він казав, що має для мене запитати одного субєкта про роботу. Напевне нічого нема, але, може, Харитон має якусь зайву пару су-й я куплю собі сиру. Метод професора я знахожу невідходящим для свого організму.

У мого дідуганчика єсть якась тайна. Се видно по всьому, навіть по тому, що він ніколи не сміється тоді, коли сміються всі люди. Він кудись ходить що-дня перед вечером. Очевидно, не на уроки свої (він дає приватні лекції) бо іноді дуже хутко вертається.

Взагалі, він комік надзвичайний. І мені здається, що його комізм переходить стадію нормального. Я іноді хожу з ним гуляти ввечері. Ідемо ми, звичайно, мовчки. Раптом він зупиняється біля якого небудь кафе, з якого найголосніше вилітають веселі згуки музики, сміху, гомону людських голосів і з чудною посмішкою дивиться просто в обличчя людей. Мені аж ніяково часом буває. Особливо любить він зупинятись там, де їдять і їдять весело з почервонілими від їжі лицами, з блискучими очима. Се вдовище неначе дає йому якусь злісну втіху, немов підтвержує якісь його таємні виводи. Я думаю, що се іменно так,

бо раз він не видержав і, одійшовши від ресторана, буркнув:

— Ви бачили, чужинче, як їли люди?

(Він зве мене завжди чужинцем.)

— Бачив — сказав я. — І можу сказати, що вони досить весело се робили.

— В сьому весь зміст життя — задоволено, злорадісно муркнув він і більше не сказав мені ні слова.

Але перед такими явищами він рідко зупиняється. Я помітив, що на все веселе, ясне, радісне він дивиться з недбалою зневагою, іноді зовсім не звертаючи на його уваги, як на таке, котре йому давно відоме в усій своїй суті, й над яким серйозній людині смішно задумуватись.

За те над усім, що носить на собі тавро страждання, він зупиняється з подвійною, чудною увагою. Він може цілими годинами дивитись, як довгою низкою стоять в лахміттях старці перед мерією, чекаючи своєї миски казенного супу. Він з цікавістю дивиться в вікна майстерень, де схилявшись над столами шиють з блідими, матово-синіми обличчями робітниці. Дивиться він з серйозною, пильною цікавістю. Ні жалю, ні співчуття, ні сього нічого у його немає. Се — дурниці й такі речі, над якими він хиба може посміхнутись.

Раз на вулиці ми зустріли маленьку дівчинку. Вона була одягнена убого і гірко плакала, притулившись личком до стіни. Коло неї стояло де-кільки цікавих парижан і розпитували її. Лярош моментально опинився біля дівчини, але не казав нічого. З розпитів виявилось, що вона загубила десь на вулиці свою маму і тітку Женнету. Більше вона нічого не могла сказати.

— Чого ж ти хочеш? — раптом серйозно з інтересом спитав Лярош, немов тут ще була якась неясність, котру йому хотілось в'яснити.

— Я хочу до... мами! — з плачем повторило дівча і обвело нас великими оченятками, на нижніх віях яких висіли крупні сльози.

— А на віщо тобі мама? — также уважно й серйозно спитав Лярош.

Хтось веселий засміявся, думаючи, що дідусь жартує з дівчиною. Але сей навіть не глянув на сміхуна.

Дівчина боязко подивилась на нас і мовчала.

— Ти її любиш, свою маму?

— Люблю-у...

Лярош раптом посміхнувся, одвернувся й байдуже одійшов од юрби.

— Я міг би двома цукерками прогнать сльози любови, — буркнув він мені.

Вчора прийшов до мене Лярош.

Я лежав на матраці і дивився в небо крізь розчинене вікно. Я тільки що повечерав і почував себе цілком зручно на своєму матраці на планеті, яка зветься Землею. В небі вже світилися крізь розідрані неспокійні хмари інші планети й я до їх дружелюбно посміхався. Долі стояла пляшка од вина.

На мою пропозицію засвітить свічку, Лярош суворо сказав:

— Не треба.

І, взявши чемодан, мовчки вмовився на йому.

Як не треба, то й не треба, я міг і так лежать.

Лярош довго мовчав. Я наспівував «Марусю» і не звертав на його уваги, бо вже звик до сієї мовчазної фігури.

Раптом він ворухнувся й буркнув:

— Ви вечеряли?

— Вечеряв.

— Се видно.

Він замовк. А я знов затягнув:

«Шумить гуде дівривонька,
а я все журюся,
все питаю добрих людей,
де живе Маруся.»

— Се весела пісня — кинув з тьми Лярош.

— Граціозна, правда? В ній співається про те, як один любить дівчину й журиться за нею.

— Він досить весело журиться.

— Се через те, що й вона його любить.

Знов замовк. Я подумав; що йому надокучив сей мотив і вибрав инший, але Лярош перебив мене:

— Вам буває сумно?

Я здивувався такому питанню.

— Розуміється, буває.

— Коли?

— Хм! «Коли?» Коли знаходить сум, тоді й сумно.

— Що ж він з неба пада на вас, як дощ, чи що?

— Ні, чого «як дощ»...

— Ну, а чого ж? Як голодні?

— І тоді, як голодний.

— А ще коли?

От комік! Ну, що я міг йому сказати? Звідки я знаю? От мені, наприклад, сумно, що зірки біжать між хмарами одна за одною. Сумно, що десь низький жіночий голос, як оксамитовою стьожкою, веться по сходах. Сумно, що десь єсть країна, в якій більше не співають в гаях наших чудових пісень, а в хатах замість вареників їдять лободу.

— Ну, що ж ви мовчите?

Я повернувся на матраці.

— Не знаю, — знехотя засміявся я.

З тьми мені не видно було обличчя Ляроша, але я почував, що він посміхається своєю зневажливою посмішкою.

— А ви — свідома, інтелігентна людина? — раптом строго спитав він.

Я одповів, що мені принаймні так хочеться про себе думать.

— Звичайно, — муркнув він. — А ви свободу любите?

— Через неї я тут і живу, а не дома.

— Я не про політичну свободу. У нас в республіці такі ж раби, як і у вас. Он! — він сердито протягнув руку до вікна — повний город рабів. Я про другу свободу питаю.

Я попрохав вибачення і сказав, що не розумію, про яку саме свободу він питає.

Лярош розсердився зовсім.

— Ви думаєте, що ви по своїй волі живете на світі?

— А як же? Не схочу, так у всяку хвилину можу померти.

— Так!?

Він більше нічого не сказав. Але в сьому коротенькому слові було стільки насмішки, зневаги, стільки передуманого, що мені аж ніяково стало.

— Ви сумніваєтесь? — з силуваним сміхом спробував я спитать.

Він навіть не одповів. Я подождав. Мені трошки досадно стало.

— А ви любите свободу? — спитав я невинно.

— Люблю, — глухо сказав він.

— І думаєте, що по своїй волі живете?

Він не зразу одповів.

— Я живу по своїй волі — нарешті сказав він, але таким тоном, що мені зникла з губ посмішка.

— І, значить, можете вмерти коли схочете?

Знов він наче вдумався в моє питання, провіряв себе.

І знов з суровим натиском промовив:

— Я можу вмерти, коли схочу.

Я посміхнувся таки й сказав:

— А чому ж я не можу?

Лярош мовчав. Потім раптом встав і рішуче, твердо сказав:

— Так! Я можу!... Ви? Чому ви не можете? Бо ви сліпий раб. Ви сліпі, як і вся людськість. Не посміхайтесь, молодий чужинче, мій розум добре знає, що говорить язик. Язик у мене привязаний добре і своє місце знає. І я прожив досить для того, щоб так говорить. О, досить.

Він знов сів і довго мовчав. Я також не рухався, у мене був погано привязаний язик і я за його побоювався.

Раптом Лярош заворушився, зітхнув і якимсь чудним ніколи нечуваним мною, кротким і сумним голосом почав:

— Знаєте що, мій молодий чужинче, людині з моїм досвідом, але молодшою кровю, можна б весело посміятись. На жаль, такий досвід наступає тоді, коли кров робиться старою і немає вже сміху.

І знов замовк. Зорі все бігли між хмарами і гудів великий город. Мені стало теж сумно. Я, може, не мав великого досвіду, але й сміятись теж не хотілось мені. Я б з великою охотою приголубив сього старенького чудака і, напевне, обом нам легче стало б. Але я не смів.

Раптом старенький чудака знов дуже помалу заговорив і мені видно було в напівтьмі, як сумно захиталась його голова:

— Гай-гай!... Я колись теж був таким, як ви... Я теж любив сміятись і співати. О! Ви могли сміло зносити три пари черевиків і не знайти веселишого за мене. І я теж любив думати, що ми маємо велику ціль, ми — люде, царі природи. Я також хотів рятувати людей і вести їх в царство любови, святих ідеалів, високих мрій. Так, так, мій молодий друже, се стара руїна, що сидить перед вами, малі ті самі помилки, що й ви. Ви колись їх так само пізнаєте як зараз я. Се — закон. Се закон...

Він трохи помовчав. І ще тихше знов почав:

— Пізнаєте, що врешті живете обманом і що обман сей тільки людині дано. Всі живі творіння живуть як слід, одна людина обманута. Вона дума, що вона щось одмінне від звірят або ростин. З сього все зло. Все зло від сього обману. Вся історія людей се — історія обману... Був, наприклад, Христос. Він учив любови, учив рятувать душу і зневажать тіло. Обіцяв царство небесне. Тайна життя — се любов. Бідний чудака!... Потім було не мало таких самих чудакав... А люде собі живуть і мруть. І тайна їхнього життя та смерти та сама, що й дерева. Поки корень живе, поти й листя є. Помре корінь і листя не буде. А люде думають, що листя — то найголовніше. Молодий чужниче мій, я хочу вам сказать одну невеличку істину, яку я вишкреб із свого великого досвіду. Я знаю, що ви її зараз не приймете, але, може, швидче приймете, ніж я. Істина ся така: наші ідеї, наша любов до ближнього, наші горді, великі поривання, наші святині — се тільки листя. Розумієте: тільки листя, віти і віточки. Обріжте всі листя, обрубайте всі віти, лишіть людину голим пнем, але хай буде у його живий, прстий, грубий, чорний корінь під землею і дерево собі житиме і знов дасть і віти і листя.

Не будучи твердим в ботаніці, я мовчав, хоча мені здавалось, що така операція над деревом все ж таки не може бути йому приємною.

А Лярош і не потребував моєї одповіді. Він казав далі:

— І се істина — єдина для всього живого... Ми такі ж ростины, як і перше дерево з Люксембургського саду. Се сумно? Хто знає. Істина не має ні суму, ні радости. Але обман... О! Се ображає. Се дуже ображає, мій молодий друже. Коли ти знаєш, що обманутий і живеш далі, не можучи скинути з себе сього обману, о, се обидно... От ви дивіться на мене... Мені шістьдесять років. Я не маю ніякої мети життя, я обрубаний зо всіх боків, я пень. Я нікого

не люблю і в мене нема навіть приятелів, з якими я міг би иноді полаятись. Ви думаєте, я люблю своїх учеників, яким даю лекції? Я сього собі не можу збрехати. А я живу... Я от хожу, їм, що, сплю... Га? Ну, я ще можу те-пер вчити багатих бельбасів, потім я стану таким, що мене замінять молодчими. Мене виженуть з сієї кімнати. Я, може, осліпну... І оглухну може. І ноги мені однімуться. І руки. І не буде ні одної людини, котру б я хоч з приємністю згадав і нікому не буде до мене діла. Ну? І ви думаєте, я не буду жити?

Лярош схопився з місця. Голос його на останніх словах зробився різким, повним ненависти.

— Я, думаєте, візьму й помру, переконавшись, що мені нема чого ждати від життя? Га? А як же! Я буду цілий день на холоді простягати руку, а ввечері випію шклянку вина. І через те, що мені зробиться тепло й приємно в животі, я буду знов стояти цілий день. Ну? І то не образа? Ні? Ну подивіться на мене і скажіть, чи не образа сьому старому ідіотові, що він все се знає і все таки живе собі. Га?

Я якось зразу уявив собі мого дідка таким самотним, як він сам малював себе, уявив все, що його може чекати, і мені, дійсно, стало й образливо й обидно за його. Але як звичайно, я сього не висловив, а, навпаки, сказав те, що мені здалось більш підходящим.

— Ну, знаєте — промовив я миролюбивим і співчувачим тоном. — Ви, перш усього, до такого стану не доживете, а, вдруге, знаєте, ви через те живете, що щось або когось любите. Без любови жити не можна.

Лярош замовк, застиг просто. Я почував, що він зараз засміється таким сміхом, від якого навіть матрац підмною мусить почервоніти. Але він не засміявся. Ні, він помовчав в темноті і чудно якось тихо-тихо спитав мене:

— Ви щиро й твердо переконані, мій молодий друже, що без любови не можна істнувати?

Правду сказати, я про такі речі дуже мало думав і не мав часу скласти певні й сталі погляди. Але зважаючи на чудну обстанову бесіди, не задумуючись твердо й щиро сказав:

— Цілком переконаний! Ніяка істота людська без любови не може істнувати.

Дідусь помовчав.

— У мене єсть один знайомий психіатр, старий товариш по гімназії, — помалу, задумливо почувсь його голос. — Сей товариш дозволяє мені иноді подивитись на його хворих-божевільних. У них нема ні до кого любови. Вони цілковиті обрубки.

— Вони хворі. А здорова людина мусить вмерти без любови.

Я вже говорив з ним таким тоном, як він за десять хвилин перед сим зо мною.

Але Лярош раптом засміявся й підійшовши до мене, намацав моє плече, похляскав по йому рукою й сказав:

— Ви маєте досить упевнені погляди на сю справу, молодій чужинче, але я вам завтра де-що покажу. Ви будете ввечері дома?

— Буду.

— Чудово. Ми підем з вами в одне місце, де я вам покажу один прекрасний екземпляр людської породи. На йому ви де-що побачите. Але нікому ні слова не повинні ви казати. Я його дуже бережу. Добре?

Я пообіцяв.

— А тепер спіть спокійно. Adieu.

— Adieu.

Зараз він мусить прийти. Я чую, що він уже порастає в себе в кімнаті. Мене цікавить сей якийсь особливий екземпляр. Здається, йде...

Справді, се таки страшенно цікавий «екземпляр» і я його не раз уже бачив, але не звертав ніякої уваги на його. Се просто старець, сліпий, брудний, чорний, кучерявий старець, що завжди сидить під тином Люксембургського саду. Біля його сидить собака привязана до шворки, яку сліпий держить в руці. Собака надзвичайно схожа на свого хазяїна, така ж кучерява, чорна, брудна і через те, що кучері її звисають над очима, вона здається теж сліпою. Вони сидять так цілими днями під стіною і коли-не-коли якась товста буржуазка або сердобольна кухарка покладе йому в капелюх, що лежить на колінах, якусь пару су. Іноді я бачив, як вони йшли по вулиці, пудель попереду, а старець за ним, держачись за шворку. Раз бачив навіть, як хазяїн бив свого пса і лаявся тихим шипучим голосом.

Лярош показав мені їх з таким виглядом, з яким якийсь учений може показати чудесний екземпляр невилічимого рака або якоїсь іншої хвороби. Він навіть гордився сим старцем і, мабуть, почував до його ніжність за те, що той був такий «чудесний екземпляр».

— Ви дивіться — шепотів він мені — він так сидить цілий день. Я вже цілих два місяці щодня слідкую за ним. У нього нема ні душі близької. Ні однісінької! За се я ручаюсь!

Дідусь аж розгорячився.

— Головою ручаюсь! Він тут сидить цілий день. Потім іде на rue de Seine, там купує жареної картоплі, пів літра вина, на два су хліба і йде далі. На rue Dorphine він купує собаці мяса і знов іде далі. Ночує він під мостом.

Там вони й ідять. Ви розумієте? Ви помічаєте сю фігуру? Дивіться, як він сидить. Він так цілими годинами може сидіти.

Старець сидів схиливши чорну, скудовчену голову на груди і не рухався, немов слухав якісь голоси з-під землі або вдивлявся в якісь образи своїми незрячими очима. Собака теж схилила голову і також слухала. Що вони слухали? У що вдивлялися? Може, перед їхніми очима вставали образи людей, яких вони любили, знали, може й зараз люблять, знають.

— Напевне, у його єсть хтось близький, — горяче сказав я.

— Нема! — з захопленням скрикнув месьє Лярош — присягаюсь вам, що ні одної душі. Я довідався все до рясочки. Він був робітником на заводі. Йому випалило очі і зопсувало праву руку. Бачите, він, держить шворку в лівій руці. Ні одної душі! Він так живе вже десять років. Собака в його п'ять років. І, знаєте, в них чудесні відносини, у хазяїна й собаки! Вони ненавидять одне одного до того, що боюсь, се дає їм радість жити. Тепер вони спочивають, або просто дрімають. А то весь час гризуться, він її бє, а вона його кусає.

— Ви, здається радієте сьому? — спитав я холодно. Лярош аж руки потер від задоволення.

— О, я страшенно радий! Се те, що я давно шукаю для себе. Се чудовий експеримент. Ви дивіться, у його нема нічого спільного з людьми. Нічого. У його майже ніяких приємних переживань. Йому завжди холодно, їсть він тільки вранці й увечері і то так, що завжди нема почуття задоволення. Се розкішний екземпляр! І дивіться, він живе! Ха-ха-ха! Він живе од одної порції вина до другої. Се — незрівняно. Се, знаєте, тайна життя оголена від всяких зайвих сторонніх явищ. Се дерево, на якому зрубано всі віти листя...

Дідусь був, їй-богу, в щирому захваті. В лиці його світилась навіть вдячна ніжність до сих страшних істот. Як би вони корчилися тут від мук цілими днями і все таки жили, він би потирав від задоволення руки. Я так се й сказав йому.

— Розуміється! — здивовано й радісно скрикнув він. — І я думаю, що так се й буде. Діло йде до того, я вже цілих два місяці слідкую за ним! Я тільки сього й жду!

— А тоді, що буде? — спитав я льодовим голосом.

Лярош чудно подивився мені в лице, взяв за лікоть і одводячи вбік з дороги прохожих, тихо сказав:

— Тоді я буду цілком вільний!

Я здивовано глянув на його. Але він тихенько засміявся, потер руки, підморгнув і, уклонившись мені, швиденько пішов од мене.

Їй-богу, божевільний дідок!

Мене тягнуть до себе сі дві істоти під стіною Люксембургського саду. Вони не помічають ні весни, ні п'яного вітру, ні запаху рож, які продавці цілими луками носять по вулиці і кричать про них усім проходжим в лице. Вони сидять, схиливши скудовчені кучеряві голови до землі, і щось своє слухають, не помічаючи, що навіть поліцаї на ріжках улиць випинають свої намощені груди з більшою бадьорістю та енергією. Чи чують вони шаркіт ніг по тротуару біля своїх голів? Вони тільки тоді ворухнуться, як хтось кида їм монету в капелюх. Тоді людина щось бурмоче, а собака зітхає й стріпує вухами.

Ввечері вони, дійсно, встають і йдуть у низ по rue de Seine. Собачка, очевидно, знає характер свого хазяїна і ніколи не кусає його тоді, як у його в руці палиця. Вона вибіра момент, коли він кладе палицю біля ніг. Але се, видно, трапляється дуже рідко. Відносини у них, справді,

напружені: він майже що хвилини шарпа її за шворку, завязану біля пояса, і лупить палицею. Лярош каже, що сліпий так знає вулиці, що йому зовсім не потрібна поміч пуделя, але він навмисне держить його при собі, щоб мучить. Не знаю, але на місці сліпого я инакше відносився б до собаки.

Сплять вони, дійсно, під мостом, там єсть такий непомітний закуток, де ні одне поліцейське око не побачить їх. Лярош, очевидячки, таки добре знає сих істот. Слідкуючи за ними, я иноді бачу мого дідка. Він проходить повз сліпого швиденько, але я помічаю, яким він пильним, хазяйським оком озирає старця й пса. І йому досить одного погляду, щоб зразу помітить, сталась якась зміна з ними, чи ні.

Зо мною дідок поводить кумедно. Иноді він з хмурим підозрінням вдивляється в моє лице, немов чекає побачити на йому ознаку зради йому. Иноді приходить пізно ввечері, сіда на чемоданчик і мовчки по довгу сидить, погасивши свічку. В такі хвилини мені чогось згадуються всякі випадки з божевільними і поради, як з ними поводитись, коли вони накидаються на людей.

Иноді на його находит сум. Тоді він стоїть біля вікна, дивиться на вохкі покрівлі будинків і тихо говорить: — Молодий чужинче мій, підсуньте чемодан мені.

Я підсовую й хочу зазирнуть в лице йому, але він уперто дивиться на город.

Вчора під вечір Лярош хутко вбіг до мене в хату.

— Вставайте, ходім! Швидче! — радісно-піднятим тоном, весь захакавшись, закричав він.

— Що таке? Куди йти?

Такого хвилювання я в моїм спокійно-холоднім приятелі ще не бачив.

— Я вам покажу один з останніх актів людської комедії. Швидче.

— З старцем?

— Еге-ж! Швидче. А то можем загубити.

Я одяг капелюх і ми побігли. Власне, мені не хотілось ніяких ні комедій, ні драм, мені просто хотілось лежати на матраці й дивитись на стекла вікон, в яких одбивалось оранжеве сонце вечера. Але бачачи дідка в такому настрою, я благородно ухилився від всяких суперечок.

Ми бігли не до Люксембургського саду, а повз Одеон на rue de Seine. Дідок усіх штовхав, збивав з тротуару і навіть не озирався. Я вже боявся, що за нами поженуться поліцаї.

На rue de Seine Лярош зупинився, подивився вперед, назад, знов уперед і скрикнув:

— Он! Дивіться!

Я глянув вперед і побачив далеко внизу постать, яка ніби була сліпого. Дійсно, се був сліпий, ми через п'ять хвилин йшли вже позад його.

— Бачите? — таємно й з хвилюванням показав він на старця.

Я нічого не бачив особливого: старець як старець. Аж розсердився я.

— Та що «бачу»? Ну старець, так що тут такого?

Лярош здивовано глянув на мене. Потім радісно, тиенько засміявся й лукаво сказав:

— А більше нічого не помічаєте?

Я озирнув пильніше сліпого. Він ішов якось менш упевнено, сердито стукав палицею по тротуару і, чути, лаявся. Собаки з ним не було.

— Без собаки? — живіше повернувся я до дідка.

Він захитав головою й підморгнув мені.

— Вона сьогодні втікла од його. Весна!

І залився щасливим, задоволеним смішком.

— Ви розумієте, коли настає весна, то й собака почуває, що вона мусить іти до подібних собі. Хе-хе-хе... Вона вже давненько фліртувала з одним молоденьким фокстерерчиком із булочної.

Справді, мені пригадалось, що я разів два бачив молоденького жевякикуватого песика з обрубаним хвостиком коло кучерявого поводаря. Він завжди скося й уважно подивлявся на палицю сліпого. Очевидно, він був уже знайомий з нею.

— Бачите, який він лютий зараз?... Він розібе свою палицю об тротуар.

Проходжі з страхом і дивуванням дивились вслід сердитому сліпому. Як би йому попався тоді жевякикуватий фокстерерчик, можливо, що палиця й розбилася б.

Раптом старець зупинився біля крамнички, де майже на порозі у великій жаровні смалилась картопля порізана довгенькими скибочками, і щось сказав. Крамар, мабуть, знаючи вже сліпого, звичайно лінивим жестом насипав в шаперову торбинку картоплі й тикнув йому в руку.

Старець заплатив і пішов далі. Купивши хліба, він, немов зрячий, завернув по набережній і спустився до річки.

Ми весь час ішли за ним. Лярош з глибоким жадним інтересом не зводив з його очей і часом шепотів мені:

— Тепер він хліб купуватиме. Цікаво, як би у його однять ще й картоплю. Дивіться, дивіться, з якою ласкою він тулить до грудей свою паляничку.

Я весь час мовчав. Я не знаю, кого мені було більше жаль, чи старця чи дідуся.

Під мостом сліпий сів в своєму куточку, сперся спиною об стіну, поклав палицю і, звисивши руку, застиг (друга рука завжди висіла у його).

— Хм! Він стомився й не їсть... — прошепотів Лярош.

Ми стояли по другий бік арки теж під стіною і як два шпики підглядали за старцем. Сонце зачіпало горизон-

тальними проміннями вершечки моста і дерева над набережною. Поспішно й заклопотано чикали невеликі пароходики, сновигали човники біля непорушних незграбних байдаків. По мості неустанно гуркотіли трамваї, автомобілі, звощики.

Сліпець сидів не рухаючись.

— Ну? Що ж він не їсть? — нетерпляче прошепотів мій дідусь.

— Він сумує за собакою, — сказав я.

— Що?? — витріщився Лярош. — Ха-ха-ха!

Він засміявся навіть з злістю, з образою, немов я сказав таке, що зачепило його найдорожші почування.

— Він сумує? Сей обрубок? 'О, мій молодий друже, ви сентиментальні, як сей вечір.

— Мені так здається — холодно сказав я.

— Ха! Вам так здається. А мені здається, що як би він зараз запопав сю собачку, то він би їй показав такий сум, що вона, може, вже більше б не змогла ходити з ним до Люксембургу. От який сум він показав би їй. «Сумує»... Ха-ха! Се як раз... Як ви думаєте, може, йому зараз хочеться вірші писати на спомин свого вірного пуделя? Га?

Я мовчав і дивився на сліпого. Раптом він зворушився і ми обоє почули, як він тихо жалібно промовив:

— Жужу!

Лярош зразу змінився й хмуρο стиснув брови.

— Що він сказав? — немов не дочувши, спитав він.

— Він кличе собаку.

— Ага! Він дума, що вона прибігла і боїться йти до його. Може, нас почув. Ну, він їй дасть.

— Жужу!

В голосі, що кликав, не було рішуче нічого страшного і, бувши на місці Жужу, я сміло підійшов би до свого хазяїна, навіть поклав би йому на плече свої лапи, облизав

би горячим, люблячим язиком його сліпе лице і сів би спокійно вечерять смаженою картоплею. Але Жужу була десь далеко, можливо в обіймах франтоватого фокстерера з булочної, можливо в компанії цілої зграї хвостатих кавалерів. Куди їм там думать про ненависного хазяїна, від якого їй пощастило вирватись. Сей хазяїн, видно, й сам добре розуміє се, бо в кликанню його ясно чулась безнадійність.

Я глянув на Ляроша. Він суворо, гнівно й мовчки дивився на сліпця.

— Бачите, він таки, здається, більше сумує, ніж сердиться, — не вдержався я, щоб не шепнути йому.

Але дідок тільки зиркнув на мене і знов дивився на старця. Я посміхнувся й спершись на стіну став дивитись угору з виглядом людини, котра має час на терпіння і розуміє становище свого приятеля.

Вмить біля наших ніг щось прошуміло, немов пробігло щось з кігтями й не встиг я озирнутись, як Лярош сильно схопив мене за руку й так стиснув, що аж мені мурашки побігли по тілі.

— Що таке?!

Але глянувши до старця, я побачив, як в сей мент на його накинuloсь щось чорне, кудлате й з легким радісним верещанням стало вовтузитись на йому. А з-під сього кудлатого визволилась рука, обняла чорне до себе і почувся схвильований щасливий голос сліпця. Спершу я не міг розібрать, що він скрикував, а далі, коли їхній захват трохи зменшивсь, коли пудель трохи заспокоївся, я вже добре розібрав, як хазяїн цілував його голову, як тулив її до грудей своїх і дріжачим голосом говорив:

— О, собачко моя! Моя цюця дорога. Ти покинуть хотіла мене? Хотіла покинуть? Га? Моя Жужу, моє сонечко... Цюцінько моя, цюцінько любя!

І знов цілував і милував кучеряву голову, з якої висовувався червоний довгий язик, що лизав його по лиці. І руки старця дріжали, як у матері, котрій пощастило врятувати свою єдину дитину, як у коханого, до котрого вернулася його мила.

Лярош дивився на них, сціпивши зуби, блідий і таким понурим поглядом, немов земна планета зривалась з своєї орбити й летіла в світову безодню, а він їй нічим допомогти не міг. Потім враз повернувся й швидко пішов од мене. Я хотів наздогнати його, але він десь зник.

Був у мене сьогодні Лярош. Він має кроткий вигляд. Всі ці дні після історії з старцем, він ходить задумливий і тихий. Зустрівшись зо мною, помалу здійма капелюх, уклоняється і проходить далі, немов ми ніколи з ним ні разу не балакали.

А сьогодні раптом прийшов, помнявся і, дивлячись в підлогу, похмуро сказав:

— Я маю вас закликати до себе в гості. Хочете?

Я засміявся й сказав, що вже скучив за ним і тому з великою охотою піду, куди він хоче.

— Я не тут буду жити, — дивлячись у вікно, додав він.

— А! ви перебираєтесь на другу квартиру?

— Я до внучки перебираюсь, — сердито кинув він.

— А-а! У вас є внучка?

Лярош схопився з місця, немов я наніс йому надзвичайну образу.

— Шановний добродію! Я маю честь закликати вас до себе в гості. Почуваєте ви бажання не ухилитись від мого запрошення?

— Вибачайте! Я з радістю... Я з великою радістю... заспішив я.

— Дякую... — церемонно вклонився він. — Моя адреса: rue Vavin, № 5, квартира 8. Рівно о 7-й годині. Ми чекаємо. Adieu!

І гордо урочисто пішов з хати. Але на порозі раптом озирнувся, підійшов до мене, взяв мене під лікоть і тихо сказав:

— Тільки знаєте що, мій молодий чужинче: ви не повинні однімати у мене моєї внучки, як той фокстерерчик пуделя. Добре?

І очі його вперше здались мені ніжними, ласкавими і сумно-жартівливими, як промінь сонця перед вечером.

Я засміявся й з охотою пообіцяв йому се.

— Ви завжди смієтесь — сказав він сердито. Потім раптом обняв, поцілував мене й, прошепотівши: — «Смієтесь, серце, завжди», — поспішно вийшов з хати.

На покрівлі мансарди сміялось сонце вечера, внизу синім легким туманом повилися вулиці веселої столиці світа, віяв п'яний вохкий вітер з півдня.

Я закинув руки за голову, потягнувся, набрав повні груди вітру з півдня і радісно, щасливо засміявся.

С У Д.

Неділя. Був дощ і на дворі ще не зовсім вияснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полиняну залізну покрівлю панського будинку. Село також у тумані, але з гори видно, як сонце прудко біжить десь із поля, золотить баню церкви, минає чорногоза, що стоїть на клуні і пливучи по хатах, наближається до економії.

Земський начальник Михайло Денисович Самоцвіт, вигодований, опецькуватий чоловіга з підстриженими, мов стріха, чорними вусами і розтопірченими вухами, що дуже нагадують ліхтарі біля брички, вийшов із душних покоїв на двір і по волі ходить собі біля ганку, балакаючи з гостем.

Гість молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцвіт послав прикащика на село і видати її нема кому. Ходять і чекають, балакаючи.

Гостю, очевидно нудно й ніколи, але він покірливо ступає поруч хазяїна, криво навпопад усміхається й хитає головою, коли треба й не треба. На йому соломяний, сіренький капелюшок, штанці на випуск, ковнірчики й синенький, коротенький піджачок. Кишені у цьому піджачку пошиті так високо, що панок, як закладе туди руки, то так і нагадає зараз тих коників із піднятими ніжками, що стрикотять і стрибать по стерні.

Шпорини, що густо поріс біля ганку, що мокрий від дощу і росить ноги, але гість мовчки слухає та іноді тіль-

ки дивиться з ненавистю на кінчик сірого вуха і носа, що ніби виглядають до його з-під начальницького дворянського картуза з червоними шнурочком.

— Да-а! Погода ловка, їй Богу ловка, молодой человек! — раптом зупиняється Самоцвіт і широко потягнувши в себе дух, мовчки усміхається до гостя.

«Молодой человек» також зупиняється, усміхається для чогось навкруги, мов провіряючи, чи справді «погода ловка».

— Д-д-а, — мимрить він. — Хорошо... Вот только на съют жаткі я хотел би вас попросить, может быть без при- ка как нібудь.

— А, Боже мій, молодой человек! — з веселим нетер- пінням скрикує Самоцвіт. — Сказав же вам, що дам...

— Да, но там может быть что нібудь поправить...

— Молодий человек! Коли я даю жатку, значить, там нема чого поправлять... Я тільки через те зараз не пускаю її в ход, що маю косарів. Се машини трошки кращі.. Не зламається й не спортиться... То, голубе мій сивесенький, ерунда, що кажуть, ніби жаткою лучче. Плюньте! косар і жатки! Та я й уміратиму, а жатки не пуцу в ход... Зо- гній вона собі там... А ви боїтесь, що не дам... Прийде прикащик... і дасть. Я його послав тут за одним чоловіч- ком і в волость за бумагами одними... От кстаті, подиви- тесь на мій суд... О... І поїдете собі з жаткою. А то «без прикащика»... Не горить же у вас?

— Нет, но...

— Ну, то й шабаш!

«Молодий человек» ніяко всміхається й рушає за земським начальником, силкуючись ступати, де поменьче шпорішу.

І знов ходять. Сонце вже перебігло став і зразу наче випірнує з саду. В один мент стає ясно й душно. Земсь- кий начальник кректить, пильно витирає хусткою піт, про-

хаючи вибачення, скидає з себе кителя і лишається в одній сорочці.

— Ви не той... не обіжайтесь, молодой человек, що я з вами так по простому... І вообщє ви не той... Не обіжайтесь... Я от по простому, по малоросійському говорю з вами... Хохол, малорос сам... Та ви й самі, здається, трошки з наших?

— Да, так... То єсть, я собственно — з легка червоніючи, мішається гість — с одной стороны малорос, но моя мать...

— Да, да — перебиває його земський начальник, смаковито потираючи себе долонями по розхристаних грудях. — Ваша й фамілія саме така, малоросійська... «Дуринда», се чисто наша хохлацька... Положим, ви кажете «Дуринда» на французький манір, ну та то... чепуха!

«Дуринда» нічого не одмовляє, тільки червоніє ще більше і дивиться собі під ноги. Самоцвіт також змовкає і з любовію засовує руки під пахви і з легка бе себе під сорочкою.

Ради празника в дворі людей не видно, тільки біля кухні стоїть Дуриндів «Буланенький», запряжений в бігунки, а біля його кучер Гаврасим, Самоцвітів кучер і рябий Спиридон. Вони ходять біля бігунків, піднімають їх за колеса, тикають в боки «Буланенького», потім для чогось ляскають його долонями по клубі і всі весело сміються. «Буланенький» пряде вухами, крутить хвостом, але мабуть і йому весело.

— Да, не люблять тепер простоти — починає знов Самоцвіт, а Дуринда здригується і поверта до його голову. — Все з викрутасами, по новомодньому... А куди вони сі викрутаси? Нікуди! Тільки-ж собі пакостять... От хоч би взять з мужиками... Були, значить, сі полтавські бунти... Чого вони були, то вже кожний знає... Як нема чого їсти, то й святий забунтує... Се вже... що там!... Ну, були,

хай собі були... Побили, покарали і годі! Ні. Треба, щоб і в других губерніях не було... Що-ж для сього? Присялають, от скажем хоч би мені, бумагу: «В віду бивших безпорядков в Полтавской губернії... і так далее, рекомендується вашому високородію разясніть крестянам, ввереннаго вам уезда їх отношенія к помещікам і к тем неблагонамернным ліцам, кої сії отношенія обостряют» і так далее. От ізвольте! Разясніть мужику, що таке «неблагонамернення ліца»... Спробуйте! «Неблагонамернення ліца, се такі люди, що... щ...» Та й замовкни краще, або скажи, що «неблагонамернення ліца» се такі ліца, що хотять зрівнять мужика з паном, що говорять не слухати начальства, що бунтують вас... «А чого-ж їм нас бунтувать?» «А того, що думають, ніби вам погано живеться.» «А так, так, спасибі їм погано, погано... Правду кажуть, добрі люди, дай боже здоровля». А ти тільки нагадай козі смерть, так і пішло, мужик тобі вже й до смерти не забуде, що йому погано живеться... І ти там уже хоч плюй йому в очі, а він усе буде казати на сих «неблагонамерненнях»: «Добрі люди, дай боже здоровля»... Д-д-а!... Разяснення!...

Ви думаєте, що се треба? От так саме, як мені зараз... трясеця! Да! Ну, що ти йому розясниш? Люби свого поміщика? А як же! Так мужик і полюбить. «А чого-ж поміщик мене не любить?» — скаже він. Ну, що ти йому? От і розясняй!... А почни тільки розяснять, так і вийде, що не «неблагонамернення ліца», а ти сам їх бунтуєш. Йй Богу.

От, я вам розкажу... Був у мене, знаєте, один приятель, земский начальник, положим він і тепер єсть, тут у сусідньому уїзді. Дак з ним така історія вийшла. Доносять йому, знаєте, що в одному селі появилися оці бумажки, прокламації значить... Летить він туди. Приїзжає... «Подать мені бумажки!» Подають. «Зібрать усе село до волості!» Збирають. Діти, баби... словом, старе й мале...

«Слухати усі сюди!» Всі настопирчують вуха... Читає... Прочитав, потім до їх так грозно: «Ну, сукини сини, бачите, що ви читали?!» А вони: «Та бачимо, спасибі вам... Так добре прочитали, що як на долоні все. По божему написано, справедливо...» «Як?! Та хіба я вам, сякі растакі ви сини, для того читав, щоб ви хвалили?» «А для чого-ж?»... От тут з ними й аблакай! От тут ти йому й розясни, що те, що по їхньому написано по божему, а для начальства по чортячому. «Там же (каже, значить, мій приятель) говориться про те, що начальства слухати не треба, там же бунтують вас». «А що-ж, кажуть, йому як правда». «Як правда! То ви й на царя возстанете?» «А що-ж, кажуть, як все одно погибаєш. А чи так, чи сяк, а чорт один. Та краще-ж за правду погинути!» От тобі й розяснив! Бився, бився з ними, плюнув та й поїхав...

— Ну, і що ж?... — зацікавлюється Дуринда.

— Ну, тай що-ж! Оце недавно взяли та й змовились не йти до свого поміщика на роботу. «Хай, кажуть платити не так, як він хоче, а як ми хочемо. Годі, кажуть, обдирати нас». От і розяснив. А не розясняй він, вони-б може й досі не знали, чого їм треба і як треба робити...

— Да, вот і у мене ето самое... Не хотять да і всьо... — задумливо якомось бубонить Дуринда. — Давай їм по 20 копійок надбавки. Єслі-б не жатка ваша, так хоть і в самом деле давай...

— Ну, от! — живо підхоплює Самоцвіт. — Це у вас, потім у другого, у третього. Тай роби з ними, що хочеш... А все розяснення... Ні, голубе сивенький, тепер не той час, тепер, брат, мужик не той... Тепер ти його тільки силою держи, тай то бійся... А розяснення се смерть... Ти йому одне, а він тобі друге, ти йому кажи: «Бог велить слухати царя і начальство», а він тобі: «А Бог сказав, щоб рівні були». Ти йому: «Бог велів в поті чола хліб зароблять», а він тобі: «А Бог велів усім робити, а чому-ж пани нічого

не роблять?» Та й мовчи йому, бо це сам Бог говорив... Да, тепер не той час... Тепер мужика не обдуриш... Тепер він уже й сам більше тебе знає... Ви думаєте... (тут земський начальник понижає трохи голоса й озирається) ви думаєте, що той царський маніфест на пользу пішов?... Ви думаєте, що мужик справді повірив, що йому треба слухать своїх земських начальників та дивиться, як у пана є земля, а у його нема? Кий чорт! Ще тільки гірше вийшло, бо до маніфесту вони все думали, що цар їм допоможе, а тепер бачать, що й цар за панами... Да!... Ех, ви вже повірте мені... Служу я вже 10 год у земських начальниках, три рази мене били мужики, два рази палили, сам я з сотню, та де там, тисячу мужицьких морд розбив... Знаю я вже їх, як свої п'ять пальців... і скажу я вам, що багато... багато, як ще з 10 год подержитися от так... А там!...

Земський начальник сумно підморгує, робить пальцями, ніби вбиває блоху і змовкає. Дуринді робиться чогось сумно-сумно і страшенно жаль себе. Йому здається, що от приходять уже мужики, забирають у його все і навіть Самоцвітому жатку, лають його і навіть Гаврасим, якому він дає завжди легкого тютюну, теж накидається на його і жене його з землі і з економії.

— Єрунда! — усміхається він. — Нічого з того не буде...

— Що?? — визвірається Самоцвіт. — Не буде?? Ви говорите, не буде?

— Не будет! — нерішучо усміхається знов Дуринда.

Самоцвіт робить раптом серйозну пику і твердо протягує йому руку.

— Об заклад!... На тисячу рублів і в придачу мою жатку, коли через 10 год етого не будет! Хотите?

Дуринда не рішається і щось бурмоче.

— Ага! — усміхається вже Самоцвіт. — Боїтесь... Нет, голубе сивенький, що правда то правда... Не треба

мудрувать, от що! Не треба політикувать... «Розяснять, пояснять»... В морду! От і все розясненіє. По моєму... Нікакіх розясненій!... «Виноват?» «Винуват, ваше благородіє!» Р-раз, два... Третій раз в ухо і маррш... І весь суд... А то тягнуть його, панькаються з ними... «ви» йому говорять... А мужичва те собі і в голову забирає... «Ага, думає, мене бояться, зо мною церемоняться»... Да! От подивитесь зараз на мій суд, як я розправляюся з ними... Власне суд, скорий, правий і справедливий! От зараз прийде один... мужичок... Каналія, первий чорт! Вже два рази замічався в тому, що заводить розговори з мужиками про панів, про землю... та про всяке таке... Прийде... «Винуват?» «Винуват, ваше високородіє!» (Вони вже мене знають.) Раз, два... третій в ухо і марш! І нікакіх розясненій!... І він знає за що і я знаю... А почни я йому розяснять, то він більше визнає, ніж уперед знав... Тай другим почне розказувать... А за те-ж не битимем, що мої слова розказуватиме... Да!... І от десять год у цім селі, а спитайте кого, чи у мене було коли, щоб вони устроїли якусь свою змову, щоб якийсь бунт був... Як у раю!... Тепер от по 30 к. у день роблять мені!... По 30 копійок!... А скажу, й по 10 робитимуть... Да!... І ще десять год буду і нічого не буде! Ось зараз прийде сей Никонор, набю морду і всім розговорам у селі кінець... А потягни я його в суд за неблагонамеренность, значить, посади я його в тюрму... Що буде? Посидить місяць, два, вийде та й годі. А за сі два місяці такого там набереться, що хоч два годи бий його, то не вибеш... Ні, голубе мій сивенький, ще одно, чим можна здержать мужика, то... бить його треба... Бить, бить і не давать і вгору глянуть... І мовчки бить, без усяких розговорів! Да!...

Дуринді вже не хōчется жатки, а хōчется, страшенно хōчется на суд. Він пильно дивиться за ворота, але по дорозі нікого немає, тільки якась засмикана конячин-

ка стоїть над ровом, сумно киваючи головою та помахуючи хвостом у ліво та в право.

— Нема? — питається земський начальник.

— Нет!

— Нічого, зараз прийде... Сядьмо трохи...

Вони сідають на східцях і обидва якийсь час мовчать.

Дуринда дивиться на зелені вершечки сада покриті ніби морозом і думає, як би то було гарно, як би можна було зробити якось так, щоб усі мужики зробились одним чоловіком. Тодіб дати йому тільки «раз, два, третій в ухо і марш!» І добре було б... Тоді-б жатки не треба-б позичать...

— Да — раптом знов заговорює Самоцвіт. — Всі еті роз ясенія — ерунда! Тай вобщє всі мєри — ерунда!... Не той час... От що!... Знає вже мужик свою силу... Знає сукин син! Ось він і тепер уже починає говорить, що всі рівні, що всім треба робить, що у одного пана більше землі, ніж у цілого села... А що-ж то буде, як він ще порозумнішає?... Полетим ми з вами, аж загудить, молодий человек!

— Ну, положім! — храбро хитає головою «молодой человек», але Самоцвіт не слухає його і задумливо дивиться на свої зложені на колінах пухкі, в ластовиннях руки. І вся його постать коротенька, опецькувата в розхристаній сорочці з шлейками від штанів наче й собі сумно говорить: «Полетим; полетим, молодой человек!»

— Пустьяки! — раптом зривається Дуринда з місця і починає швидко ходити біля ганку. Потім, походивши, наче згадує щось, іде й дивиться в ворота. По дорозі щось манячить.

— А що? — підводить голову земський.

— Что-то ідьот... Человек какой то... Мужік...

— Рижий?...

— Да, как будто рижий...

— Ну, то Никонор... Високий?

— Да, так... как будто високий...

— Ну, то він... Ідіть сюди... Треба його прийнять, как следует... Сідайте тут.

Дуринда сідає і обидва мовчки дивляться на ворота. Самоцвіт сидить твердо, рівно і має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають виривати зуби. Проходить якийсь час.

— Щось не видно каналії, боїться, — цідить крізь зуби земський, не зводячи очей з воріт.

— Да, — кидає й Дуринда і хоче ще щось сказати, але в сей мент у воротях разом із кургузим, білим від пороху чоботом і кінчиком черкасинового піджака з'являється шматок рудої, аж червоної бороди, потім блискає новий козирьок картуза і в двір вступає високий, огрядний мужик з палицею в руці. Не доходячи ще ступнів 10, він кладе палицю на землю, скидає картуз і, вклоняючись, підходить до ганку, зупиняючись на сяжінї від земського й Дуринди. Лице йому спітніле, червоне і все закрите червоною бородою. Невеличкі зеленкуваті очі стурбовано шильно вдивляються в Самоцвіта, а тонкі, хитрі губи наче прикусили щось, міцно й щільно стулені.

— Крутоноженко? — гостро озираючи його з ніг до голови своїми банькуватими очима одривисто питає Самоцвіт.

— Так точно, Крутоноженко, — поспішно одповідає він, усе таки не зводячи з його очей, мов боячись, що той що небудь йому зробить, поки він кліпне, або подивиться вбік.

— Никонор?

— Нікак нет, Никихвор!

— Все одно!... Знаєш, чого я тебе кликав?

— Так точно... казав прикащик. Що, значить, кликали, а точно щоб док... не звестен... Потому, виходить... как вина моя дестлітелно есть... то...

— Ну, добре! — перебиває його Самоцвіт. — Подожди трохи...

Крутоноженко знов щільно стуляє губи й одважується подивитись навкруги. Він пробігає поглядом по Дуринді, що весь час пильно придивляється до його і очевидно добре не добачає його. Він щось думає. А Самоцвіт тим часом підводиться і оглядає двір. Зобачивши кучерів, він трохи вдивляється в них, прищуривши свої короткозорі очі, потім кричить:

— Ей, ви там! Кучера!

Ті хутко озираються, витягуються, а Спиридон навіть зривається й біжить до його.

— Куди? Куди? Чого? — спинає його Самоцвіт.

— Назад!... Та скажи там тим, щоб ішли з двора. В кухню марш!

Спиридон підбігає до кучерів, але ті й без його чули й рушають усі в кухню. «Буланенький» повертає за ними голову і дивиться вслід блискучими, розумними очима.

— А тепер підійди ближче, — сідаючи знов на східці, командує земський і знов кидає в того гострим поглядом.

Крутоноженко видно вже трохи одійшов і надумався. Оченята вже починають перебігати з кутка в куток і губи не так щільно стулені. Тільки товсті пальці, що держать картуз трохи йорзають по козирку та рука, що іноді стирає з чола піт, злегка дріжить і наче корчиться.

— Ну... признаєш себе винуватим? — одриває Самоцвіт, коли той підходить ближче.

— Так точно, ваше благородіє... Действітельно... Тільки я скажу так для приміру. Одно діло — заяць і друге діло собака без хвоста... Се я, ваше благородіє, для приміру тільки — спішить він додати, бачуш, що Самоцвіт починає дивитись на його здивовано. — Потому виходить так, що хоч ми дестлітельно одного батька й од-

ної матері, виходить, що обидва безхвості, а як розсудить, то один одне, а другий друге...

— Що він верзюкає? — все більше й більше дивується Самоцвіт і дивиться на Дуринду. Той здвигує плечима.

— Ти для чого се? — звертається він до Крутоноженка.

— Для того, значить ваше благородіє, що коли брат возстає на брата, значить доносить один на другого, то... Дестлітєльно, кадась я поймався у вас, що продавав водку... А щоб значить тепер, дак... не знаю... сказати би хто доказав...

— От заріжте мене, коли я що розбіраю, що він говорить... Накажи мене Бог, нічого, голубе мій сивесенький, не тямлю, що ти говориш! — повертається Самоцвіт до Крутоноженка.

— Нічого не тямлю... Ти мені кажи: ти винуват?

— Винуват.

— Знаєш у чому винуват?

— Та... Знаю.

— Хочеш, щоб я тебе в суд потягнув?

Крутоноженко перекладає картуз в другу руку і знов незпокійно-пильно дивиться земському в очі.

— Ну?

— Нікат нет, ваше високоблагородіє... Тільки...

Самоцвіт поволі підводиться і ступає до Крутоноженка. Той з червоного робиться зразу жовтим і замовкнувши ще пильніше дивиться йому в очі.

— А наказати тебе за вину твою треба? — кидає Самоцвіт і на мент озирається до Дуринди, мов провіряючи, чи той слідкує за сим. Крутоноженко знов перекладає картуз в другу руку і з жовтого робиться знов червоним.

— Ну? Що-ж мовчиш? Признаєш мій суд, чи хочеш, щоб я тебе потягнув у настоящий суд і заморив тебе в тюрмі? Га? Признаєш?

— Так точно, признаю.

— Ну, то ось тобі... Р-раз!

Дуринді видно як білий рукав Самоцвітової сорочки миготить у повітрі і з ляском зупиняється біля Крутоноженьково лиця. Крутоноженко трохи хилиться в бік, але в сей мент миготить другий рукав і чується другий ляпас.

— Осе тобі — два!... А се...

І Самоцвіт раптом спиняється, не давши «три» і здивовано дивиться на Крутоноженка, що чогось нахилився і вхопив себе за ніс.

— Що там? — хутко підходить до них Дуринда.

— Чорт його зна... Чогось нахилився — трохи стурбовано бурмоче Самоцвіт і силкується зазирнути Крутоноженьково лиця. Крутоноженко трохи хилиться в бік, але йому таке... Ти! Крутоноженко!.. Що там!..

— Н-н-н-чо-го... — мичить Крутоноженко.

— Як?

— Нічого... кров... трохи з носа... — повертає трохи до них голіву й гундосить він. Крізь пальці його, що міцно держать за носа, червоніє кров і видно, як падає крутленькими червоненькими плямами на зелений шпориш.

— Ну, от... Кров із носа... — незадоволено й докірливо бурмоче Самоцвіт. — Наче в хлочика... Стидав ся-б... А це мужиком називається... Наче дитина маленька...

— Парко, ваше благородіє, дуже... — оправдується Крутоноженко, знов безпокійно косячи на його очі. — Роспарився, значить, а воно й той... Воно пройде...

— Да, пройде...

В сей час за ворітьми чується якийсь галас і крики, ніби йде велика валка людей, або таскають на гору якусь важку машину. Дуринда, Самоцвіт і навіть Крутоноженко повертаються й чекаючи, слухають.

— Наче ведуть когось, або пожар... — роздумливо говорить Самоцвіт.

— Да... — згожується Дуринда.

«Овва!... Овва!... Ану, спробуй ану!» чується чийсь дзвінкий голос. Йому відповідає якийсь другий товщений але розібрати слів за галасом не можна.

— Мабуть драка, — догадується Самоцвіт. «А чорта А чорта не хочеш! Га?!» дзвенить голос.

«Буде тобі чорта!» — раптом чується вже в дворі прикащиків голос і в двір товпиться цілий гурт людей. Вони щось говорять один до одного, кричать, сікаються до прикащика і поглядають на високого, рудого мужика без шапки й піджака, дуже схожого на Крутоноженка. Він іде між двома мужиками, що мають по жовтій блясі на грудях і запінившись, весь час кричить до прикащика:

— А чорта! А чорта!

— Що таке? Що за крик? Вам чого? — раптом виступає до них Самоцвіт.

— Чого навалились сюди?

Всі зупиняються і навіть потовплюються назад, тільки попереду зостаються соцькі з високим мужиком та прикащик, що хутко підходить до земського начальника.

— Що за люди? Чого їм? — повертається сей до прикащика.

— Бунт, ваше благородіє! Ось... І бумажки! — важко дихає прикащик і дріжачими руками виймає з кишені помяті, невеличкі папірчики.

— Бумажки? Бунт? — не розуміє Самоцвіт.

— Що за бумажки? Що за бунт?

— Так точно, ваше благородіє!... Ось сей... всіх бунтує... О!... — з ненавистю дивиться прикащик на високого мужика.

Самоцвіт бере папірчика, розгортає і починає читати Вигодоване червоне лице його робиться червоніше й чер

вонише, а очі от-от не вискочать на папірчик. Дуринда підходить і також заглядає через плече; всі притихли і навіть Крутоноженко, затуливши носа полою піджака, підходить ближче й дивиться на папірчик.

— Хм... Ну, добре... — прочитавши, муркає Самоцвіт і звернувшись до прикащика кидає:

— Хто читав, бачив?

— Так, точно, бачив... Ось сей... І прочіі...

— Хто роздавав?

— Хто роздавав? Я, ваше благородіє не бачив, бо я вийшов уже, як читали... Як от-то, як казали ви, зайшов по, Никихвора Крутоноженка, сказав, щоб ішов, до вас, а од його пішов до волості... Дивлюсь, коло волості народ... Я поздоровкався, а потім і кажу, як до людей: «Ви-ж, кажу, хлопці, завтра не баріться; сьогодні пройшов дощик, то завтра з рана виходьте, щоб до сонця ще встити на Круту Могилу перебраться». Та, значить, не встиг ще договорити, як вони всі разом до мене: «а чорта, а чорта!» «Як, кажу, чорта?» «А так, кажуть, годі за таку плату робить, шукайте дурніших». Се, значить, до мене з такими словами. А мені наче що стукнуло в голову... Так мене наче й шпигнуло, що тут щось єсть. А вони, значить, як от-то побачили мене, так і поховали зараз... Я до їх. «А, каже, так ви он як! Бумажки читать? Давайте сюди!» А вони (от вам хрест сьвятий!) мені... дулю!... На! кажуть, та й панові своєму понеси...

— Хто се казав? — важко сопучи, червоний; аж сизий перебиває його Самоцвіт.

— Ось сей... А потім Долото Семен... І... прочіі... другиі...

— Так ти смів се казать? — злісно повертається до високого мужика Самоцвіт. — Ти смів се в мойому селі? Га?...

— Про дулі я нічого не знаю — похмуро відповідає високий. — А про те, щоб не йти на роботу, казав...

— Казав??? — аж задихається земський. І видно, що йому не так давить те, що той казав не йти, як те, що він це казав у «його селі». І видно, що йому й ніяково, й злість бере, й страшно чогось.

— А казав! — твердо згожується високий. — І ще казатиму!... Де-ж таки видано, щоб дорослій людині та ці 30 к. у жнива платилося?... Та краще пальці свої гризти ніж за таку плату робити...

Земський просто німіє. Він якось потеряно повертається до блідого Дуринди, розводить руками і говорить:

— От вам!...

— Да! — дивиться й собі на його Дуринда.

А в валці потрохи починається знов галас. Але Самоцьвіт ніби оживає.

— Ступай сюди! — раптом повертається він до високого мужика.

— Чого?

— Ступай, тобі говорю!...

— А чого я піду?

— Так ти хочеш, щоб я тебе в тюрму отправив?

— А за що мене в тюрму?

— Ага!... Так ти так!... Не хочеш, не треба... Будеш же ти каяться!

— Нема чого каяться... Чого мені каяться...

— Добре, добре... Як його звать?

— Крутоноженко, ваше високоблагородіє! — поспішно вигукує прикащик.

— Як? Крутоноженко? Який Крутоноженко??

— Та отсей же! Никонор Крутоноженко... Не той, що я кликав до вас... То Никифор, а се Никонор... Никонор Крутоноженко... То брат сього.

— Постой!... раптом перелякано дивиться на його Самоцвіт. — Хйба-ж я тобі казав Никифора кликати?...

Прикащик те-ж лякається і мовчки дивиться на його. Перший Крутоноженко зачувши щось непевне, підходить ближче і пильно дивиться на них, щось напружено думаючи і все таки держачи полою носа. В валці пробігає якийсь шопотіння, а новий Крутоноженко поглядає на першого і те-ж щось думає.

— Та хйба-ж я тобі Никифора Крутоноженка казав кликати? Га? — знов накидається Самоцвіт на прикащика.

— Хйба-ж я тобі, іроче, Никифора казав кликати. Га?

— Хм... — стурбовано бурмоче прикащик. — Ну да, Никонора... Ошибся...

— Та ти знаєш, що ти наробив тепер мені? Га? Та ти знаєш, що я через тебе, сукиного сина, чоловіку безневинно морду розбив, я йому кров пустив... Га? Он кого! Он кого мені треба, сукин ти син, анафема, будь ти проклятий, болван ти чортів! Никонора, Никонора, душа твоя чортова!

Прикащик зовсім прибитий. Він уже стоїть мовчки і тільки кліпає очима. Вся його постать зігнулась і присіла мов пришиблена.

— А ти, Никифоре, вмить повертається Самоцвіт до першого Крутоноженка — чого мовчиш? Якого приліз? От тепер і зрадій...

В валці чується сміх і голоси.

— Ось так краще: Кравець згрішив, а шевця повісили!

— Нічого, вони брати, то поділяться! — задумливо кидає якийсь дядько, скося дивлячись на першого Крутоноженка й усміхаючись самими очима.

Але Крутоноженка — першого — це очевидячки не втішає. Він уже не держиться за носа і кров летиться по вусах, бороді й падає йому на піджак, але він на те не вважає. Очі його дивляться на Самоцвіта сміливо й з ненавистю.

— Ні, я так не хочу, ваше благородіє — говорить він рішучо. — Се не порядок. Хоч ви й начальство, а безневинно людей нема чого бить... Я прийшов до вас на суд, думав, що справді... Бо колись, значить, за монопольку було... Так ви мене в морду... Що-ж се за порядок такий?... Я буду жаліться. Хто що зробить, а мене в морду?!... Що-ж то за суд такий?... Се не суд, а розбій!...

Самоцвіт усе слухає мовчки, трохи винувато і здержуючи себе, але при сих словах аж сатаніє:

— Що? Що ти сказав? — шипить він. Розбій? М і й суд — розбій?!

— А вже-ж розбій! — одсовуючись назад, але й собі сатаніючи, кричить Никифор. — Що то за мода так бить людей? Який то суд? Суд у городі, а не на дворі...

Але Самоцвіт далі не видержує. Він кидається на Никифора і, хто його зна, може-б у того і ще звідкись пішла-б кров, як би він не кинувся в валку, яка зараз же ховає його.

— Дать його сюди!... Дать мені їх обох! — тупотить ногами Самоцвіт. — Дать їх сюди!

Він уже не тямить себе від злости. Всім стає страшно, але всі стоять мовчки, мов подубіли.

— Води!... Дай води! — хрипить він і безсило сідає на східці. Біля його тупчиться блідий переляканий Дуринда і з страхом дивиться на страшенно почервоніле лице і напружену шию. Йому здається, що от-тот кров зараз бризне з них.

Напившись, Самоцвіт сидить іще якийсь час нерухомо, дивлячись кудись перед себе налитими кровю очима, і важко сопить. Потім потиху підводиться і звертаючись до Дуринди говорить:

— Ще колись так і удар буде... З одним моїм знайомим було... Вспильчивий я дуже... Лука!... Щоб зараз бричка була запряжена... А ти... Крутоноженкам звязать

руки і посадить на передок... Я їх у город повезу!... Буде їм настоящій суд... Зараз же...

— Слушаю! — зривається з місця прикащик радий, що йому не попало за «ошибку», і біжить до стайні.

— А жатку, значит, я уже без вас возьму, Михайло Денісовіч? — несміло нагадує Дуринда, ідучи за ним.

— Жатку?... А-а!... Ей! Лука!... Лука!... — Прикащик, зачувши, озирається і знов біжить назад.

— От, що Лука... Скільки у нас людей тепер у строку?

— Людей!... — хмурить лоба й думає прикащик. — Та чоловік з 30 буде...

— Ну, так от що! Тих сукиних синів не зачіпай — хитає головою Самоцвіт до селян. — Я з ними ще розчитаюсь, як приїду... А виряди всіх строкових і пускай жатку в ход... Жаткою будеш робить тепер...

— Как? Позвольте! — скрикує здивований Дуринда — а ви-ж мне обещалі?

— Голубе мій сивесенький! — злісно повертається до його земський начальник. — Чи вам заклало, чи повилазило? А як не повилазило, то подивіться на осіх! Бачите?

Дуринда потеряно дивиться на валку селян, що, стіха балакаючи, обступила обох Крутоноженків і знов переводить очі на Самоцвіта.

— Но как же я без жатки буду?... Вѣдь ви же обещалі — бурмоче він.

— Михайло Денісовіч! А может бить ви как нібудь с німі... Своім судом... Оні бояться вас! — стурбовано й благаючи скрикує він. Але Самоцвіт пильно дивиться на його, чи не сміється він, мовчки показує рукою на селян і мовчки йде до покоїв.

Через пів години з двору виїзжає бричка, а за рбичкою бігунки з Дуриндою. На бричці сидить позаду Самоцвіт, а на передку лицем до його з повязаними руками обидва руді Крутоноженки.

З обох боків дороги стоять селяне й похмуро дивляться їм вслід.

На рові стоїть засмикана конячинка й не вважаючи на людей, махає хвостом і сумно хитає головою. Дуринда дивиться на неї і йому здається, ніби вона сим похитуванням говорить йому: «Полетим; полетим, аж загудить молодій, человек!»

ЛАНЦЮГ.

(Оповідання естета.)

Кожного вечера ми забирались в самий затишний куток камери, розсажувались або й розлягались по койках і починалась наша бесіда. На довгому столі блимала лампочка, за ґратою лютувала негода, в коридорі дзвякав ключима жандар, але ми про все те забували, захоплені легкокрилими думками споминів.

У нас було встановлено, що кожний по черзі мусить оповісти що-небудь цікаве зо свого життя. Коли оповідання справді було таке дуже, що схоплювало нас і виносило з цієї камери, з цього дому неволі туди, де колись і нас милувало життя, то оповідач на цілих три черги увільнявся від обов'язків дежурного по камері.

Черга була за нашим естетом Миколою. Він, хвилюючись, витяг з-під своєї подушки якийсь зшиток і, шарпаючи себе за борідку, устав і заговорив:

— Я, товариші, оповідати так не можу... Гм, гм... Значить, той... Значить, ви вибачте мені, що я буду читать те, що написав... Коли той... коли вам не сподобається, ви скажіть... Може воно написано дуже... гм... суб'єктивно, але я все те переживав і воно мені дуже близьке...

— Ну, годі! Валяйте!... Без передмов! — перебили його.

Він сів і розгорнув зшиток. Коло його поставили лампочку і видно було, як дріжжали йому руки. Було трохи ніяково й смішно.

— Ну, так от... — хрипло промовив він і почав читати:

Це було тоді, як мене випустили з тюрми. Два роки я ждав волі, але, коли діждався, вона не дала мені здійснення моїх надій і бажань. Життя одурило мене.

А як я любив це Життя! Крізь мою ґрату не раз вишкряла на мене свої білі, холодні зуби зіма: що-дня тупі, маленькі люди кололи мою душу гострими муками: знесилений мозок не раз падав під вагою понурих, сірих дум; але любов моя до його все росла. Я ждав його Владика-Життя. Я думав, що воно насамперед відогріє своїм ніжним диханням моє замерзле серце, обвіє мене стомленого квітками кохання і краси; приголубить і в дужих та ніжних обіймах заспокоїть мене. І краплю за краплею я ховав палку жагу в своїйому серці, щоб потім з ним упитись до безумства.

Але, коли ці тупі люди зняли ґрату й штовхнули мене до його, воно обманило мене. Воно грубо схопило мене й зразу кинуло в огонь, де куються мечі боротьби, де чорним димом стоїть насильство й зло, де тільки де-коли блиска іскрою Краса і Ніжність. А коли я був незадоволений, воно гордо проходило повз мене й дихало мені в лице холодними, нудними днями. А потім знов халало мене, безсило, й шпурляло в огонь борні, регочучи з його безсилля.

В той час я дістав лекцію у одної буржуйки-вдови. У неї було безліч дітей і племінниця Єлена. І от, коли я став ходити на цю лекцію, серце моє перестало плакати, а в грудях стало затишино та тепло, як ранньою весною в лузі; а потім там зацвілі квітки. Сталось це через Єлену. Чи була гарна вона? Ні, вона була прекрасна. Коли я скажу вам, що в неї були очі, як зорі, як найтаємніші мрії, що вона була струнка, як тополя, ви все одно не уявите собі її краси. Вона була прекрасна.

Часто, скінчивши лекцію з Петрусем, я виходив і ждав її на розі вулиці. Я не міг не ждати її, бо був практичний вже до неї тим ланцюгом, який рветься тільки з шматками серця. Вона знала це, бо раз-у-раз зустрічала мене насмішуватою посмішкою й недбало говорила:

— А ви все таки чекаєте? Бідненький!... Ну, ходім...

І ми йшли. Куди? Хіба я знав або хотів знати? Вона заходила кудись в якихсь своїх справах, а я ждав її, потім знов йшли і знов вона заходила у магазин, або в якийсь будинок.

Иводи після лекції вони запрошували мене (швидко, що з невчливості тільки) «на чашку чаю». Я зостався, залазив в самий темний куток вітальні й звідти слідкував, як Єлена командувала всіма. Вона командувала й тіткою й своєю кузіною Катрею, бо й тітка й Катря думали продати її за добрі гроші якому небудь з її поклонників. А їх у неї була ціла зграя. Було де-кільки жирних золотих мішків, де-кільки простітутток мужесьького полу, один чи два професіональних убивців з шпорами і навіть одна поважна канцелярська машина з великою лисиною й товкими губами. Вони всі гризлись між собою за неї, а вона панувала над ними. І це не дивно, бо не тільки люди, але й мішки та машини повинні користь коханій доні Життя — Красі.

Я не гризся з ними і це було так же чудно, як була чудна моя убого одягнена постать серед їхніх франків, білих жилетів, блиску й розкошів. Вони раз-у-раз бороже її з незрозумінням поглядали на мене, але що мені було до того, коли вона дивилась на мене й з очей її мені лилось у душу тепло та світло.

І я завжди сидів у кутку й дивився, як вона коверзувала ними. І страшенно смішно було дивитись і слухати, як мішок або машина співала славу Красі!

А вона сама?... Вона страждала з ними! Вона страждала, бо була жорстока до них. Дуже не можуть бути добрими; але, коли вони страждають, вони бувають жорстокими.

Але вони вміють бути й ніжними.

І от одного разу сталося так.

Ні мішків, ні простітутток не було, коли я, скінчивши лекцію, zostався з нею у вітальні. Ми довго балакали й вона була задумлива од нашої розмови.

— Скажіть, Петровичу, — раптом звернулась вона до мене (вона раз-у-раз звала мене тільки по батькові) — ви мали коли небудь близьку-близьку людину? Таку близьку, як своє серце?

— Для чого?

— Ах, «для чого!» Так... Мали? Ні?

— Ні...

Вона замовкла й задумалась. Потім пушисті вії її здригнулись і очі її м'яко лягли на всю мою душу.

— А як це повинно бути гарно... Правда? — криво посміхнулась вона. — «Як своє серце»... Ніколи не зрадить, не продасть... Все зрозуміє й простить... І піддержить.

Десь над головою ридали звуки рояля, але мені здавалось, що ридали в мене в душі звуки її голосу. Вона знов замовкла й задумливо грала пальцями по столі, а груди її здіймалися помаху й теж ніби задумливо.

Я дивився на неї і, як і завжди близь великої краси, невідома туга за чимсь бажаним, за чимсь безмірно великим і великим і боляче і солодко ссала мені серце. В душі здіймалось щось невиразне, незрозуміле й дуже кликало кудись, кликало щось побідити, здійснити щось хороше, велике.

А вона, дивлячись кудись у далечінь, знов шопотіла:

— Гарно... спертись так... на плече близької людини... Знати, що не виприсне воно з-під твоєї руки... Дуже, близьке плече...

Мені не хотілось говорити. Мені хотілось притулитись до цієї ручки, припасти до неї й по ній передати в душу їй хоч частину жагучої туги моєї.

Було тихо-тихо. Журливі звуки роаяля жалілись десь на когось, і хотілось впасти на коліна перед нею й цілувати землю коло ніг її. Я схилив голову на стіл і замер. Вона поворохнулась, і я почув, як вона простягнула руку й ніжно-ніжно погладила мене по голові. Я не здригнувся, як здригнулась вся моя душа, я повний щасливих ридань замер і боявся зітхнути, щоб не сполохать цієї руки.

— Простіть мене, Петровичу!... — тихо донеслось до мене.

Я ледве прошепотів:

— За що?

Вона не зразу одповіла.

— «За що?»... За те, що я така погана, гидка... а ви — хороший...

Вона замовкла. Потім глибоко зітхнула, раптом нахилилась до мене і... жагуче поцілувала мене в висок. Я замер, а в душу мені ввірвався цілий стовп огню й скажено закрутився в крові.

Але, коли я підвів голову, вона глухо й поспішно сказала:

— Ідть до дому... Не треба... Потім... Ідть...

Стовп так крутився, що я ледве зміг вийти на улицю.

Після того вона перестала бути зо мною насмішкуватою. Але, тільки я запевнився у цьому, в мені родилась

Надія, яка зараз же породила Ревність. І обидві, мати й дочка, стали рости й битись в моїй душі. Од цього там було раз-у-раз брудно, стояв розгордіяш і хотілось гризтись з мішками й простітутками, які похотливо обнімали її своїми маслянистими поглядами.

Але тут ще гарячий сором за це все страшенно пік і не щадив навіть чистих куточків серця. Ох, як соромно иноді бувало! Уявіть: звідти, де скреготали зубами Злидні, де під чорним крилом Праці стогнала понура пісня Ненависти і Помсти, де рождались для того, щоб бути гноєм під гарні квітки Життя, — звідти я йшов туди, де дзвеніли чащі, де лунали пісні сластолюбья, де жирними ногами ступали по цьому гною й рвали зрощені соком гарні квітки Життя.

Ви думаєте, що це було легше, ніж ходити по колючих цвяхах? Ви думаєте, легко було од тих довірливих поглядів, якими мене стрічали там «внизу», не знаючи, що я був там «вгорі?» Ці погляди були тими цвяхами, що рвали мені душу.

Але я не міг уже, не мав вже сили розірвати той ланцюг, яким так міцно був прикутий. Я затикав рани од цвяхів її поглядами й ходив.

І я ходив, не бажаючи рвати ланцюга, але не бажаючи й тягнутись за ним. Я хотів сам тягнути його. І мені здавалось, що я це зможу, бо й вона так задумливо й уважно слухала, як я оповідав їй про Життя, про боротьбу, про страждання й радість її.

Але раз після лекції я прийшов в їдальню. Тут було шумно, весело, людно. Єлена, метнувши оком в мішків, простітутток, занадто радісно привітала мене й посадила коло плоскої, вугрюватої Катрі.

— Ну, далі! Максиме Андрієвичу! — скрикнула вона.

Мішок Максим Андрієвич поправив сервету під воном, що трусився, як холодець і, схиливши голову на плече, сказав:

— Та що далі? Розуміється, я одмовив...

— Одмовили? А завод? Стоїть?

— Стоїть... Спочиває... — зітхнув мішок.

— А робітники?

— А робітники спочивають... це б то страйкують...

— Чуєте, Петровичу? — раптом крикнула до мене Єлена. — Ах, я їй забула, що ви не знаєте, в чому річ... Це, бачите, хай вам буде відомо, у Максима Андрієвича є завод, який виробляє мило. Дуже гарне мило, навіть я купую його...

Вона засміялась, а вони всі соромливо потупились, ніби перед ними оголювали тіло їхньої матері.

— Еге ж! А робітники застрайкували. І уявіть собі: Максим Андрієвич каже, що це йому як раз на руку, бо завод тепер мало користи давав. От бачите як!... Ну, добре! А як би ви хоч трохи задовольнили їхні вимоги? Га?... Максиме Андрієвичу!

— То це б однаково було безумство, — не дивлячись на неї, неохоче пробурмотів той.

— Гм... «Безумство» — посміхнулась вона. — Як люди бояться безумства... Ну, а як би я схотіла, щоб ви зробили безумство, зробили б? — підвела вона раптом голову й рішуче зупинила на його жирнім лиці свої блискучі очі.

Мішок скося, знизу вгору, насторожено й пильно глянув на неї, як глядить стара курка на пролітаючу шупіку. й, одвернувшись, нічого не сказав.

Лице Єлені потемніло і похмурилось.

— Ну? Що ж ви? — серйозно спитала вона.

Тітка затурбувалась. Вона раз-у-раз мені нагадувала висхлу на березі ставка широку, плоску жабу. І вона, справді, була жаба, полохлива і гидка.

— Ах, Леночко! — раптом скрикнула вона. — Я їй забула тобі сказати: сьогодні вранці, уяви собі...

Єлена шпурнула в неї запаленим поглядом і, повернувшись всім тілом до мішка, сказала:

— Ну? Боїтесь безумства?

Мішок, не підводячи голови, тихо промовив:

— За всякий крам платиться рівноцінною монетою.

Стало враз напружено-тихо.

— Моне-е-тою? — протягнула Єлена — Не розумію. Її думаючі очі зупинились на мені, не помічаючи жено-байдужих поглядів, нічого не помічаючи.

Мішок насторожено дивився в тарілку.

— А!! — спалахнула вона і глянула на його.

Струна моєї уваги натянулася до болю.

Вугрювата Катря, машина, офіцери затаїли дихання слідкуючи за боротьбою Золота й Краси.

— Значить, отвертий торг? — криво посміхнулася Єлена.

— Леночко! — пискнула жаба, але Краса навела на неї гнівний погляд і та притихла.

— Так торг? — повторила Єлена, зблідши й сміючись гострим і сухим, як бите скло, сміхом.

Мішок почервонів і став стурбовано сопти.

— Розумій, як зна-а-вш... — насмішковано проспівала машина, ніби байдуже роздивляючись щось на стелі.

— Ну, добре! — тріснула головою Єлена. — Будемо торгуватись! Так слухайте ж: ні-я-ких мо-нет! Чуєте? Ніяких! Я хочу. Робите? Ні?

Мішок витер піт з лица й зирнув на неї.

Ох, яка вона дужа була тоді! Вона була така дужа що сила її придушила мій гнів і притягла до себе всю душу. Гордий дуб, що з напруженою, скаженою упертістю стрічає кудлатими грудьми грохочучу бурю, не міг би зрівнятися з нею в гордості і силі, що біла їй тоді з лица

Розуміється мішок скорився. Він посміхнувся, як посміхаються люди, яких — наступивши на мозоль — перепрошують, приклав закуті в перстені руки до грудей і сказав:

— О, коли вам так хочеться, то я зроблю...

Вони всі радісно зітхнули, бо його покірність не зачіпала їхніх інтересів, а вона, окинувши усіх торжествуючим поглядом, гордо засміялась і, схопивши бокал з вином, підняла до гори й дзвінко, задирливо крикнула:

— А коли так, то за здоровля страйкарів!

Вони всі з регітом схопили й собі бокали й стали наливати в них вино, стали наливати крові тих, за чие здоровля вони пили її.

Я не лив, я борюся в цей час з своєю кровю, що гнівно рвала серце й скажено крутила в мозку слово прокляття, слово обурення їй, веселій переможниці золотого мішка.

Боячись, що не здержу своєї крові, я непомітно вийшов і пішов додому. Всю ніч я не спав і думав.

А вранці через посильного дістав такого листа:

«Сьогодні в пятій годині будьте в Офіцерському Садку над прірвою. Хочу Вас бачити. З приводу вчорашнього Єлена.»

Коли я прийшов туди о пятій годині, вона стояла вже над прірвою, спершись спиною на поручні.

— Чого ви втекли вчора? — сурово й пильно озирнула вона мене.

Боже! Який солодкий, теплий біль став мені в грудях! Які безсилі, далекі, чужі стали нічні, безнадійні думи й холодні, рішучі постанови мої! Як хотілось вірити в це морозне, синє небо, в ці карлючковаті горді дерева, в радість життя, в побіду правди.

— Ну? Щож ви мовчите? Чого втекли? Розсердились? Правда?

Я нахилив голову, боячись, щоб вона по очах моїх не побачила мого раювання з її гнівної муки, що виднілася у неї в губах.

— Хиба ж я зробила щось погане? Я ж допомгла вашим! цим робітникам... Що-ж вам ще?

Але з цими словами в мозок мені ввірвалися нічні думи й нанесли у серце холоду.

— А ви думали про них, коли допомагали? — спитав я.

— Чи думала? Певно...

— Правда?

— Та вже-ж!... Розуміється, я не знаю їх, але-ж... я знала, про кого говорила. Кумедно!

Нічні постанови, сурові і гнівні, присунулись ближче й запалили серце.

— Ні! Ви не думали про них... — глухо сказав я. — Коли б ви думали, ви не могли б, у вас не стало б сил з такою безглуздою легкодухістю посміятися з того, що ви зробили. Ви думали про свою силу над жирною свинєю, що хотіла купити вас, а не про тих, з кого ви реготали так смачно...

— Я? Реготала?... І не думала...

— Реготали!... Ні, підждіть, дайте мені договорити, я так багато передумав за цю ніч. Скажіть, що ви хочете од мене? Для чого я вам здався, я пролетарій, чужак серед вас, для чого? На віщо ви говорите до мене такими ніжними очима? На віщо?

— Не знаю... — понуро, з досадою промовила вона.

Одна з постанов гарна й захоплююча, вступила в мозок і схвилювала серце.

— Слухайте, Єлено Михайлівно! Ходімте зо мною! Покиньте цей базар, де так ганебно торгують вами. • Ходімте зо мною!

— Куди?

— Туди, «вниз», до тих, над котрими ви сміялись учора. Слухайте, хиба ви не бачите, що вами торгують? Хиба ви не знаєте, що коли вас купить якась свиня, то ви будете їй десертом після її жирних обідів з людської крові та сліз?

Як ви можете так дешево продавати цю величезну силу, цю Красу, цю розкішну посмішку життя за цей бруд і мерзоту? Як ви не ціните свої сили... Ви ж сила, страшенна сила! Ви знаєте, що таке Краса? Це той огонь, до которого лнуть і звірі й птиці й люди. Полохливі вовки бояться й збігаються на його, легкодушні метелики горять на йому, людина кує на йому меч і йде за ним туди, де буде все огонь, де буде все Краса. Краса — це могутий голос життя. Дивіться: навіть ці ваші свині, павіяни чують його й скоряються йому. Правда вони по своєму, по свинячому чують Красу. Свиня з солодким хрюканням затаскає вас в bagno і пожере з помиями: похотливий павіян обслинить, обпаскудить вас і загризе; машина засушить вас. Але все таки вони чують її, Красу. А ви, ви сами, що ви робите з своєю силою?! Ви ж подумайте: пройде час, настане старість і ви сами власними руками будете рвати з одчаю своє серце за споганене життя своє. Настане час і життя спитає: «що ти зробила з тим, що я дало тобі?» Що ви скажете? «Я зарила в землю твій дарунок? Я оддала його на пограння свиням?» Так?

Вона мовчала. Сонце, червоне і гнівне, сідало на небосхилі. Внизу за прірвою немов розсипане велетенською рукою шуміло місто. Чорні фабричні димарі, як за grubілі пальці Праці хмуρο й перестерегаюче здіймались до неба й неначе грозились комусь.

Серце щеміло. Боляче, тяжко було дивитись на ці горді уста, тісно зложені, що немов заклались не випускати з себе муки, що стояла десь за ними в грудях.

— О, як мені жаль вас... — прошепотів я.

— Ну, прошу! — спалахнула вона. Я не терплю жалю до себе!

Я зчулився. В саду було порожньо. Цікаві ворони дивились на нас з вершечків дерев і краканням оповіщали одна одну про свої спостереження над нами.

— Так... — хрипло промовив я. — Значить, я їду од вас...

Треба таки розірвати цей ланцюг... Я цієї ночі поставив це.

Вона швидко глянула на мене й зараз же одвернулась.

— Через що? — тихо й покірно вирвалося у неї.

— «Через що?» Через те, що в мене немає сили потягнути вас з собою, немає голосу крикнути вам «іди!...» Слухайте: ходітьте зо мною, ходітьте туди, до тих, що отовплені гидотою, тьмою, страхіттям життя. Ходітьте, вони так потребують Краси, радощів життя. Вони так ждуть вас!...

— Який ви чудний! Я ж нічого не знаю, не вмію...

— Нічого! Ви тільки полюбіть їх, ви тільки зумійте зрозуміти їх. І ви зробите чудеса. Ви тільки прийдіть до них, покажіть їм себе і цим ви вже багато зробите. Цим ви скажете їм: «Браття! Дивіться: Життя повинно бути прекрасним, життя повинно бути таким, як я. Сміліше ж, одважніше, товариші, у бій за прекрасне життя!» І, повірте, вони зрозуміють вас, вони скоріше повірять вам, ніж десяти агітаторам, вони будуть боготворити вас, вони у проміннях Краси омиють сажу й бруд нещасття, вони заплачуть і стануть львами. Ах, ходітьте. Єлено, до них!

— Смішний ви, Петровичу! Я чужа їм, вони мені чужі...

— Нічого! Ви змиєте душу свою в їхніх сльозах, ви зіллетесь з їхніми бажанням і станете рідною їм. І ви ж сами, сами ви будете ж и т и! Ви не зарите свого талану, а понесете туди, де він найбільш потрібний, і життя сто-

рицею оддасть вам за його. Треба тільки зтрусити з себе все старе, цей гнітючий туман виховання вашого, який душить вас, Єлено!

Вона мовчала, а я жадно ловив на її прекраснім лиці хоч маленький рух згоди.

— Ні, Петровичу — рішуче й холодно глянула вона на мене. — Я не можу... Я не здатна до цього. Мене арештують, посадять в тюрму... Ні, у мене не хватить сил... Ну, ходім додому, пізно вже..

Між нами стала похмура, холодна стіна мовчання. Сонце, не бажаючи більше слухать нас, розгніване, червоне, зайшло за темну смугу ліса й тільки край неба немов засоромлено палав і червонів над містом. Ворони, занудившись мабуть слухати нас, замовкли й чорними плямами стирчали поміж вітями.

— Ну, ходіте ж, Петровичу, — м'яко прошепотіла вона.

Я не хотів пускати до себе в душу це шопотіння, але воно м'яккою, пронирливою хвилиєю пролізло в груди й там почало щось танути, розливатись теплом по всьому тілі й підступати риданням до горла.

А вона, помовчавши, знов зашепотіла:

— Ви сердитесь на мене? Сердитесь? Але за віщо? Хиба ж я винна, що я така? Не треба, Петровичу... Будемо як перше... Мені так тепло, гарно з вами... Ті всі такі брудні, а ви чистий... Ну, не гнівайтесь, любий, милий...

І вона ніжно поклала свою руку на мою.

А я... я не одкинув її, не пішов до тих димарів, а безсило припав до цієї теплої, м'якої ручки й боявся дати волю риданням, бо вони, здавалось мені, будуть такі великі, що заповнять собою весь простір між цим садом і тими несмілими зірками. А вона тихо гладила мене другою рукою по щоці й питала:

— Ми не розлучимось, Петровичу? Ні?

— Ні, ні... — шопотів я.

* * *

Але ми розлучились, бо в ту ж таки ніч мене арештували знов.

Я просидів сім місяців. Просидів і не знав, що сталося з Єленою за цей час; але, коли мене випустили, я в той же день покірний ланцюгові, що дуже потягнув мене за собою, побіг до неї.

Я був певний, що вона не продала себе. Це було б так дико, так безглуздо! Вона ж сама казала, що ми не розлучимось.

Серце замірало, страшенно.

Ось уже й той будинок, де жила вона, до котрого ми раз-у-раз підходили так помалу й так довго стояли завжди коло його. Ось і швейцар з тою самою сонною, сердитою пикою. Любий, хороший швейцар! Сходня... двері, та сама табличка, дзвінок... Ні, вона не могла продати себе!

Я надушив дзвінок і мені здалось, що я надушив своє серце, яке од цього спершу замерло, а потім стало дуже битись, захоплюючи дух.

Чиясь хода... весела, прудка... Вона?

Ні, це тільки Петрусь. Любий хлопчинка!

Він здивувався, потім так лукаво зрадів і побіг, щось кричачи й підстрибуючи.

Я ждав, що зараз буде друга хода, легка, радісна, поспішна; зачується шарудіння сукні, зхвильоване, «Петрович!!»

Але ні ходи, ні шарудіння не чулось. Замість них прибіг знов Петрусь і весело крикнув мені:

— Мама просить вас до їдальні... Ми обідаємо...

Тоді я зрозумів, що вона продала себе. Я це виразно зрозумів, як ввійшов у їдальню й побачив, що в ній не-

має ні гостей, ні блиску й розкошів, ні гордої прекрасної голови Єлени. Розуміється, вона потягнула все це за собою, продавшись якійсь золотій свині.

За столом сиділа тільки тітка, Катря, безліч дітлохи та якась прилизана, згорблена особа з ополоником в руці, одна з тих скромних, непомітних осіб, яких приймають піби з філантропії, але які служать в родині й за економку, й за куховарку, й за няньку, покоївку і т. д. Вона сиділа якось кам'яно і навіть не глянула на мене.

Тітка привітала мене здивовано, але ласкаво.

Де ви щезли так раптово? Ми думали, що ви померли, хотіли вас одшукати, але не знали адреси вашої... Сідайте, будь ласка... Єлена так скучала за вами...

— А вона тепер де? — глухо спитав я.

— Ах! — змішалась вона чогось. — Єлено! — повернулася вона в той бік, де сиділа особа. — Тебе не впізнали...

Зковергане, худе, довге лице глянуло на мене й важко, болісно скривилось — посміхнулось.

О, Боже, що це було за лице! Ця посмішка, цей погляд його з такою страшенною силою штовхнули мене в душу, що там усе в якімсь дикім, безпардоннім, страшнім хаосі зашуміло, забилося. І я почув тоді, що од цього штовхання ланцюг мій захитався й затріщав.

А воно це худе, довге, зкалічене віспою лице ніби навмисне, щоб виразніше виявити свою тидоту, почервоніло, задріжало й з тяжкою, винуватою, повною сліз посмішкою дивилося на мене.

Я привітався з нею, але бачив тільки кінчик підборіддя, в віспених ямках котрого огидливо блищали краплі поту.

Здається, ми сіли. Вони мені щось говорили, оповідали, питали. І треба було слухати, відповідати, питати. Треба було рухати язиком, думками, треба було показу-

вати, що нічого особливого не трапилось, що там навкося од мене не було нічого страшного, що якась сила не рвала, не викручувала з душі моєї ланцюга.

Було щось дике, щось безглузде, страшне у всьому цьому. Було схоже на те, ніби ми посадили мертвяка між собою, втиснули йому в руку ложку й балакали про його ж. Діти галасували, сварились і весь час чіплялись до Єлени, вередливо вимагаючи од неї то хліба, то води, то того, то другого. І вона, та, що колись одним окриком примушувала всіх дітей сидіти тихо в дальних кімнатах, тепер покірливо й мовчки робила все, що ті хотіли.

Ні, мені треба було зітхнути на всю душу, озирнутись, зструсити з себе хоч частину цього величезного гніту. Це ж був абсурд! Вона ж була тут, тут! Ось же вона сидить, ось її голова, руки, плечі, ніс, очі. Де ж той гордий погляд королеви, де сила, де те, що риданням великої, солодкої туги давило мені груди, де воно, куди пішло? Вона ж, Єлена тут за цим столом! А де ж ті, що грубими голосами співали їй славу? Де взялось те, що з такою жалістю, з таким боєм рве кільця такого міцного, гарного ланцюга? Що ж воно таке це і те?

Ні, мені треба було хоч трохи зітхнути.

Здається, я прощався з ними, здається, переходив через якісь кімнати, здається, посміхавсь комусь.

Потім я одягався в сніях. Вона стояла біля мене й дивилася кудись на груди мені.

— Єлено Михайлівно! — З одчаєм глянув я просто їй в лице. (О, яке воно було скалічене, кострубате, жалісне!)

— Як... чому ви... Як ви не вбили, як ви могли не вбить себе?!

Кострубаті щоки зробились їй жовтішими. Вона дивлячись мені на груди, глухо одповіла:

— Звикла... Спершу я й хотіла вбить себе, але не хватило сил... А потім звикла...

Ах, так! Я й забув про звичку, про цю пілюлю, яку преподносить природа людині, засоложуючи свої мерзоти.

— Але ж... Вибачте мені, але я не розумію нічого... Мені так жаль вас.

Вона не спалахнула, як тоді над прірвою, вона тільки насмілилась глянути мені в очі й, потупившись, тихо промовила:

— Спасибі... Ви все такий же... добрий...

— Але ж як ви живете тепер? Де всі ті...?

— Поклонники? — Глянула вона кудись у куток. — О, вони всі розбіглись зараз же після хвороби... А живу я... Треба якось жити... Я маю обов'язки до тітки й родини її... Потім... — Вона несміло глянула на мене.

— ... Потім я помагаю трохи тому, до чого ви колись кликали мене... Ах, до речі, Петровичу! Чи то так, Микола Петровичу... Вибачте, я...

Вона засоромилась од своєї смілости, од того, що перше робила так залевнено й гарно. У грудях мені боляче заніло, то рвались останні кільця.

— Так я хотіла вам сказати... Перекажіть, будь ласка, вашим товаришам, що ті заборонені книжки, які я повинна була взяти до себе, у мене вже... коли треба... я не знаю... Ви перекажете?

— Перекажу, перекажу...

Ланцюг рвася, опадає з таким гострим, рвучим болем, що хотілось кричати.

Я одягся. Ми з тяжким, ніяковим мовчанням стояли одне проти одного й слухали як ломались останні кільця.

І було щось страшне в тому, що ми слухали й розуміли, що ми слухали.

Десь щось упало, хтось голосно й сердито заговорив.

— Ну, до побачення! — хрипло сказав я, протягаючи руку.

— До побачення... Ви будете приходити до нас? —
безнадійно прошепотіла вона.

Я почув, що цею безнадійністю вона одірвала саме останнє кільце, почув по тому болю, соромі, що запік мені в грудях.

— О, певно... — збрехав я і мені хотілось за цю брехню тут же вкусити себе за серце.

Я, як скажений, вистрибнув на сходню, збіг по ній вниз і зупинивсь на улиці.

Кінець. Ланцюг був порваний, а в серці гострим болем чулась рана.

З М І С Т.

	Стор
Кузь та Грицунь	5
Дрібниця	25
Студент	112
Таємно Пригода	121
Чудний Епізод	139
Тайна	152
Суд	180
Ланцюг	199

Group

5

39

112

121

130

192

120

102

Т-во „ДЗВІН“ у Київі

випустило в 1919 році такі

твори В. Винниченка:

- Том I. Краса і сила та інші оповідання.
- Том II. Голота й інші оповідання.
- Том III. Боротьба й інші оповідання.
- Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання.
- Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання.
- Том VI. Рівновага. (Роман з життя емігрантів.)
- Том VII. По-Свій. (Повість.)
- Том VIII. Божки. (Продовження повісти „По-Свій.)
- Том IX. Босяк і інші оповідання.
- Том X. Хочу й інші оповідання.
- Том XI. Записки Кирпатого Мефістофеля й інші оповідання
- Том XII. Олаф Стефензон і інші оповідання.
- Том XIII. Молода кров і інші пєси.
- Том XIV. Брєхня й інші пєси.
- Том XV. Панна Мара й інші пєси.

Головний склад Товариства „ДЗВІН“ у Київі,
Бєсарабська площа ч. 2.

ТОВАРИСТВО „ДЗВІН“

має контору і головний склад видань у Києві,
Бесарабська площа число 2.

Хто хоче замовляти більшу кількість книг і підручників для продажу, шкіл та бібліотек, має звернутись з замовленнями по такій адресі:

Київ, Бесарабська площа ч. 2, Товариство „Дзвін“.

Приймаються замовлення на складання бібліотек для урядових і неурядових шкіл, земств, товариств, початкових і середніх шкіл. Бібліотеки складаються під доглядом педагогів і знавців сеї справи.

Замовлення виконуються по можливості скоро й акуратно.

Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка).

Пересилка на рахунок по купця.

Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Києві

має до продажу всі українські книжки, які вийшли і виходять в Україні і за кордоном. При книгарні постійна вистава нових літератури. Замовлення виконуються негайно.

Адреса книгарні:

Київ, В. Володимирська ул. ч. 48, Книгарня Т-ва „Дзвін“.

Українська Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Харкові

має на складі всі видання „Дзвону“ і „Української Школи“ і в головним складом для Слобідської України.

Книгарня „Дзвін“ у Харкові має в продажу всі українські книжки які виходять на Україні і за кордоном.

Всі підручники для шкіл нижчих і середніх можна одержувати з Харківської книгарні „Дзвін“.

Замовлення виконуються негайно.

Адреса:

Харків, Петровський пров. 18, Українська книгарня „Дзвін“.

Ціна 20 гривень.